

ISSN:2518-5039

تحقیقی مجلہ

پارکھ
چھماہی
لاہور

مسلسل شماره نمبر 16

شعبہ پنجابی
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور
2023

پروفیسر ڈاکٹر شگفتہ ناز، وائس چانسلر، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور
پروفیسر ڈاکٹر مجاہدہ بٹ

سرپرست اعلیٰ:
مدیر:

مس انیلا سرور (پی ایچ۔ ڈی ریسرچ سکالر)

نائب مدیر:

ایڈیٹوریل بورڈ:

ڈاکٹر انجم طاہرہ (ڈائریکٹر اورک)، ڈاکٹر قراۃ العین (LCWU)، ڈاکٹر ریحانہ کوثر
(صدر شعبہ اُردو)، ڈاکٹر نسرتین مختار (ایسوسی ایٹ پروفیسر ریٹائرڈ LCWU)،
ڈاکٹر عابدہ حسن (ریٹائرڈ اسٹنٹ پروفیسر LCWU)، ڈاکٹر شمینہ بتول

مجلس ادارت:

ایڈوائزر بورڈ:

پروفیسر ڈاکٹر دلشاد ٹوانہ (ریٹائرڈ پروفیسر اپوا کالج لاہور)، پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمن
(چیئر پرسن پنجابی پنجاب یونیورسٹی لاہور)، پروفیسر ڈاکٹر سعید خاور بھٹہ (چیئر پرسن جی
سی یو لاہور)، ڈاکٹر صفی صدف (ڈائریکٹر پلاک)، ڈاکٹر نوید شہزاد (پروفیسر پنجابی
پنجاب یونیورسٹی لاہور)، پروفیسر ڈاکٹر ارشد اقبال ارشد (دیال سنگھ کالج لاہور)،
ڈاکٹر محمد منیر (چیئر پرسن سرگودھا یونیورسٹی)، پروین ملک (چیئر پرسن پنجابی ادبی
بورڈ)، ڈاکٹر جسوند سنگھ (ریٹائرڈ پروفیسر پیالہ یونیورسٹی انڈیا)، پروفیسر ڈاکٹر دھنوت
کور (پروفیسر پیالہ یونیورسٹی انڈیا)، عجائب سنگھ چٹھہ (چیئر مین انٹرنیشنل پنجابی کانفرنس
کینیڈا)، ڈاکٹر مرغوب حسین طاہر (پروفیسر اوسا کا یونیورسٹی جاپان)، ڈاکٹر محمد ادریس
(صدر شعبہ پنجابی پیالہ یونیورسٹی انڈیا)

مجلس مشاورت:

شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور۔

پتہ:

فون نمبر: 4050347-334-92+، 297-99203806-042

email: parakhjournal@gmail.com

website: www.parakhlcwu.pk

-/500 روپے پاکستانی، بیرون ملک 10 امریکی ڈالر

شمارے دامبل:

نوٹ: پارکھ وچ چھپن والے مقالیاں بارے مقالہ نگاراں دی رائے نال ادارہ پارکھ دا متفق ہونا ضروری نہیں۔

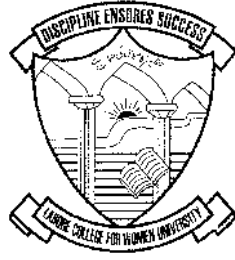
پارکھ

شماره نمبر 2

جولائی - دسمبر 2023ء

جلد 8

مسلسل شماره نمبر 16

چیف پیٹرن

پروفیسر ڈاکٹر شگفتہ ناز

مدیر

پروفیسر ڈاکٹر مجاہدہ بٹ

شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور

2023ء

مقالہ نگاراں لئی

- 1- تحقیقی مجلہ پارکھ وچ انجیہ تحقیقی مقالے چھاپے جان دے نیں جیہڑے پنجابی زبان، ادب تے ثقافت دی ترقی داسبب بن سکے۔ ایس لئی ضروری اے کہ مقالہ نگار حضرات پارکھ دے تحقیقی مزاج نوں سامنے رکھن۔
- 2- کسے وی مقالے وچ پیش کیستی جان والی رائے مقالہ نگار دی ذاتی رائے سمجھی جائے گی۔ ادارے دا اوہدے نال متفق ہونا ضروری نہیں۔
- 3- مقالہ نگار جیہڑی لکھت پارکھ وچ چھپن لئی بھجوان، اوہ کسے ہو رسالے یا اخبار نوں نہ گھلن۔
- 4- مقالہ نگار مقالے دے نال مقالے دا Abstract (تلخیص) جیہڑا 300 سولفظاں توں ودھ نہ ہووے تے انگریزی زبان وچ ہووے ضرور گھلن۔ Abstract نہ گھلن دی صورت وچ مقالہ چھپت وچ رلت نہیں کر سکے گا۔
- 5- پارکھ وچ چھاپن توں پہلے ہر مقالے بارے گھٹوگٹ دو ماہراں (اک بیرون ملک تے اک پاکستان وچوں) دی لکھتی رائے (Blind Review) لئی جاندی اے تے ایسے رائے دی روشنی وچ مقالے پارکھ وچ شامل کیستے جان دے نیں۔
- 6- مقالہ نگار حضرات مقالہ کمپوز کر کے پوری احتیاط نال پروف ریڈنگ کرن توں بعد سی ڈی سمیت بھجوان۔
- 7- مقالہ مناسب خط وچ کمپوز کیتا جاوے تے اصلاح/کانٹ چھانٹ لئی آسے پاسے تے فٹ نوٹ لئی مناسب تھاں چھڈی جائے۔
- 8- مقالہ تو اترا نال لکھیا جائے تے سارے حوالے APA یا MLA سٹائل نال دتے جان۔
- 9- حوالے تحقیق دے معیاری طریقیاں مطابق دتے جان۔ مثلاً:
لکھاری داناں، کتاب داناں، مقام اشاعت، سن اشاعت، صفحہ نمبر
- 10- ہر قسم دی خط کتابت تھلے دتے ہوئے پتے اُتے کیستی جاوے۔

مجلہ پارکھ - شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)

E-mail: parakhjournal@gmail.com

Ph: +92-334-4050347

رب زونى علماء

اے میرے رب میرے علم وچ وادھا کر

فہرست

13	پروفیسر ڈاکٹر ظہیر احمد شفیق، شمیم اختر	1	نویں پنجابی نظم وچ ”کال“ متھ
27	ڈاکٹر حنا خان، ڈاکٹر طاہرہ سرور	2	احمد راہی قومی تے ملی شاعری
35	ڈاکٹر منیر گجر	3	کلاسیکی پنجابی شاعر تے قصہ ہیرا رانجھا
47	ڈاکٹر عاصمہ غلام رسول، محمد الیاس	4	تصوف دے کھیتڑ وچ نویں آواز ”ملک محمد ایاز“
55	ڈاکٹر قمر النساء، ڈاکٹر شمینہ بتول،
ڈاکٹر بلقیس خانم	5	عاشق رحیل دے سفر نامیاں وچ ثقافت
65	حافظ محمد حماد مشتاق، ڈاکٹر ظہیر حسن وٹو،
علیہ سلیم نوشاہی	6	کیڑی (ANT)، انسان تے سماج: اک ویروا
75	سحرش افتخار، ڈاکٹر سونیا اللہ رکھا	7	کر مجیت کور کشانول دی مذہبی فکر
83	ڈاکٹر فوزیہ حنیف	8	پاکستانی پنجابی کہانی وچ مزاحمتی مہاڑ
105	زاہد حسین، ڈاکٹر زیب النساء	9	اشاریہ سازی دی ضرورت و اہمیت تے پنجابی وچ
اہدی ریت
121	عفت عاشق، پروفیسر ڈاکٹر سعید خاور بھٹا	10	سواں تہذیب اک اچا ویں جھات
127	ڈاکٹر عابد حسین، عبدالرحمن خان	11	پنجاب سکھ راج توں انگریز راج تک
133	ڈاکٹر بدر مسعود خان، ڈاکٹر شائستہ جمید خان	12	خرم بہا و پوری دی سرائیکی، اُردو تے فارسی شاعری
139	ڈاکٹر عرفان الحق، ڈاکٹر عائشہ رحمان	13	پنجابی تعلیم دا پچھو کڑ تے ثانوی سطح دے مسئلے
149	ڈاکٹر محمد اعجاز	14	انسٹی ٹیوٹ آف پنجابی اینڈ کلچرل سٹڈیز، اوری
اینٹل کالج، پنجاب یونیورسٹی، لاہور ڈاکٹر اسلم رانا،
پنجابی لائبریری غزل پراگے (توضیحی فہرست دی)
	پرمیندر سنگھ	15	गुरु नानक देव जी की घाघी
ਦਾ ਨਾਰੀ ਪਰਰਪੋਖ

قارئین کرام!

چھ ماہی پارکھرب دی مہرنال 7 ورہے پورے کر بیٹھا اے۔ بین الاقوامی معیار تے پورا اترن لئی ساریاں کوششاں جاری نیں۔ رب دے کرم نال چھیتی Y کیٹگری دی لانگھ وی پٹ لتی جائے گی تے جرنل X تیک اپڑ جائے گا۔ جرنل وچ کل 15 مقالے شامل نیں جہاں وچ اک گرکھی دامقالہ وی اے جیہڑا الہندے پنجاب ولوں اے۔ باقی 14 مقالے شاہ مکھی لپی وچ نیں۔ پہلا مقالہ پروفیسر ڈاکٹر ظہیر احمد شفیق تے تشیم اختر دامشتر کہ مقالہ اے جہدا عنوان ”نویں پنجابی نظم وچ ”کال“ متھا اے۔ نویں نظم وچ نو یکلا کم اے جہدے راہیں ”کال“ دے اڈا وڈورتا وے شاعری راہیں لوکائی تیکر اپڑائے گئے نیں۔ احمد راہی دا شمار پنجابی زبان تے ادب دے جدید دور دے موڈھیاں وچ ہوند اے۔ اوہناں جدید شاعری دے نال نال ملی تے قومی شاعری وی کیتی۔ مقالہ ”احمد راہی قومی تے ملی شاعری“ ڈاکٹر حنا خان تے ڈاکٹر طاہرہ سروردی سانجھی کوشش اے۔ تیجا مقالہ ڈاکٹر منیر گجر ہوراں دا ”قصہ ہیر رانجھا“ دا احاطہ اے جیہڑا اڈا وڈا کلاسیکی شاعراں رجھوں کیتا گیا اے۔ ڈاکٹر عاصمہ غلام رسول تے الیاس ہوراں ”تصوف دے کھیتز وچنویں آواز“ ”ملک محمد ایاز“ عنوان پٹھ جدید دور دے نویں صوفی شاعر بھالن دی کوشش کیتی اے۔ ڈاکٹر قمر النساء تے ڈاکٹر شمینہ بتول ہوراں ڈاکٹر بلقیس دی رلت نال عاشق راجیل ہوراں دے سفر نامیاں وچ ثقافت بھالن دی کوشش کیتی جیہڑی کافی حد تک کامیاب وی اے۔ پنجابی ادب وچ کھوج تے بھال دا اک نواں ڈھنگ ”کیٹری (ANT) انسان تے سماج دا ویروا“ اے جیہڑا کھوج دے فلسفیانہ مہاڈا عکاس اے۔ ایہہ مہاڈا حافظ محمد مشتاق، ڈاکٹر ظہیر حسن وٹو تے علیہ سلیم نوشاہی دی رلتی کوشش اے۔ ”کر جیت کور کشا نول دی مذہبی فکر“ دا احاطہ سحرش افتخار تے ڈاکٹر سونیا اللہ رکھا ہوراں ڈھکواں کیتا اے۔ ڈاکٹر فوزیہ حنیف ہوراں اٹھویں مقالے وچ ”پاکستانی پنجابی کہانی وچ مزاحمتی مہاڈا“ پٹھ مزاحمتی مہاڈا واپے نیں۔ زاہد حسین ہوراں ڈاکٹر زیب النساء دی رلت نال ”اشاریہ سازی دی لوڑ اچھتا اہمیت تے پنجابی وچ ریت“ نال ڈھیر موکلا مقالہ لکھیا۔ عفت عاشق ہوراں پروفیسر ڈاکٹر سعید خاور بھٹنا نال رل کے سواں دی تہذیب نوں نہ صرف واپچیا سگول اچا ویں جھات پائی اے۔ یارہویں مقالے ”پنجاب سکھ راج توں انگریز راج تک“ ڈاکٹر عابد حسین تے عبدالرحمن خان دا گوڑھا مطالعہ اے جہدے وچ اک وسیع دور دا احاطہ کیتا گیا اے۔ ”خرم بہا و پوری دی سرائیکی، اردو تے فارسی شاعری“ ڈاکٹر بدر مسعود خان تے ڈاکٹر شاستہ حمید خان دا سوہنا مقالہ اے۔ عہد دے تقاضیاں دی

عکاسی ڈاکٹر عرفان الحق تے ڈاکٹر عائشہ رحمان دی سانبھی کاوش اے جہدے راہیں پنجابی تعلیم دا پچھوکڑ تے ثانوی مسئلے اگھیڑے گئے نیں۔ شاہ مکھی دا آخری مقالہ ڈاکٹر اعجاز دی ”ڈاکٹر اسلم رانا لائبریری غزل پراگے دی توضیحی فہرست (دی) اے۔ آخری تے پندرھواں مقالہ گور مکھی دا پرمندر سنگھ ہوراں دی گھڑت اے۔ ”گورونانک دیو جی دی بانی داناری پرکھیہ“ جیہڑا گوروجی دی ناری پکھیہ دا ڈونگھا مطالعہ اے۔

15 اڈواڈ جدید لیہیاں تے مبنی مقالیاں دا گلہ دستہ پنجاب دی کھوج بھال کرن والیاں دی ادبی تسکین تے تشفی دا کارن ہوئے گاتے ایہدی خشبو آون والیاں ادبی نسلاں واسطے تحقیق دیاں راہواں سدھیاں کرے گی۔ رب ایہدی واشناوچ ڈھیروا دھا کرے۔

مدیر پارکھ

پروفیسر ڈاکٹر مجاہدہ بیٹ

شعبہ پنجابی

لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 8, July- Dec. 2023

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی - دسمبر 2023ء، مسلسل شمارہ 16

☆ پروفیسر ڈاکٹر ظہیر احمد شفیق، شمیم اختر

MYTH KAAL IN PUNJABI NEW POEM

نویں پنجابی نظم وچ ”کال“ متھ

Abstract

In the realm of Punjabi literature, a myriad of genres unfolds, with Ghazal standing as the paramount embodiment. Mythology, an integral facet of our cultural legacy, seamlessly intertwines with poetic expressions, where poetry emerges as a cultural artifact. Within the tapestry of the twentieth century, the palpable presence of myths permeates poetic compositions, with 'call' assuming a mythological guise, synonymous with the ominous epochs of misfortune, time of adversity and the death metaphor. Eminent poets such as Munir Niazi and Saleem Kashir, among others....., skillfully incorporate the call myth into their verses, going beyond literary expression to capture deep cultural resonances

Keywords: Literature, Ghazal, Call,
Munir Niazi, Legacy

☆ انسٹیٹیوٹ آف پنجابی اینڈ کلچرل سٹڈیز، پنجاب یونیورسٹی، لاہور
☆ اسٹنٹ پروفیسر، گورنمنٹ اسلامیہ ایسوسی ایٹ کالج برائے خواتین، فیصل آباد

ادب جیون دا اول دسد اے۔ ادب اوہ رُکھ جیہدی چھاویں گجھ چرلئی سَکھ داساہ لتا جاندا اے تاں جے اوہ جیون دے دُکھاں توں گجھ دیرلئی دور ہو جاوے۔ ایہدے کئی رنگ نیں۔ ادب دے دو وڈے کچھ نیں نثر تے شاعری۔ دو جا کچھ شاعری من نوں ڈھیر شانتی دیون والا اے۔ جے شاعری نہ ہوندی تے بندہ سوچاں تے خیالاں نوں کس دوارے کڈھ سکدا اے۔ شاعری اوہ راہ اے جیہدی مدد دنال بندہ دُکھ درداں نوں اکھراں راہیں بیان کے سَکھ مان سکدا اے۔ نویں دور دے شاعر نظم وچ ڈھیر لکھدے نیں۔

نویں نظم دی پچھان اوہدی نویں فارم اے، جیہڑی ساریاں فارماں توں وکھ اے۔ ایہہ فارم عام طور تے قافیے ردیف دی اوس طرح پابندی نہیں کردی جیویں پرانیاں نظماں کردیاں سن۔ ایہہ فارم پرانیاں فارماں دی ترقی یافتہ صورت نہیں۔ مغربی شاعری دی پیروی پاروں دیسی بولیاں وچ وڑی۔ اپروچ دے تعلق کارکن نویں نظم وچ وکھو وکھ نیں۔ نویں نظم لفظ تے لفظ دیاں نسبتاں توں آزاد ہوون دی کوشش کردی اے توجہ مضمون تے معنیاں وچ ڈھیر اے۔ نویں نظم نوں پرکھن واسطے اک پاسے اوہدی فارم اُتے نظر گھننے آں تے نال ای اوہدے اندر جیہڑی معنیاں دی دُنیا اے، اوہ وی پرانی شاعری توں وکھ نظر آؤندی اے۔ پنجابی اُردو ڈکشنری وچ سردار محمد خاں ہوریں نظم بارے لکھدے نیں:

نظم (ع۔ مونث) (1) شعر، (2) کو تا ترتیب، بندو بست، نظم کرنا، کوتا

لکھنا۔ (1)

نظم لئی موضوع دی قید نہیں۔ نظم کسے موضوع اُتے بھانویں اوہ تاریخی ہووے، جغرافیائی، دُنیاوی ہووے یا معاشرتی، تہذیبی ہووے یا ثقافتی، سیاسی ہووے یا قومی، علمی ہووے یا ادبی دُنیا دے ہر معاملے تے حیاتی دے ہر مسئلے اُتے نظم لکھی جاسکدی اے۔ نظم لئی ہیئت دی کوئی پابندی نہیں۔ ایس لئی نظم کئی توں کئی تے وڈی توں وڈی ملدی اے۔ نظم وچ اکو خیال نوں اک سار بیان کیتا جاندا اے۔ اجو کے دور وچ نظم دیاں دو قسماں لکھدیاں نیں آزاد نظم تے معرّاء نظم۔

تقسیم توں پہلاں خاص طور تے پاکستان والے پاسے کسے نے پنجابی شاعری وچ نویاں فارماں نوں ورتن دی کوشش نہیں سی کیتی۔ نویں نظم دے بہت سارے شاعر اوہ نیں جنہاں اُردو وچ نظم لکھنی شروع کیتی تے آزادی گروں

جدوں احساس کمتری کچھ گھٹیا، جیہڑا مقامی زبانوں تے مقامی بولیاں ول ادبیاں تے شاعراں نوں اُلرن توں روکدا، اوہ دور ہو گیا۔ محسوس ہو یا پئی ماں بولی وچ خورے اردو نالوں و دھیری چنگی طرح اپنا اظہار کر سکدے سن۔ پنجابی دی نوں نظم دے موڈھیاں وچوں شریف کنجاہی داناں سب توں پہلا اے۔ شریف کنجاہی توں دکھ نوں شاعراں وچوں احمد راہی، عارف عبدالمتمین، منیر نیازی، باقی صدیقی، فخر زمان، نجم حسین سید، لیتق بابر، سلیم کاشر، افضل پرویز دے ناں قابل ذکر نیں۔ متھہاس داسبندھ ادب وچ اساطیر دا ورتار اصل دی کھوج، اپنی تلاش داسفر تے معنیاں دی نوں دنیا دی دریافت اے۔ ویہویں صدی نے بندے نوں جنناں بے قدر اکتیا۔ اونا ای علامتاں، تلمیحاں تے اساطیر دی دنیا نال ناتا جوڑیا۔ اساطیر نوں علم بشریات تے کدی علم نفسیات رجھوں پرکھن دا آہر کیتا، کدی ایہنوں تاریخ دے درقیاں تے تہذیب دے حوالیاں نال پرکھیا گیا۔ داستاناں، افسانیاں تے شاعری دا حصہ بنا کے اوہناں دی مدد نال ادبیاں نے بہت کچھ آکھیا۔

شاعری نے اپنی تلاش دے سفر وچ غزل تے نظم نوں رہبر بنیا تے اساطیر نوں وسیلہ من کے معنیاں دے نوں راہ لیھے۔ ایس لئی شاعراں نے اساطیر تے دیو مالانوں علامت تے تلمیح دا روپ دتا تے اوہناں نوں سلیقے نال شعری تجریاں دا حصہ بنایا۔ پنجابی شاعری وچ اساطیر دا ورتار مناسب دھبوں ہو یا کہ اوہناں داسبندھ دھرتی نال اے شاعری دھرتی دی گودی وچ اُسردی اے جس پاروں تعلق اوہدے اثر نوں ودھاندا اے۔ ویہویں صدی دی شاعری اتے اساطیراں دا گوڑھا اثر نوں واضح طور تے محسوس ہوندا اے۔ شاعری دی جھولی اساطیر دے ورتارے نال کھلی ڈھلی اے۔ اڈواڈ متھہاس تے دیو مالائی روایتاں نے موضوعاں تے تکنیک راہیں شاعری نوں وقار بخشیا۔ مڈھوں ای متھہاس نے نظم نثر وچ تلمیحاں دے روپ ظاہر نیں پر تلمیحاں اسلامی، ایرانی تے ہندی تہذیبیاں رجھوں نال سی جدوں کہ ویہویں صدی وچ ایہدے وچ اسلامی، ایرانی، مصری، عربی، ایرانی، ہندی، یونانی، رومی، سمیری، بابلی تے آریائی اساطیر توں وی کم لیا گیا اے۔

پنجاب وچ کئی طرح دیاں اساطیر مشہور نیں۔ ایہناں اساطیر دا مڈھلا ماخذ یقیناً ہندوواں دی مذہبی کتاب پران ہی ہے۔ پر بہت ساریاں اساطیر انج دیاں وی نیں جنہاں وچوں اک خاص قسم دارنگ جھلکدا اے جنہاں بارے اندازا لایا جاندا اے کہ اوہ پنڈ دے لوکاں دی تخلیق اے۔ پنجاب دے بعض پہاڑیاں قبیلیاں وچ انج وی

اساطیر اک زندہ تے سوئی شکل وچ موجود نیں۔ جتھوں تیکر پنجابی نظم دے وچ مٹھہاس داسبند ھائے تاں نویں پنجابی نظم دے چوکھے شاعراں نے مانتھا لوجی نوں اپنی شاعری دا حصہ بنایا اے جنہاں وچوں سبھ توں اہم ناں منیر نیازی تے غلام مصطفیٰ بسمل دا اے منیر نیازی دیاں چوکھیاں نظماں وچ مٹھہاس دارنگ وکھالی دیندا اے۔ اوہناں کول چن، ہنیری رات، جن، پریاں چڑیلاں اپنی زیادہ تعداد وچ ملدیاں نیں کہ اوہ اک جنگل جا پدا اے منیر نیازی سپ، پیڑ تے چن دی علامت نوں بار بار ورتدے نیں۔ ایس توں وکھ سارے شاعراں دی شاعری وچ ای مٹھہاس دے جھاکارے نیں جنہاں دا ویرا اسیں تھلے کراں گے۔

پنجابی دی نویں شاعری وچ کال دا ذکر بہت زیادہ ملدا اے۔ کال بارے تفصیلی گل کرن توں پہلے اسیں وکھو وکھریاں ڈکشنریاں وچ کال دے مطلب اُتے جھاتی پاواں گے۔ کال توں مراد موت دا ویلا، بُرا ویلا سبھ کجھ مکاؤن دا ویلا اے۔ وکھو وکھریاں ڈکشنریاں وچ کال دے معنے وکھرے دتے گئے نیں۔ پٹھاں کجھ ڈکشنریاں دے مطلب دا حوالہ دے کے کال دے معنے دا نکھیرا کرن دا آہر کیتا گیا اے۔ Classical Dictionary of Hindu A Mythology وچ لکھیا اے:

”سنسکرت وچ کال دے معنے ویلے تے موت دے نیں۔ ہندو مٹھہاس

وچ کال موت دے دیوتے ایم دا ہی اک ناں ہے۔“ (2)

مہان کوش وچ بھائی کاہن سنگھ نے وی کال موت دی دیوی مٹھی اے۔ پنجابی اردو لغت نے وی ایس نوں قحط، موت، ویلا، تقدیر، نصیباً جانیا اے۔

A Dictionary of Urdu Classical Hindi and English وچ کال دے معنے کجھ انج

دتے گئے نیں:

“The right or proper time, fit season; meal

time; Time personified; destiny, fate; death” (3).

ایہناں ڈکشنریاں دے مطلب نوں مکھ رکھ کے آکھیا جاسکدا اے کہ کال دا مطلب ویلا یا زمانہ، موقع مناسبت، کمی، قسمت تے نصیب اے۔ موت دی دیوی تے موت دے ویلے نوں وی کال آکھیا جاندا اے۔ قحط نوں

وی ”کال“ کہیا جاندا اے پنجاب وچ جدوں لماعرصہ بارشاں نہ ہونیاں تے خشک سالی ہوئی تے پنجاب وچ قحط پے گیا۔ چشمے سُک گئے تے کنک بہت مہنگی ہو گئی پنجاب دی تاریخ وچ انج دے قحط تن واری پنجاب وچ پئے، پہلا 1840ء، دوجا 1870ء تے تیجا 1890ء وچ ہويا۔ پنجابی لوک دھارا وچ، کال دا خاص مہتو ہے تے ایہدے بارے انیکاں اکھان، تے منوتاں پرچلت ہن، جو لوک من دی اُتج ہون کر کے ولکھن تے روچک ہن۔ لوک دھارا اُتسار کال دا جنم برہما دے ساہ وچوں ہويا۔ برہما نے پہلاں سواس لیا تاں کال دا نرتر پرواہ تہر پیا تے جدوں کلپ دے اخیر وچ برہما اتم سواس لین گے، تاں کال وی اوس چھن رُک جاوے گا۔ پھیر نویں برہما دے نال نواں کلپ شروع ہووے گا تے سماں اگیرے تہرے گا۔ کال دا ایہہ سنکلپ لوک وی ہے، تے دلچسپ وی، بھاریں سمیں دا آدھار پُرانک ہی ہے۔ پُراناں اُتسار کال دا کاسمک جوڑ کلپ ہے۔ کلپ برہما دے اک دن دے تُل ہے، جو منوکھ دے 2340000000 سالوں دے برابر ہوندا اے۔ ہر کلپ اگوں اک ہزار مہاں یگاں وچ ونڈیا ہويا ہے۔ ہر مہاں یگ دی عمر چوہاں جگاں دا جوڑ ہے۔ بھاو کرکرت (سجج) تریتا، دُواپر تے کلجگ دی ساری اودھی اک مہاں یگ بندی ہے۔

پنجاب دا اہم دھندا کسانیاں رہیا ہے۔ ایس دی پیداوار دا مڈھ زیادہ تر قحط، بارشاں اُتے ہے۔ جدوں کدھرے لمے عرصے واسطے اوڑ پئی، استھے وی کال پیندے رہے، کجھ کال بہت بھیا نک سن۔ سیانے اجیہا اک کال 1840ء سمیت وچ پیا۔ جیہڑا چالیسویں دے نال نال مشہور ہويا۔ جدوں کھوہاں تے چشمیاں دا پانی وی سُک گیا اتے کنک رُوپے دی تن سیرسی۔ جیہڑی اوس زمانے دے حساب نال بہت زیادہ مہنگی سی۔ ایہہ کال تن سال تک پیا رہیا۔ ایس کال توں کمزور اتے دلدر شخص لئی ”چالیسویں دا ماریا ہويا“ محاورہ پرچلت ہويا۔ دوجا وڈا کال 1870ء سمیت تک دو سال پیا رہیا۔ ایس نے کئی چنگے تے رجے پجے آدمیاں نوں منگن لئی مجبور کر دتا۔ جس کر کے ”سترویں دا بھکاری“ محاورہ پرچلت ہويا۔ ایہہ کال پہلے کال جتنا دُکھ دانی نہیں سی اتے ایس کال دے دوران کنک ویہہ روپے دی ست سیر وکدی رہی۔ بھاری ماتر وچ پیدا ہويا۔ ایس نال پشوواں واسطے ڈھیر سا راجا راپت ہو گیا۔ (4)

پنجاب دی تاریخ وچ نر پردھان ہی اے، حکمرانی دی پگ نارتر میت دے سر ہوندى سی۔ اوہدے فیصلیاں نوں عزت دتی جاندی سی۔ پر پھیر سوانی توں اوہدی سرداری کھوہ لئی گئی تے اوہنوں پیردی جتتی بنا لیا گیا تے کالی یا کال

اوسے دا ای کرو دھی روپ بن گیا۔ وادی سندھ دے وسنیکاں بارے سیانیاں نے ہڑپے تے موہنوداڑ و توں ملن والیاں شیواں توں ایہہ گویڑوی لائے نیں کہ ایہہ لوک دھرتی ماتا دی پوجا کردے سن۔ ایتھوں ایہہ وی دسد اے کہ ایہہ لوک زنانی نوں اچا درجہ دیندے سن تاں ہی ایس دورنوں مادر سری دوروی آکھیا جاندا ہے۔ ایس وسیب وچ عورت خوشحالی، زرخیزی تے سکھ دی علامت سی۔ پر جس کال دا ذکر پنجابی دی نویں شاعری وچ ملدا ہے اوہ ایہہ دا پٹھا پاسا ہے۔ نجم حسین سید ایس حوالے نال گل کردیاں ہویاں لکھدے نیں:

”سیانے گویڑ دے نیں جو نر پردھانی توں پہلوں کوئی وارانار پردھانی دا وی گزریا ہے۔ کجھنیں تھائیں اوہدے ایرے وی لبھدے نیں ڈھولیاں وچ متے اوس پرانی نار پردھان رہریت دی رہندا اے۔ کال، کل، کالی نار ماں، دیوی، کیتا سا بھی ونڈ دیوئی، رکھنہار، پالنہار، کال رنگی، آونے، وہانے رنگی، دھرتی رنگی، ہُن دُکھ وچ اے۔ وجوگ دے ہر کھ تے کاوڑ پاروں کال بن گئی اے، ویلے دا مارو ویہن، بھکھ، تھڑ، موت بندے کھاوئی“۔ (5)

مقامی لوکاں بارے رگ وید توں ایہو دس پیندی اے کہ ایہہ امن پسند لوک سن، لڑائی بھڑکما وانا ایہناں نوں نہیں سی آوندا۔ ایہہ واہی نیچی تے گزارہ کردے سن تے ایسے کارن دھرتی ماں دی پوجا کردے سن۔ ماہراں دا ایہہ آکھنا اے کہ دھاڑویاں نے ایہناں اُتے ظلم دے پہاڑ توڑے ایہناں نوں آپنا داس بنا یا پرویلا لنگھن نال ایہناں توں اثر وی قبولیا تے ایہناں وچ ویاہ وی رچائے۔ سبط حسن ہوریں لکھدے نیں:

”حالات نے انہیں جلد ہی یہاں کی عورتوں سے شادی بیاہ کرنے اور ان کے رسم و رواج کو اپنانے پر مجبور کر دیا۔ مثلاً رگ وید کے مشہور رشی دری گھاتم کی ماں ممتا داسی۔ اس طرح رشیوں کا وِس، اہلوسا اور واتسا کو داسا پتر“ کہہ کر پکارا گیا“۔ (6)

کال توں مراد موت اتے بربادی تے سمجھ کجھ مکاون ہی ہے۔ اُکا اُنج جیویں دُرگانے سارے راکشساں

نوں مُکا کے ٹھنڈا ساہ بھریا سی۔ پورن دی ماں دا اوہنوں ایہہ کہنا کہ ”میرا ہتھیں کال کر“ اگوں پورن داماں نوں ایہہ آکھنا ”کہ میرا آپنا کال ہو جاوے گا جے میں ایتھوں نہ گیا۔ سبھ کجھ برباد ہوون دا ہی اشارہ ہے۔ جتھے وی نارد دا کرو دھی روپ دکھانا مطلوب ہووے او تھے کال، کل داناں ضرور آوند اے۔ پنجابی قصیاں وچ وی تے اُچھا کر کے واردب داتے ایہہ کہنا ہے۔ پنجابی کلاسیکی شاعری وچ خاص کر کے وارکاراں نے کال تے نارد دا ذکر کو تھیں کیتا ہے سگوں ایہناں نوں میاں بیوی بنا کے پیش کیتا ہے ہندو متھاس وچوں کدھروں ایہدی سوہ نہیں پیندی۔ گجھ سیانے ایہنوں شاعراں دی اپنی کا ڈھ مندا اے۔ ساریاں ڈکشنریاں تے لکھاریاں دیاں تعریفاں نوں مکھ رکھ کے آکھیا جا سکدا اے کہ کال، موت دا ویلا، بُرا ویلا بھکھ ڈکھ دا ویلا تے زانی دا اُلٹیا ہو یا روپ اے۔

پنجابی دی نویں نظم وچ سانوں بہت سارے شاعراں کول ”کال“ دی متھ ملدی اے پر وکھو وکھرے شاعراں نے ایہنوں وکھرے معنیاں وچ لیا اے۔ نویں شاعراں نے کال نوں اُنج متھہا سی رنگ وچ تے نہیں ورتیا کیوں جے سائنس ٹیکنالوجی دی ترقی نے اُنج دیاں تہمتاں پرست سوچاں نوں مکایا تے نویں زمانے نے نویں شاعراں نوں نویں سوچ دتی۔ تے ایسے نویں سوچ نے کال نوں وی پرانی ماتھالوجی دی تھیں نویں علامت دے طور تے ورتیا تھلے اسیں نویں شاعری وچ کال دی ورتوں دیاں گجھ ونگیاں پیش کراں گے۔ میر نیازی پنجابی زبان دے مہان شاعراں تے ادیباں وچوں اک نیں۔ اوہناں نوں علامتی نظام توں جانو کروان والا شاعر وی آکھیا جاندا اے۔ میر نیازی دی کتاب ”سفر دی رات“ وچ اک دو توں وکھ ساریاں نظماں پابند نیں۔ جنہاں نوں لکھتی بہیت وچ آزاد حیثیت دتی گئی اے۔ اوہناں نے پہلی واری گجھ اجیہیاں علامتاں نوں پنجابی شاعری وچ جانوں کروایا جیہدے بارے پنجابی شاعری جانوں نہیں سی۔ تے اُنج ایہناں دا علامتی راہیں ذریعہ اظہار دا فیصلہ ٹھیک سی۔ بقول جیلانی کامران:

”نئی نظم میں علامتوں کا مقام مرکزی ہے یعنی علامتیں نظم کے مصرعوں میں داخل نہیں کی جاسکتی۔ بلکہ نظم کے مافی الضمیر سے خود بخود پیدا ہوتی ہیں۔ لیکن علامتوں کا پیدا ہونا ہی کوئی بڑا کرشمہ نہیں ہے، علامتیں ظاہر ہوتے ہی نظم کے معنی کو نہ صرف وسعت دیتی ہیں بلکہ نفس مضمون کو اس

تصویری پیکر میں بدل دیتی ہیں۔“ (7)

منیر دیاں علامتاں توں جو خوف دی فضا دائرہ بناؤندی اے اوہ نشاندہی کردی اے کہ فرد اندرتوں ویران اے یا ہو رہیا اے۔ آل دوال نوں جنگل کہہ لیا جاوے کہ جتھے رُکنا خطرناک اے تے چلنا اوکھا۔ جتھے دی رات کالی رات نوں لے کے آؤندی تے دن روشن تر خوف نوں پیدا کردا اے۔ منیر نیازی دی شاعری وچ وی ”کال“ دا ذکر چروکنامد اے۔ اوہناں دی نظم ”کچھ کرو“ وچ ”کال“ نوں ایہناں اکھراں وچ بیانیا گیا اے:

سرتے گھپ ہنیر تے دھرتی اُتے کال

پیریں کنڈے زہر دے تے لہو وچ بھجے وال (8)

نظم دے اکھراں وچ اک ایسا خوف طاری اے جنہوں پڑھ کے ہستی وچ بھونچال آجاندا اے۔ نظم وچ ”کال“ جو کہ متھہاسی انگ رکھدی اے وچ قحط وی اے، خون خرابہ وی اے تے موت دی دیوی وی اے۔ اج دے ویلے وچ ہر بندہ جیوندا گھٹ تے مر مٹ زیادہ گیا اے۔ ویلا اک اجیہی اڑان اڑ رہیا اے جتھے جیوندے بندے مومے پئے نہیں تے ہر ویلا موت دا ویلا ای جا پدا اے کیوں جے ایس سنسار وچ بندیاں دا جیوناں اوکھا جوتھی گیا اے۔ سلیم کاشرساڈی پنجابی شاعری دے اوس دور نال سبندھ رکھدے نیں جیہنوں نویں دور دا کلاسیکی رنگ کہیا جا سکدا اے۔ کاشردی شاعری وچ زبان تے لہجے دے اعتبار نال اک اجیہا کھلار جمیا اے کہ اوہ اپنے احساس دی باریک توں باریک لرزش نوں وی شعر دی زبان دے سکدے نیں۔ نویں اقتصادی ترقی دے ناں تے شہراں وچ انسانی رشتیاں دی جیہڑی ٹٹ بھجج ہوئی اے سلیم کاشر اندرون اوہدے خلاف نفرت رکھدا اے تے ایہوں اندرلی نفرت اوہدی شاعری دامنڈھا اے تے ایسے پاروں اوس دارشتہ اپنے علاقے دی مٹی نال پکا پیڈا ہو گیا اے۔ اوہ جذبات تے احساس دے پس منظر وچ دیہاتی جیون دیاں تصویراں نوں اُلکین دا عادی اے۔ سلیم کاشر نے وی اپنی شاعری وچ ”کال“ دی متھنوں ورتیا اے تے اوہناں جاچے ”کال“ موت دا ویلا وی اے تے بندیاں دا دنیا اُتے قحط دا ویلا وی اے۔ اوہناں دی نظم وچ ”کال“ دا متھہاسی انگ ایہناں اکھراں وچ ممد اے:

اج افریقہ دی ککھ وی پئی جمدی کال سُکال

ہُن رنگ تے قوم دے جھیڑیوں ہو گیا منٹھ بے حال (9)

جیویں کہ اسماں اُپروی ذکر کر چکے آں کہ بہت سارے کلاسیکی شاعراں نے کال تے ناردنوں میاں بیوی دے روپ وچ پیش کیتا اے۔ اج دے نویں شاعراں وی کال تے نارد دا ذکر ایسے رنگ وچ کیتا اے جنہاں وچوں احمد سلیم دی نظم وچ سانوں ایہورنگ ملدا اے اوہناں دے نزدیک کال دھرتی دے متھے دا جھومرتے نُور اے۔ ونگی ویکھو:

کال بلیدی نارد

سچے رب دا کوہک و ہار سُنیدا (10)

نسرین انجم بھٹی دی نظم ”پنڈھ“ وچ ”کال“ دی متھ ملدی اے اوہناں جاچے بندے نے پڑھ لکھ کے اکھراں دی پنڈھ سرتے چُک لئی۔ علم تے ہے پر عمل والا ورقہ بالکل ای خالی اے۔ کئی پیغمبر، پیر فقیر عملاں والا درس دیندے ٹر گئے جیوں بکھے شاہ تے ”اکوالف تیرے درکار“ آکھ کے علم والی گل ای مُکا چھوڑی پر لوکاں ایہناں گلاں نوں پاکیزہ اکھرای جانیا۔ عملاں دا حصہ بناون توں عاری ای رہے جس پاروں دنیا تے ظلم، جہالت، منافقت تے اُنج ای رہی۔ علم والا ایہہ مینہہ بس چکنیاں کندھاں تے ای وسیا۔ جیہڑا اپنے نال سبھ کجھ روٹھ کے لے گیا تے دھرتی وچاری اُنج ای ترہائی رہی۔ ایسے ظلم نوں ویکھ کے عرشاں توں وی کال ہنیری جھلی تے دنیا تے موت دی رات کدے نہ مُکی۔ تے اتھے کال ہنیریاں جھلن توں مراد، موت دی ہنیری دا آون اے۔ اس ضمن وچ نسرین انجم بھٹی آکھدیاں نیں:

من دے عرشاں کال ہنیریاں جھلیاں

سکھ ہنیریاں لہدے لہدے

دیوے دی جوت مک گئی (11)

ڈاکٹر شوکت علی قمر دی شاعری دُکھی لوکاں دی شاعری اے اوہ دُکھی لوکاں نوں سکھ داسنیہا دیون دے چاہیوان نیں اوہناں دی شاعری وچ ونڈ دا دُکھ وی ملدا اے تے پیار ہلار دی پیگھاں وی چڑھدیاں نیں۔ شوکت علی قمر دی شاعری وچ ”کال“ موت دا ہنیر اے چنے لوکائی نوں دُکھی کیتا ہو یا اے۔ اوہ چاہندے نیں پئی دھرتی تے سکھ دے دیوے بلن تے موت دی ہنیری رات والا کال مک جاوے تے لوکائی دے دُکھ سبھ ختم ہو جاوے۔

ربا سٹکھ دے دیوے بال
مُکے دُکھ تے نھیر اکال (12)

بشری اعجاز ہوریں اوہ شاعراں نیں جنہاں اپنیاں چوکھیاں نظماں وچ ”کال“ دی متھ نوں ورتیا اے۔ سگوں اوہناں اپنی اک نظم داسرناواں ای ”کال“ رکھیا اے۔ اوہناں دیاں نظماں وچ ”کال“ نوں موت آکھیا اے۔ پٹھاں اوہناں دیاں نظماں دیاں کجھ ونگیاں دتیاں جاوَن گیاں جنہاں وچ اوہناں کال دی متھ نوں ورتیا اے۔ بشری اعجاز نے اپنی نظم ”ماں“ وچ ماں دی موت نوں ”کال“ آکھیا اے۔ اے ماں تیرے نال ای سٹکھ سنیہا سی توں ٹری تے دھرتی دے سٹکھاں دا کال تھی گیا اسماں بھکھاں کٹیاں ترہائے رہے پراوہ سٹکھ سنیہا نہ آیا جیہڑا تیرے ہوون نال دھرتی تے سی۔ اسیں ہنیریاں دے وس پے گئے۔ اے ماں اسماں جاگدیاں راتاں کٹیاں ساتھوں سٹکھ دور ہو گئے اسماں دُکھاں وچ دن لنگھائے جدوں دی توں بُکل مار کے مٹی وچ سوں گئی۔ بشری اعجاز ہوراں دی بطور نمونہ نظم دیکھو:

مائے نی اتھے کال پیا
اسیں بھکھیاں تسیاں

راتاں کٹیاں، دینہہ لنگھائے (13)

نجم حسین سید پنجابی دے مہان لیکھک، استاد، محقق، تنقید نگار تے شاعر نیں۔ اوہناں تے پنجابی زبان جاناں مان کرے اوہ گھٹ اے اوہ ہستی جنہاں نے اپنا سارا جیون پنجابی زبان نوں پڑھدے لکھدے ای لنگھا دتا۔ پنجابی زبان دے بھرے بھنڈا وچ اوہناں دی شاعری، تحقیق، تنقید، نثر دیاں چوکھیاں کتاباں ملدیاں نیں۔ اوہناں دی لکھت وچ ماڈرن دی گل اے مل مالکی والیاں نوں نندیاں گیا اے۔ نجم حسین دیاں بہت ساریاں نظماں وچ سانوں کئی متھاں لہدیاں نیں۔ سگوں اوہناں تے اک پورا ڈرامہ ای ہندو ماٹھا لوجی دی امرت کڈھن والی متھ تے لکھ چھڈیا اے۔ ڈرامے دا عنوان ای ”ریڈ کا“ جو رکھیا اے۔ نجم حسین سید دی نظم ”ان لکھیا پنا واد“ وچ کال نوں موت تے بُراویلا دسیا گیا اے تے نال ایہہ وی آکھیا کال ای کالی بنی اے۔ جو مرداں نوں کھانی ہے۔ اُسرے ڈھا دیندی اے۔

گھال ہی کال بنی تاں کالی

مرداں کھانی اُسرے ڈھانی

نظر کہیں کوں آوے ناہیں پئی چومکھ لڑے (14)

نجم حسین سید نے ”کالی“ تے مرداں کھانی اُسرے ڈھانی“ دی گل کہتی اے۔ کالی ہندو ماٹھا لوجی وچ اک اہم متھ اے۔ کالی تے گل کرن توں پہلے وکھو وکھریاں ڈکسنریاں وچ کالی دا مطلب وکھ لینے۔ جان ٹی پلیٹس موجب کالی دا مطلب اے:

“Black, Black colour, an epithet of the goddess Durga, wife of Siva). The Hecate of the Hindus, to whom human sacrifices are offered”.(15)

پنجابی اُردو لغت وچ کالی بارے لکھیا اے:

”(1) ”کالا“ کی تانیث، (2) دُرگا دیوی (3) تاریکی، رات (4) ظلم

(زانیہ) منحوس۔“ (16)

ہندو ماٹھا لوجی وچ کالی اک سیاہ فام سوانی دی شکل وچ دکھائی جاندی اے جیہدے چار بازوئیں۔ اک وچ تلوار اے، دو جے وچ اوس دیو داسراے جیہنوں اوہنے قتل کیتا اے تے باقی دو دے نال اوہ پجاریاں دی حوصلہ افزائی کردی اے۔ بالیاں دی بجائے دو لاشاں نیں تے گلو بند دی تھان کھوپڑیاں دا ہارا اے۔ ایہدے جُستے تے سوائے اک جاگیے دے ہو رکھ نہیں اے تے جا نگھیا وی کیہ مرے ہوئے بندیاں دے ہتھ نیں۔ ایہناں دی جیہد باہر نوں نکلی ہوئی اے۔ ایہناں دیاں اکھاں شرابیاں دیاں اکھاں وانگوں لال نیں۔ ایہدے مونہہ تے سینے تے خون دے دھبے نیں۔ ایہہ اپنی ران تے اک پیر رکھ کے کھڑی اے۔ ایہدا دوجا پیر خاوند دے سینے دے اُتے اے۔ دیوواں تے فتح پاؤن مگروں اوہ ایہناں نچی سی کہ دھرتی کنبن لگ گئی سی۔ شوآنے اوہنوں روکن دی بہت کوشش کیتی پر اوہ اپنے رقص وچ اپنی مگن سی کہ اوہنوں خاوند دا وی پیتہ نہ چلیا۔ اوہ لاشاں وچ لہا پے گیا تے اوہدے تے وی

نچن لگ گئی۔ پراچانک اوہنے ویکھیا کہ خاوند اوہدے پیراں تھلے اے۔ خاوند دی ایس بیجرتی تے اوہنے شرم دے مارے اوہنے اپنی زبان باہر کڈھ لئی۔ ہندو صنمیاں رامائن دے چار نسخے نیں: ولیمکی، ویاس ویو۔ ادھوت اورادھتیم۔ لنگا پرائی کی تعلیمات کے مطابق کالی اگر چہ ڈرگا کی تخلیق ہے تاہم اس سے بالکل منفرد ہے۔ کسے پچھلے سے وچ اک اسورہ زنانی نے (جیہداناں داروکاسی) اپنی ریاضت نال اجیہی طاقت حاصل ک لئی کہ اوہ دیوتاواں تے براہمنانوں اگ نال سواہ کردیندی سی۔ کیوں جے ہر ویلے اوہدے کول اسورہ زنانیاں اکٹھیاں رہندیاں سن۔ اس لئی وشنوتے دو جے دیوتاواں اُتے حملہ کرن توں گھبراؤندے سن۔ اس ضمن وچ ڈاکٹر مہر عبدالحق آکھدے نیں:

”دیوی کی اصلیت اور پیدائش وغیرہ اس کی زندگی اور تاریخ کے عین مطابق ہے۔ مکمل ہتھیار بند ہو کر یہ جنگی تربیت یافتہ دیوی ڈرگا کی آنکھ سے اس وقت پیدا ہوئی جب وہ دشمنوں کے حملوں سے نڈھال ہو کر گرنے ہی والی تھی۔ کالی نے اپنی تمام قوتوں کو ڈرگا کی غیر معمولی قوتوں سے ملا لیا اور پھر ان دونوں نے دشمنوں پر ایسا حملہ کیا کہ دشمن کی ساری فوج تہس نہس ہو گئی۔“ (17)

کالی ویوی دے بارے وچ ڈاکٹر مہر عبدالحق مزید آکھدے نیں:

مارکنڈیپ پرائی ”کالی کو لکشمی کی پیداوار بتاتا ہے۔ وہ لکھتا ہے کہ تمام چیزوں کا اصل ماخذ مہا لکشمی ہے جو تمام موجودات پر مسلط ہے۔ خواہ دیکھی جاسکے یا نہ دیکھی جاسکے۔ اس نے اپنے وجود سے ظلمت کی صفت کو الگ کر دیا تو اس ظلمت سے ایک ایسا وجود پیدا ہو گیا جو رات سے بھی زیادہ کالا تھا۔ اس کی آنکھیں خوفناک اور بڑی بڑی تھیں۔ اس نے ایک تلوار، ایک صراحی، ایک سراور ایک ڈھال تھام رکھی تھی۔ گلے میں کھوپڑیوں کا ہار پڑا تھا۔ اس کے بہت سے نام تھے۔ مثلاً مہا کالی، ایکا ویرا، کالار اتری وغیرہ۔“ (18)

بندے کھانی تے کالی توں مراد زنانی دا اُلنیا روپ اے۔ جتھے زنانی حاکم سی او تھے اوہ تربیت پیراں دی جتی

ہوگئی تے اوس نے ایس ظلم پاروں اپنا روپ اُلٹالیا تے اوہ زنائی توں کالی ماتا دے روپ وچ آگئی۔ کالی دُرگ دیوی دا روپ وی اے۔ مکدی گل پئی کال ”موت داویلا، موت دی دیوی، بُراویلا، بُری تقدیر تے قحط دے معنیاں وچ ورتیا گیا اے۔ کال توں کالی وی اے جو کہ زنائی دا کرو دھی روپ اے۔ ہندو ماتھا لوجی وچ وی اک ”کالی دیوی“ دا ذکر لہند اے۔ پنجابی دی نویں شاعری وچ کال دا چوکھا ذکر لہند اے۔ ”کال“ دے حوالے نال پنجابی دی نویں غزل تے نظم نوں پرکھیا جاوے تے چوکھے شاعراں ”کال“ دی نوں وکھریاں علامتاں دے طور تے ورتیا اے۔ جنہاں وچوں اہم ناں امرتا پریتم، منیر نیازی، سلیم کاشر، نسرین انجم بھٹی، نجم حسین سید، بشری اعجاز تے احمد سلیم دے ناں مان جوگ نیں

حوالے

1. Sardar Muhamed Khan, Urdu Punjabi Dictionary, 3, Lahore: Pakistan Punjabi Adbi Board, P:10
2. Noorullughat, Noorulhssan Nyar molvi, 3, Lakhnao: Nyar Press, 1992, P:385
3. John Dowsn, A Classical Dictionary of Hindu Mythology, New Delhi: Oriental Books Reprint Corporation, 1973, P:140
4. Vishave Kosh, Wnjara Baidi, 5, P:14
5. Aiyan Vicho Naiyan, Njam Husain Syed, Lahore: Rut Laikha, 2002, P:89
6. Pakistan Mein Tehzeeb Ka Irtqa, Karachi: Mktaba Daniyal, 2002, P:73
7. Jailani Kamran, Nai Nazam k Zimani Msail "Nai Qadrain" Haider

- Abadi, Fikr Jadid Number, 2291, P:39
8. Sfar Di raat, Munir Niazi, Lahore: Maktaba Library, 1972, P:23.
 9. Tatiyan Chawan, Saleem Kashir, Lahore: Ktb Mainar, 1963, P:52
 10. Koonjaa Maoiyan, Ahmed Saleem, Lahore: Nigarshat, 1998, P:21
 11. Dukhan Bhray Hath, Nasreen Anjum Bhati, Lahore: Aziz Publications, 1991, P:55, 56.
 12. Athwan Asman, Doctor Shaukat Ali Qmar, Lahore: Pnjabi Markaz, 2008, P:141
 13. Paban Bhar, Bushra Aijaz, Lahore: Sang Mail Publications, 1993, P:91
 14. Jdon Doos Khulday Nay, Najam Hussain Syed, Lahore: Suchait Kitab Ghr, 2011, P:21
 15. Dictionary of Urdu Classical Hindi and English John.T Plates, P:80
 16. Punjabi Urdu Lughat, Tanveer Bukhari, P:131
 17. Hindu Sanmiyat, Abdul Haq Mehar, Dr. P:317
 18. Hindu Sanmiyat, Abdul Haq Mehar, Dr, P:318

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 8, July- Dec. 2023

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی - دسمبر 2023ء، مسلسل شمارہ 16

☆ ڈاکٹر حنا خان، ڈاکٹر طاہرہ سرور

THE PUBLIC NATIONAL POETRY OF AHMED RAHI

احمد راہی قومی تے ملی شاعری

Abstract:

A country and a nation have a great place in someone's life. The identity of a human being is linked with his country. As far as poets are concerned, they are much sensitive and therefore present their feelings in the most esthetic way by carefully considering their linguistic choices. Ahmed Rahi's subject matter is not limited to the emotions of a young unmarried and the married women. His love for country and countrymen is also depicted in his writings. In his public national poetry. He not only makes his countrymen remember their responsibilities but also he prays for his country and fellow men. The paper aims to explore Ahmed Rahi's expertise as public national poet.

Keywords: National, Identity, Emotion, Responsibilities

☆ اسسٹنٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور

☆ ایسوسی ایٹ پروفیسر، شعبہ اردو، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور

قومی تے ملی شاعری توں مراد اجیہی شاعری اے۔ جیہڑی قوم تے ملت لئی کیتی جاوے۔ اجیہی شاعری جیہدے راہیں قوم وچ نہ صرف دیس پیار دے جذبے اگھیرے جاوے سگوں دیس یاں وطن لئی من اندر پنگرن والے احساساں تے جذبیاں دا اظہار کیتا جاوے۔ احمد راہی مذہب و محبت وطن انسان سن۔ اوہناں نوں ہمیش توں دھرتی، مٹی تے وطن نال انتاں دی محبت رہی۔ جیہد اظہار اوہناں اپنے گیتاں تے نظماں وچ کیتا اوہناں دی قومی تے ملی شاعری دا سبندھ اجیہی شاعری رچن دا کارن سی احمد راہی قلم کار سن۔ اوہناں ساری حیاتی لکھ پڑھ کے کمایا۔ اوہ اپنے دور دے وڈے شاعراں وچوں نہیں۔ ایس پاروں مشاعریاں دی لوڑ بنے رہے۔ اوہناں گھٹ مشاعریاں وچ رلت کیتی۔ اوہ ڈھیر بہتے سوشل نہیں سن، فیرومی مشاعریاں نوں منعقد کرواں والیاں دی کوشش رہندی پئی راہی صاحب اوہناں دے مشاعریاں وچ ضرور رلت کرن۔ خاص موقعیاں تے ہون والے مشاعرے تے ٹیلی ویژن مشاعرے جیہناں وچ موقعے دی مناسبت نال اوہناں ملک تے قوم نال محبت دا اظہار شعراں راہیں کیتا۔ ایہناں موقعیاں لئی اوہناں اجیہی شاعری کیتی جیہنوں اوہناں دی قومی تے ملی شاعری آکھیا جاسکد اے۔ کجھ شاعری ملی نغمیاں دے طور تے اوہناں شعری پراگے ”رُت آئے رُت جائے“ وچ وی شامل کیتی۔ جیویں آزادی دیہاڑ دی مناسبت نال اوہناں دا اک خوبصورت نغمہ ”چودہ اگست“ اے۔ جیہدے وچ وطن نال محبت دا اظہار کردیاں اوہناں حالات تے واقعاں ول اشارہ کیتا۔ جیہناں دا سامنا اوس دور دے لوکاں بڑی دلیری نال کیتا سی۔ اوہناں موجب احمد راہی اوہناں قربانیاں دا ذکر کردیاں کہ کسٹراں آزادی وری نعمت لہھی۔

میں دل میں لے کے وہ درد آیا،

جو اس زمیں سے

مری محبت کی ابتدا ہے

مری محبت کی انتہا ہے..... مری صدا ہے (1)

پاکستان مسلماناں دیاں لکھاں قربانیاں دا پھل اے تے رب دا تحفہ اے۔ اج انسان اوہناں دکھاں، تکلیفاں، اوکڑاں، ظلماں، زبردستیاں تے دھروواں دا گوریہ نہیں لاسکد اجیہدے توں لنگھ کے وطن حاصل کیتا گیا۔ احمد راہی اوہناں لوکاں وچوں اک سن جیہڑے ونڈ دے دوران واپرن والے حالات دا شکار سن۔ اوہ حساس طبیعت دے

مالک سن۔ ایس پاروں عام بندے نالوں ودھ حالات تے واقعات توں متاثر ہوئے۔ وکھرے ملک لئی کنیاں قربانیاں دینیاں پیندیاں نیں ایہدا اظہار اوہناں من کھجیوں ڈھنگ نال کیتا اک نغے ”قائد اعظم کافرمان“ وچ پاکستان دے بانی دا پیغام اجو کے دور دے جواناں تیکر ایہناں شہداں وچ اڑیا:

ۛ یہ سر زمیں جو ہمیں ملی ہے
ہمارے ایثار کا ثمر ہے
لہو سے اپنے ہے جس کو سینچا
خیال رکھنا یہ وہ شجر ہے (2)

احمد راہی ہوراں دے ملی نغے نہ صرف اوہناں دے وطن لئی احساساں تے جذبیاں دے عکاس نیں۔ سگوں نغمیاں راہیں اوہناں چنگے انسان تے سچے پاکستانی ہون دے تقاضیاں دی وی گل کہیتی اے۔ دیس نوں لکھاں جاناں قربان کر کے حاصل کیتا گیا۔ قیام دا مقصد اسلام دا قلعہ بنانا تے دنیا نوں امن، آشتی، محبت تے بھائی چارے دا پیغام دینا سی۔ احمد راہی موجب اصل مقصد و سار نے نہیں چاہیدے۔ سگوں آپسی رنجشاں، نفرتاں، کدورتاں تے اختلافان نوں بھلا کے محبت، امن تے بھائی چارے نوں عام کرنا چاہید اے۔ کیوں جے ایہو حیاتی دا تقاضا اے۔

حیاتی دے تقاضیاں نوں محنت، کوشش تے لگن بناں پورا نہیں کیتا جاسکدا۔ انسان نوں مقام بناون لئی دن رات کوشش تے محنت کرنی پیندی اے تاں وکھر مقام بناون وچ کامیاب ہوندا اے۔ انج ای ملک، وطن، دیس دی سلامتی، ترقی تے عزت دا دار و مدار عوام اُتے اے۔ کوئی ملک اپنے لوکاں راہیں جانی جاندا اے جد کہ لوک بھادیس دنیا دے کسے خطے وچ ٹر جاوے اوہناں دی پچھان ملک نال اے۔ کسے ملک دی ترقی تے عزت لوکاں دی ہمت، لگن، محنت تے کوشش پاروں اے۔ پھلاں دی تازگی باغ نال ہوندی اے۔ احمد راہی دیس نال محبت دا اظہار کردیاں کہندے نیں:

ۛ یہ بحر و بر، یہ کوہسار ہیں ہمارے جسم و جاں

ہم ان کے پاسباں ہیں اور یہ ہمارے پاسباں (3)

دیس و اسیاں دا فرض دیس نال صرف محبت کرنا ای نہیں۔ سگوں ایہدی حفاظت اوہناں دا فرض سگوں قرض

اے جیہڑا اوہناں نوں ہر صورت ادا کرنا اے۔ بھاریں جاناں قربان کرنیاں پین۔ کسے ملک دی حفاظت لئی فوج دا کردار مڈھلا اے۔ پاکستانی فوج وچ ایجیے جوان نیں جیہڑے دھرتی ماں دی حفاظت لئی تن من تے دھن دی بازی لاؤن توں وی نہیں ہٹکدے۔ بہادر تے جری جوان وطن دی حفاظت نوں اپنا فرض سمجھدے نیں۔ احمد راہی ہوراں ملی نغے ”خاک ارض وطن“ وچ فوجی جواناں نوں ڈھیر خراج تحسین پیش کیتا۔

محب وطن پاکستانی ہون پاروں احمد راہی ہوراں قومی ملی نغمیاں راہیں ملک و اسیاں نوں نہ صرف اوہناں دیاں ذمہ داریاں دی یاد نہیں دوائی۔ سگوں وطن دی سلامتی لئی دعا گووی نیں۔ اوہ چاہندے سن کہ ایہد اذہ ذرہ روشن رہوے تے ایس باغ دے کسے پھل اُتے کدی وی خزاں نہ آوے۔ ایہہ سدا ہریا بھریا تے خوشبوواں کھلا ردا رہوے۔ اوہ سچے تے کھرے پاکستانی سن۔ اوہناں دا سمبندھ ترقی پسنداں نال سی تے ترقی پسنداں نہ نظریاں تے وچا رکھن والے لوکاں اُتے اکثر ملک دشمنیاں پاکستان دی مخالفت کرن والیوں دھریا جاندا۔ ایہو احمد راہی ہوراں نال ہویا۔ اوہناں نوں اپنی جنم بھوئیں امرتسر نال خاص لگاء تے محبت سی۔ ایسے لئی اوہناں امرتسر دے عنوان پٹھ اک نظم رچی۔ جیہدے وچ اوہناں جنم دھرتی بارے بھرویں محبت دا اظہار کیتا۔ نظم پکھوں ڈاکٹر ناہید شاہد اک واقعے نوں سانجھا کیتا:

”مجھے یاد ہے کہ جب احمد راہی نے ایک بڑی تقریب میں اپنی نظم امرتسر سنائی تو اس کے بعد کچھ اخبارات اور رسائل میں ان کے قومی و ملی تصورات پر بعض شکوک کا اظہار کیا گیا تھا“۔ (4)

احمد راہی ہوراں پاکستان دے قیام ویلے ایہدے حصول لئی سرگرم جماعتاں نال رل کے موڈھے نال موڈھالا کے کم کیتا، پر اوہ ونڈ ویلے ہون والے فساداں دے خلاف سن کیوں جے ایہدے نال نہ صرف مالی سگوں جانی نقصان ودھیرا ہویا سی۔ احمد راہی موجب کسے نوں پتا نہیں سی پئی مسلماناں نوں اپنے گھر بار چھڈ کے ایس پاسے آنا پوے گاتے ہندوواں سکھاں نوں پرلے پاسے جانا پوے گا عام لوکاں دا خیال سی پئی ونڈ دے سارے معاملے باہمی رضامندی تے صلح صفائی نال طے ہوون گے، پر ہویا الٹ۔ ایسے پاروں راہی صاحب دی شاعری جیہڑی تزئین وچ شامل اے اوہ نہ صرف اوس مالی تے جانی تباہی تے نقصان نوں بیان کردی اے سگوں سوانی نال ہون والیاں

زیادتیاں تے دھرو دامت وی کردی دسدی اے۔ احمد سلیم نال ہون والے مکالمے وچ جدوں اوہناں توں ”ترنجن“ تے امرتا پریتیم دی ”نویں رت“ دی شاعری بارے پچھیا گیا پئی ایہہ ونڈ دے خلاف اے تاں اوہناں بڑا بھرواں جواب دتا:

”امرتا پریتیم دے بارے میں نہیں کہہ سکدا۔ پراوہ اک ترقی پسند شاعرہ سی۔ پریت لڑی، پریت نگر اوہدا پس منظر اے۔ پریت نگر وی پاکستان دے حق وچ سی۔ کمیونسٹ پارٹی پاکستان دی حامی سی“۔ (5)

احمد راہی ہوراں دی تقریباً ساری شاعری وچ ایہہ تاثر اے، پراوہناں دی نظم ”کرشن چندر کے نام“ وچ اوہناں کرشن چندر نوں مخاطب کر دیاں آکھیا پئی اپنے حکمراناں دے آکھے لگ کے کمزور لوکاں اُتے ظلم کیتا اے۔ حالاں توں تاں ہمیش ای مظلوماں داساتھ دتاتے اوہناں نال وفا کیتی۔ جتھے کدھرے وی مظلوماں نال ظلم زیادتی تے نا انصافی ہوئی تیرا قلم اوہدے خلاف احتجاج کردار ہیا، پر کشمیر تے کشمیریوں اُتے ٹٹن والے ظلماں اُتے توں تے تیرا قلم چپ اے۔ مطلب ایہہ تاں نہیں پئی توں اپنے حکمراناں دے اشارے تے مظلوماں نال ”پیمان وفا“ توڑ دتا اے۔ ڈھیر سوہنی نظم جیہدے ہر مصرعے تے اک اک شبد وچوں دکھ تے تکلیف دا احساس جھلکارے ماردا دسد اے۔ راہی صاحب، کرشن چندر نوں آکھیا:

دہر میں جب بھی کہیں، جب بھی کوئی ظلم ہوا
تیرا حساس قلم اُس پہ لہو رویا ہے
اُردو افسانے کے اے شعلہ بے باک بتا
آج کس فکر میں، کس سوچ میں، تو کھویا ہے (6)

وچاراں موجب گلاں کرنیاں ڈھیر سوکھیاں نیں، کہے نوں پورا کرنیاں اوہدے تے عمل کرنا ڈاڈھا دکھا اے۔ لکھاری ظلم تے جبر دے خلاف وڈے وڈے دعوے کر کے وڈے وڈے بول لکھدے نیں۔ طاقتور اگے اوہناں دے سارے بول تے دعوے دھرے دے دھرے رہ جانے نیں۔ ایسے گل دا اظہار راہی صاحب نے اپنی نظم وچ کیتا اے۔

احمد راہی ہوریں وطن دے نال وطن دے عظیم لوکاں نال وی محبت رکھدے سن۔ ایہدا ثبوت اوہناں دی نظم ”قائد اعظم کا فرمان“ اے۔ جیہدے وچ اوہناں پاکستان دے بانی قائد اعظم محمد علی جناح نال اپنی محبت تے عقیدت دا اظہار کیتا۔ ہور نظماں وچ اک نظم ”عزیز بھٹی“ وی شامل اے۔ جیہڑی اوہناں دے دیس پیار دے جذبے نوں اگھیر کے سامنے لیاؤندی اے۔ احمد راہی تے میجر عزیز بھٹی شہید نوں عقیدت دا خراج پیش کر دیاں آکھیا:

شہید قوم ذرا دیکھ اٹھا کے چادرِ خاک
 ترا وطن تری عظمت کے گیت گاتا ہے
 ترا نشان جو تو نے نہیں لیا آ کر
 وہ تیری قوم کے ماتھے پہ جگمگاتا ہے (7)

احمد راہی ہوراں دی وطن نال محبت دا اک ہور بھرواں حوالہ اوہناں دی دوھیاں دی نظم اے جیہدے دو جے حصے دے اخیر وچ اوہناں وطن نوں ماں داد دھ قرار دتا اے اوہدے نال اپنی عقیدت تے پیار دا کھلا ڈھلا اظہار وی کیتا۔ اوہ درد مند انسان تے پاکستانی سن۔ اوہ دو جیاں دے دکھاں وچ دکھی تے اوہناں دیاں خوشیاں وچ خوش ہون والے سن۔ اوہناں ہمیشہ محبت، امن، آشتی تے بھائی چارے دا پیغام دتا تے قلم نال ملک دی ترقی تے تعمیر وچ حصہ لیا۔ اوہناں دے نیڑے جنگ کسے طور تے وی مسئلے داخل نہیں ہوسکدی۔ کیوں جے جنگاں دے نتیجے وچ ہمیش نقصان ای ہوندا اے، قوماں دا نقصان، نسلاں دا نقصان تے انساناں دا نقصان۔ اپنی نظم ”جنگ“ وچ امن دی فاختہ دا ذکر وی کیتا کہ اوہ امن دی فاختہ نوں خوش تے سلامت دیکھن دے چاہیوان نیں۔ اوہناں دی خواہش سی کہ دنیا وچ ہر پاسے خوشی، خوشحالی، امن، سکون تے پیار ای پیار ہووے۔ دکھاں درداں داناں تھوای نہ ہووے تے دنیا جنت نظیر بن جاوے۔ اوہناں دا دیس پیار دا جذبہ اوہناں دی پنجابی شاعری وچ وی اے۔ راہی صاحب نوں اپنے آبائی شہر امرتسر نال انتاں دا لگاؤ تے کھچ سی۔ ونڈ مگروں اوہناں نوں امرتسر چھڈنا پیا، فیروی اوہناں دی شہر نال محبت کدی گھٹ نہ ہوئی۔ کیوں جے اوہناں دا بچپن تے جوانی اوہ شہر وچ لکھی۔ اپنا علاقہ، اپنے لوک ایہتھوں تیکر پئی اوہناں دے بھیناں بھراواں تے ماں دی قبر وی اوہ شہر وچ ای رہ گئی۔ جیہدے اوہناں نوں سدا افسوس رہیا۔ اوہ جدوی امرتسر نال

تعلق رکھن والے کسے جی نوں ملدے تاں اوہناں دا دُکھ دُونا ہو جاندا۔ اوہناں اپنی ماں دی قبر تے امرتسر وچھڑن رچھوں اک نظم لکھی۔ ایہہ نظم ”ترنجن“ توں بعد دی تخلیق اے۔ احمد سلیم ہوراں موجب ایہہ نظم پاکستان وچ کدھرے نہیں چھپی، پر اوہناں نوں ایہہ بلراج سہنی ہوراں دے پاکستانی سفر نامے وچوں لکھی۔ جیہدا اک اک اکھراکھاں وچ سلائییاں پھیرن درگاسی۔

دیس والیو! آپنے دیس اندر

اسیں آئے ہاں وانگ پر دیسیاں دے

ایس مٹی دی لکھو وچ ماں میری

ستی پئی اے سمیاں دی ہوک بن کے

اس پانی نال پانی ہوئے نیر میرے

استھے آس تڑنی میری کوک بن کے (8)

نظم راہی صاحب نے پاکستان آئے بلراج سہنی نوں سنائی۔ جیہنو سُن کے پنڈی تے بھیرے توں وچھڑ جاوے والے بلراج سہنی دے اپنے دُکھ بھرے ہو گئے۔ احمد راہی دی بلراج سہنی نال دو جی ملاقات ریلوے سٹیشن تے اوہناں نوں ٹورن ویلے ہوئی۔ مگروں احمد راہی ہوراں اک ہور نظم لکھی۔ جیہدا وچ اوہناں اپنے دیس، اپنی جنم بھومی توں وچھوڑے دے دُکھ نوں اک ہور ڈھبوں بیان کردیاں ایہدا کارن بنن والی ونڈ دا ذکر بڑے سچجے تے متاثر کن انداز وچ کیتا۔ انظم داسرناواں ”بلراج سہنی نوں“ اے۔

راہی صاحب دی قومی تے ملی جذبیاں دی ترجمان شاعری دیس بارے نہ صرف اوہناں دیاں دلی کیفیتیاں دی ترجمان اے سگوں ایہہ ہر اوس سچے پاکستانی دے دل دی آواز اے۔ جیہدا اپنے دیس تے دھرتی نوں ماں دا درجا دیندا اے۔ اولاد دا وجود ماں نال اے۔ انج ای عوام دا وجود وطن نال ہوندا اے۔ احمد راہی ہوراں کھلے ڈلھے ڈھنگ نال عام فہم تے سادہ شبدیں دا ورتارا کردیاں اپنے جذبیاں تے سدھراں نوں شعراں دا بانا پوایا۔ شاعری اوہناں دی شہرت دا کارن تے نہیں، پر بہت سارے تخلیقی کماں وچ ایہدا حصہ اے۔ اوہناں ایس کھیترو وچ بہت کم تے نہیں کیتا، پر جناوی کیتا اوہنے عوام توں قبولیت تے مقبولیت دی ماننا کھٹی۔

حوالے

1. Ahmad Rahi, Rutt Aaey Rutt Jaey, Lahore: Frontier Post Publications, 1st Edition, 1993, P:112-113
2. Ibid, P:114-115
3. Ibid, P:120
4. Naheed Shahid, Dr, Ahmad Rahi: shakhsiyat Aur Fun, Islamabad: Academy Adbiyaat Pakistan, 2007, P:79
5. Ahmad Saleem, Ahmad Rahi: Bataan Mulaqataan, Islamabad: Dost Publications, 2005, P:89
6. Ahmad Rahi, Rag-e-Jaan, Lahore: Alhamd Publications, 2005, P:57
7. Ibid, P:86
8. Ahmad Rahi: Bataan Mulaqataan, P:60-61

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 8, July- Dec. 2023

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی۔ دسمبر 2023ء، مسلسل شمارہ 16

☆ ڈاکٹر منیر گجر

PUNJABI CLASSICAL POETS ON HEER AND RANJHA

کلاسیکی پنجابی شاعرتے قصہ ہیر رانجھا

Abstract

The romance of Heer and Ranjha had been the most popular folktale amongst Punjabis since its inception. Chronologically speaking, Shah Hussain was the poet who lived nearest to the era of inception this folktale. He used the characters of this tale to describe the hard-hitting pathway of mysticism. Since then, almost every Sufi poet of Punjabi used the characters of this folktale in a symbolic way. This article presents a glimpse of the strong literary trend of Punjabi poetry consisting over nearly four centuries. It is an effort to reveal the depths of meanings the Sufis explored narrating this apparently folk story.

Keywords: Romance, Heer, Falktale,
Sufi Poet, Literary

پنجابی کلاسیکی شاعری جگت ادب وچ نویں گلی چھان رکھدی اے۔ ایہہ ڈھکویں رنگ وچ کلاسیک دے معیار اُتے پوری اُتردی اے۔ یعنی اکو ویلے وسید داسدھ پدھراجی تے بہت پڑھیا لکھیا سوجھوان ایہدی چس ماندا

☆ ایسوی ایٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی، زبان، ادب تے رتھل، یونیورسٹی آف سرگودھا

اے۔ دنیا دے دو جے ادباں وانگوں ایس وچ ایہہ اوکڑ نہیں کہ ایس نوں سمجھن لئی کوئی ڈگریاں چاہیدیاں نیں یاں ڈگریاں لین مگروں پڑھنہا ر ایہدی کیل وچوں نکل جاوے۔ کارن ایہہ ہے، کہ پنجاب دے کلاسیکی شاعر نے شروع توں ای اپنی شاعری تے وچارداسا نگا سدھا لوکائی نال جوڑیا۔ پنجاب زرعی وسیب اے۔ زرعی وسیب وچ قصے دی اہمیت توں انکار نہیں۔ قصیاں دے موضوع باہلا کر کے رومانی ہوندے نیں۔ رومانی قصیاں دے پاتراں نوں تصوف نال جوڑنا تے مڑ جگت پدھر دے پاتر بنا چھڈنا شاعراں داسر کڈھواں گن اے۔ پریم کہانیاں پنجابیاں دے خون خمیر وچ ان جانیاں ویلیاں توں شامل نیں، مسلمان صوفیاں پریم کہانیاں دے پاتراں نوں غیر معمولی بنا کے مہانتا وچ وادھا کیتا۔ ہیر تے رانجھے دا ذکر صرف پریم کہانی دے پاتراں دے طور تے ای نہیں سگوں ہر پنجابی دلوں ایہناں نوں ازلی سچ دی بھال دے پردھان پاتر مند اے۔ ظاہر داری دی اکھوں ویکھیاں ہیر رانجھے دا آپسی سا نگا ناجا تزاے، کیوں جے ہیر ویاہی سوانی سی، صوفیاں ایہنوں اوس پدھر تے اڑایا کہ ہر پڑھنہا ر ہیر اُتے رانجھے دا ای حق تسلیم کردا اے۔ اجو کے دور وچ نفسیات دے سیانے موجب سچ دیاں کئی پدھراں ہوندیاں نیں۔ اکوای ویلے دوویں دھراں وی سچیاں ہوسکدیاں نیں۔ فرق صرف ایہہ اے، جو اک دھر ظاہر داری (قانون) دی اکھ نال ویکھدی اے تے دوجی پریم (طریقہ یاں تصوف) دی اکھ نال۔

صوفیاں دے ستھان وسیب وچ سماجی اکھ دا گرھ سن۔ وسیب دی تربیت دا ڈھیر ذمہ صوفیاں دے سر سی۔ مذہبی رجھوں ایہدی ڈھیر اہمیت اے۔ صوفیاں نبی کریم ﷺ دی عملی سیرت نوں چالو کیتا، رنگ نسل، مذہب توں اُچے ہو کے اپنے چالے راہیں انسانیت، امن، لوک سمجھنا، پریم تے نیاں دا پرچار کیتا۔ اکلے بابا فرید ہوراں بارے کئی روایتاں موجود نیں۔ صوفیاں نوں پھلنتا ایس پاروں ملی کہ اوہناں لوکائی دی خوشی نوں خوشی منیا تے اوس اُتے مولویانہ قسم دیاں مذہبی روکاں لاون دی تھاویں لوکائی نال رل کے قصیاں دے پاتراں نوں سوجھدی اوس پدھر تے جا بٹھایا کہ شاہ حسین یاں بلھے شاہ دی کافی پڑھدیاں ہیر تے رانجھے دا ذکر آوے تاں قاری سمجھ جاندا اے کہ اشارہ رب ول اے یاں جی ول یاں اوس ازلی سچ دی بھال ول، جیہڑا انسان دے اُچھ دا کارن بنیا۔ صوفیاں بہت نفس ادبی محاورہ ورت کے علاقائی بولیاں نوں اگے ودھایا۔ اوہناں شاعری کان دیسی اصطلاحواں چالو کیتیاں، جیویں شاہ حسین نے چرنے دی علامت نوں جگت پدھر تے جانو کرایا۔ صوفیاں اپنے آپ نوں ہیر وٹن دے روپ وچ ڈھالیا، جیہڑی پریمی

نال ملاپ کان تا نگھدی۔ انج اوہناں جگت پدھر دے مذہب نوں دیسی رنگ وچ ڈھال چھڈیا۔ پنجاب داصوفی ایس گلوں مان جوگ اے کہ جدوں دو جیاں زباناں دے شاعر درباری قصیدے لکھن وچ کھبے تاں ایہتھوں داصوفی دھرتی نال اپنی جوت پکیری کردا پیاسی۔ شاہ حسین، بلھے شاہ، علی حیدر، سلطان باہو، خواجہ فرید، سچل سرمست تے ہور بہت سارے صوفی جوگ سن کہ دربار سرکار دی زبان وچ لکھ کے وظیفے تے انعام لیندے۔ اوہناں ”موریاں لنگھنا“ قبولیا پر لوکائی نال سانجھ نہ تر وڑی۔ حاکماں دے گن گا کے وستاں میلن دی تھان اوہناں اوہ گیت گائے جیہڑے اودوکی لوکائی وچ من پرچا وے کان مشہور سن۔ شاہ حسین داسما صوفی شاعراں وچوں ہیر تے رانجھے توں سبھ توں نیڑلا سما اے۔ شاہ حسین اوہ مہان شاعر نیں، جنہاں پنجابی دی نویکلی صنف کافی نوں اظہار داسیلہ بنا کے اُچائی بخشی۔ شاہ حسین دیاں کافیاں وچ ہیر تے رانجھے دے بہت بھروسہ کردار نیں۔ لگ بھگ پندرہاں کافیاں وچ ہیر تے رانجھے دا ذکر اے۔ شاہ حسین نے تاں ایہناں پاتراں نوں اپنی ڈونگھیاں نال ورتیا کہ جتا گوہ کرو معنیاں دیاں پرتاں کھلدیاں جاندیاں نیں۔ تراویں نظرے ویکھیاں لگدا اے کہ شاہ حسین عاشق تے معشوق دے عشق دی واردات بیان دے نیں، پر وچلی رمز کئی تھان بہت ڈونگھی ہو جاندی اے۔ اوہناں دی مشہور کافی دے بول نیں:

راتیں درد، دینہاں درماندی، گھاؤ متراں دے لھے

رانجھن یار طیب سُنیدا، میں تن درد اوٹے

کہے حسین فقیر نماں، سائیں سنہوڑے گھلے (1)

کافی پڑھیاں اکھاں موہرے منظر آن کھلوندا اے، جیس وچ معشوق اک کنڈھے تے عاشق دو بے کنڈھے اے۔ دریا جھاگن وچ اوکڑاں نیں۔ تھلا پرانا اے، پانی ڈوبو اے، پتن تے شینہاں دا قبضہ اے۔ اینیاں اوکڑاں دے ہوندیاں وی ہیر دریا پار کرن دے پکے ارادے دی گل کردی اے۔ سدھی جیہی تشریح تاں ایہہ بندی اے کہ کافی موجب عاشق تے معشوق ملنا ای ملنا اے، بھاریں جنیاں وی اوکھیاں ہوں، پر نہیں۔ شاہ حسین داسما چیتے وچ لیا ووتے ایس کافی نوں ذرا ہندو متھالوجی نال جوڑ کے پڑھو۔ ہندو متھالوجی موجب جیہڑا دریاواں یاں سمندراں دے پندھ تے نکلیا، دیوتے اوس دی راکھی توں ہتھ چھک لیندے نیں۔ ہندو متھالوجی براہمنان دی دین اے۔ بہت سوچ وچا رچکھوں ایجیہے ریت رواج نوں مذہب دا درجا دتا جاندا اے، جیہناں اتے ٹر کے لوکائی ہمیشہ

مذہب دے ٹھیکیداراں اگے سر نیوائی رکھے۔ دیوتے کیوں راکھی توں ہتھ چھکدے نیں؟ کیوں جے کوئی پار جائیگا تاں نویں لوکاں نوں ملے گا، نویاں شیواں، نویاں ریتاں داجانو ہوئیگا تے آکے اوہناں دی گل کرے گاتے نویں گل ای انقلاب دی نینہہ دھر دی اے۔ انقلاب نہ اشرافیہ نوں وارا کھاندا اے، نہ باہمن نوں تے نہ ملاں نوں۔ ایس لئی ایہنوں مذہب دا حصہ بنا دیوے۔ نہ کوئی پار جاوے، نہ خیر دی خبر لیاوے تے ایہہ پکھنڈ انج ای چلدا رہوے۔ اک ہور تھاں ندیوں پار جاوے دی گل وی ہیر دے حوالے نال کیہتی اے۔ قاضی تے سیانیاں دیاں متاں بے کار نیں، کیوں جے اوہ تاں سچ دے اوس پکھ نوں دیکھن توں ای واٹھے نیں، جیہڑا ہیر راٹھے دے روپ وچ دیکھدی پئی سی۔ شاہ حسین ہیر تے راٹھے نوں Status Quo دے خلاف نابری دے جھنڈے چک بنا وندا اے۔ وسیب دی نظر وچ راٹھا سیالاں داجاک سی تے چاکاں نال سا کا چاری کہی؟ پر شاہ حسین تاں اوہناں نوں ہر وکترے توں اچا ہو کے صرف جی دے روپ وچ دیکھیا، جیہڑا مذہب دی نظر وچ برابر اے۔

شاہ حسین اوس وسیب وچ جدوں کہ ہندو مسلمان اکٹھے وسدے سن، اک سوانی دے مونہوں پار جاوے دی گل کر کے ایڈے وڈے انقلاب دی گل اے، جیہڑا امل و بہارتے اُسریاں مذہبی لیہاں نوں پدھراوے کان بہت وڈھی تڑھی سی۔ اسلام وچ سوانی نوں حق دتا گیا اے کہ اوہ ویاہ لئی اپنی مرضی کر سکدی اے۔ ایس معاملے وچ اوس نال کوئی دھکا شاہی نہیں۔ پنج سوسال پہلاں شاہ حسین نے سوانی دے مڈھلے حق لئی ہیر نوں استعارہ بنایا۔ ہیر راٹھے دا قصہ دسد اے کہ ہیر سیدے کھیڑے نال پر نی گئی سی۔ پھیر وی صوفی شاعراں راٹھے نوں ہیر وتے کھیڑے نوں ولن بنا چھڈیا۔ ڈونگھی گل ایہہ کہ جدوں انسان واہی نیجی دے دور وچ پیر پایا تاں اوس نال لاگو یاں شیواں اوہدیاں ذاتی وستاں بن گئیاں۔ سوانی نوں وی ایہناں وستاں وچ ای گنیا گیا۔ انج اوہدی اپنی مرضی نہ رہی، سگوں اوہدے مالک دی مرضی نال وٹج گئی۔ اوہدی پسند، ناپسند، چنگ مند، خوشی غمی کجھ وی اوہدا نہ رہیا۔ اوہدے لئی چڑھدے وچ ”پیر دی جتتی“ دی اصلاح ٹری، جیہڑی اج تیک چلدی اے۔ ہیر دا قاضی نال، ماں پیو نال تے پورے وسیب نال نابری ہو کے دھکے شاہی دے نکاح نوں چھیکو تاں نہ قبولنا اصل وچ پنجابی شاعری وچ سوانی حق دی نشا بھر وگی اے۔ وحدت الوجودی فکر نوں بیان کن شاہ حسین نے ہیر تے راٹھے دے کرداراں نوں جیس ڈھنگ اُلکیا، اوہ مگر لے شاعراں کان پیر دا درجہ رکھدا اے:

ماہی ماہی گو کدی میں آپے رانجھن ہوئی
 رانجھن رانجھن مینوں سبھ کوئی آکھو، ہیر نہ آکھو کوئی
 جس شوہ نوں میں ڈھونڈ دی، ڈھونڈ لدھا شوہ سوای
 کہے حسین سادھاں دے ملیاں، نکل بھل گیو ای (2)

شاہ حسین نے ہیر نوں جی تے رانجھے نوں رب یاں ازلی سچ دا استعارہ بنا دتا۔ شاہ حسین دے سمکالی بھائی گورداس (1636ء-1551ء) نوں سکھ مت دے موڈھی ویاکھیا کارنیا، کیوں جے اوہناں گوروارجن ہوراں دے آکھن تے سکھاں دی مذہبی کتاب ”آدی گرنٹھ“ دی لکھائی داکم سرے چاڑھیا۔ اوہناں سکھ مت دے عقیدیاں دی وضاحت کرن لئی 40 واراں لکھیاں، جیہڑیاں ”واراں بھائی گورداس“ دے ناں نال مشہور نیں۔ ایہناں واراں نوں ”آدی گرنٹھ“ دی کئی وی آکھیا جاندا اے۔ ہیر رانجھے دا ذکر بھائی گورداس کول وی دکھالی دیندا اے۔ قصہ ہیراوس ویلے وسیب وچ پرچلت ہو چکیا سی تے بھائی گورداس ہوراں اپنے مریداں نوں سچے عاشقاں دی گل سناوندیاں ہیر تے رانجھے دا ذکر اناج کیتا:

لیلیٰ مجنوں عاشقی چونہ چکی جاتی
 سوڑھ بیجا گاویے جس سگھڑاواتی
 سسی پنوں دوستی ہوئی جات اجاتی
 مہینوال نوں سوہنی نیں تر دی راتی
 رانجھا ہیر دکھائیے او پر م پراتی
 پیر مریداں پر ہڑی گاؤں پر بھاتی (3)

شاہ حسین توں مگروں علی حیدر جے صوفی شاعر نیں، جیہناں کول ہیر رانجھے دا ذکر بہت زیادہ اے۔ اوہناں صوفیانہ رنگ دیاں سی حرفیاں لکھیاں۔ اوہناں دی شاعری دا پردھان وچارا گلجی جاتی اے، جیہڑی اسلامی عقیدے موجب سد یوی اے۔ اوہناں نبی کریم ﷺ نال محبت نوں وی ہیر رانجھے دے استعاریاں راہیں نظمایا۔ پہلی سی حرفی وچ اوہناں رانجھے دے گن، مہینوال، دا ذکر کر کے سارے معاملے نبی کریم ﷺ دے ہتھ دیوں دا ذکر سونہے ڈھنگ

نال کیتا:

الف اتھے او تھے اساں آس تینڈی، اتے آسرا تینڈے زوردا ای

مہیں سبھ حوالے تینڈے نی، اساں خوف نہ کھنڈے چوردا ای (4)

علی حیدر ہوراں دیاں سی حرفیاں ہیر رانجھے دے ذکر نال بھریاں نیں۔ صرف ہیر تے رانجھایاں نہیں، سگوں اوہناں قاضی، سیالاں تے کھیڑیاں داوی ذکر کیتا اے۔ جا پدا اے جوسی حرفیاں لکھدے سے اوہناں قصہ ہیر رانجھا نون لکھ رکھیا تے ایہدے پاتراں نون مذہبی رنگ دے کے عشق تے عبادت دا آئندہ کٹھا ماندے رہے۔ ایس نال اوہناں دیاں سی حرفیاں وچ ایہناں پاتراں دی معنویت ہو رڈ ونگھی اے۔ شاہ حسین دے وچار ”میں ناہی سبھ توں“ نون ہیر دے مونہوں رانجھے لئی اکھوائے بولاں وچ بیان کیتا، جو عشق وچ ’میں‘ نون مار چکے عاشق دی سچھی مورت اکھاں موہرے دسے۔

علی حیدر ہوراں ”قصہ ہیر رانجھا“ لکھیا۔ ایہہ قصہ ہیر رانجھے دے پرچلت قصیاں وانگ عشق کہانی اتے پسر یا ہو یا نہیں سگوں ایس وچ ہیر تے اوہدی ماں دے وچار وٹاندرے راہیں تصوف دیاں گھاٹیاں لاکھیاں۔ ایس قصے وچ علی حیدر ہوراں قرآن دیاں آیتاں تے نبی ﷺ دیاں حدیثاں نون شعراں دا بانا پوا کے بہت ڈونگھے معنی چھڈے نیں۔ ماں، دھی نون عشق دی راہوں ورجدی اے تے دھی اوس نون جواب دیندی اے، گل بات دا ڈھنگ اینارمز بھریا اے، جو ایہہ شریعت تے طریقت دا مناظرہ لگدا اے۔ ماں دین دے ظاہری کچھوں، ہر گل نون ویکھدی اے تے دھی ایس کائنات دی نینہہ عشق نون مندی اے:

إِنَّ الشَّيْطَانَ وِجِ قِرْآنِ، آپ خدا فرمایا دھی

یا مر بالفحشاء نہ سمجھو، آپے کم گویا دھی (5)

ہیر دا جواب سی:

بھرم نہ مینوں نہ کوئی جادو، پڑھ لا حول زبانون ما

قُلُوبِ الْمُؤْمِنِ بَيْتِ اللَّهِ، ہے اتھے غیر نہ جانو ما

ماہی تے میں واحد واصل، آمڑ ایس دھیانوں ما

لَيْسَ سِوَاهُ إِلَّا هُوَ، وچ ہیر بہانہ آنوں ما

حیدر میں تے ماہی اکا، رہے نہ گل اکھانوں ما (6)

ماں تے دھی دیاں گلاں وارو واری پڑھیے تاں دوویں آپو اپنی تھیں سچیاں نیں۔ شاعر داکمال اے، جو اوس ایڈے وڈے تے مڈھ قدیم دے مسئلے (عذاب تے ثواب) نوں بیان لئی عشقیہ کہانی دے پاتر چنئے۔ صوفی شاعراں ایہناں نوں سدا دل دیاں اکھیں نال ویکھیا۔ علی حیدر ہوریں شریعت دے چنگی ریتیں جانوسن، پر ایس قصے وچ ہیر دے مونہوں بلوائے بولاں راہیں اوہناں ساری دنیا دے مذہباں دی روح، پریم نوں انج بیانیا، جو ایہہ اُچ پدھردی فلسفیانہ بحث داروپ وٹا گیا۔ بلھے شاہ کول ہیر رانجھے دا ذکر بھرواں اے۔ لگ بھگ 28 تھاواں تے بلھے شاہ نے کرداراں ول اشارے کیتے نیں۔ کدھرے سدھے تے کدھرے ڈوہنگھیاں رمزاں راہیں۔ بلھے شاہ دا اک ہور نویکلان روایتاں موجب قصہ ہیر دے مہان شاعر وارث شاہ تے اوہ اکو استاد دے شاگردن۔ بلھے شاہ دے کلام وچ ہیر رانجھے دا پہلا ذکر ہیر دے مونہوں سنیند اے، جتھے ہیر رانجھے نوں اپنا حق دس کے اپنے پریم دا اعلان کیتا۔

اک رانجھا مینوں لوڑیدا

گن فیکو نوں اگے دیاں لگیاں، نیونہ نہ لگڑا چوری دا (7)

ہیر رانجھے دا پریم کائنات ہوند وچ آون توں پہلاں دا اے۔ دمودرتوں ٹر کے شاہ حسین، بلھے شاہ سمھناں ای ہیر نوں رانجھے دا حق نیا اے، سبھ جان دے سن کہ اوہ سیدے کھیڑے نال ویاہی سی۔ ثابت اے کہ ملوزوری گنڈھے گئے سانگے نالوں ودھ دلاں دیاں لگیاں تے ایمان رکھ دے سن۔ بلھے نے وی عشق وچ محبوب اگے اپنی ہوند مٹاواں یاں وحدت الوجود دی گل ہیر رانجھے دے استعارے راہیں کیتی۔ پوری کافی وچ اجہی فضاء وکھالی دیندی اے، جیہڑی مجاز دیاں پوڑیاں چڑھ کے عشق حقیقی تائیں اپڑے عاشق دی سوچ دا وکھالا اے۔ ہیر دے مونہوں ایہہ گل ہوروی ڈھک گئی اے، کیوں جے رانجھے دے آون توں پہلاں تیکر ہیر دا پاتر اینا دنگ اے کہ مردوی اوہدے اگے ٹک نہیں سکدے۔ اوہ کسے نوں خاطر وچ نہیں لیا وندی سی۔ دمودر موجب ہیر دی ٹورے سنبھل نال لڑائی ہوئی تاں اوہ بہادر سورمیاں وانگ گھوڑی چڑھ کے میدان وچ اتر دی تے مرداں دے لشکر نوں مارتا۔ جدوں عشق دا زوری دھاوا ہوندا اے تاں بلھے شاہ اوہ سے ہیر دے مونہوں اکھواندے نیں:

میں نہیں اوہ آپ ہے اپنی، آپ کرے دلجوئی (8)

بلھے شاہ نے اک کافی وچ ہیرا نچھے دا پورا قصہ بیان کر چھڈیا اے، جس وچ تخت ہزارہ، پنج پیر، چو چک، کھیڑے، قاضی، گورکھ ناتھ جوگی، سہتی، مراد سب دا ذکر اے:

میرے کیوں چر لایا ماہی

نی میں اُس توں گھول گھمائی (9)

کافی وچ بلھے ہوراں جیہڑا قصہ بیان کیتا اوہ ڈھیر حد تاں ہیر دمودر نال رلدرا ملدا اے۔ سدھ ایہہ کہ ڈونگھیاں رمزاں توں ہٹ اک قصے دے طور تے بلھے شاہ ہوراں ایس نوں چنگی ریتیں پڑھیا سنیا سی۔ کافی وچ قصے دے نال انج کوئی دے صوفیانہ اشارے چلدے۔ ماہی داغیوں تار ہلانا، کن فیکون دی آواز تے رانچھے دا تخت ہزار یوں آونا، پنجاں پیراں دے ماہی نال ہونا ایہناں پاتراں دا سا نگانا طریقت نال جوڑ دے نیں۔ دمودر، شاہ حسین، وارث شاہ، بلھے شاہ دے لگ بھگ سارے کلاسیکی شاعراں جوگی دے پاتراں بہت مہانتا اولیٰ کیا۔ پاتر پنجاں ادب نوں قصہ ہیرا نچھادی دین نیں۔ شاعراں وچوں دمودر نوں چھڈ کے سارے ای شاعر مسلمان سن۔ مسلمان دا تصوف دے راہ تے اگوائی ہندو نوں موہری یاں آگوبنا ونا انج تاں خبرے بہت اچنبھے والی گل ہووے، پر صوفی کیوں جے رنگ، نسل، مذہب توں بہت اگلی سوچ دے مالک سن، ایس پاروں کسے نوں ایہہ گل نہ چُھھی۔ موجودہ دور وچ، جد جنوبی ایشیا، تے اُچھا کر کے پاکستان جگت پدھرتے کٹھن دا گڑھ متھیا جاوے لگا، لوڑ ایس گل دی اے کہ انج دیاں ونگیاں نوں سامنے لیاندا جاوے تاں جے دنیا دیکھے کہ پنجاب وچ مذہبی برداشت دی ریت کئی پرانی تے کئی پیڑھی اے۔ بلھے شاہ نے رانچھے دے کردار نوں اپنی اُچیائی دتی کہ کئی تھاواں رانچھے راہیں نبی کریم ﷺ دی ذات مبارک ول اشارہ کیتا اے۔ صفاتی ناں نبی کریم ﷺ نوں رب سچے قرآن پاک وچ یا ایہا المزمّل کہہ کے عطا کیتا۔ بلھے دا ایس صفاتی ناں نوں رانچھے لئی ورتنا سد اے کہ اوہ دے کول ایس کردار دی معنویت کئی بھرویں اے۔ سلطان باہو ہوراں داناں پنجاں کلاسیکی شعر ریت وچ ڈھیر اُچا اے۔ اوہناں ظاہر داری تے مذہبی اجارہ داری نوں بہت نکھدیا۔ سلطان باہو ہوراں دی اک نوبکھتا اے کہ اوہناں ساری حیاتی شریعت اُتے گزاری۔ قصہ ہیرا نچھا ول اوہناں کول اشارہ لبھدا اے:

ب بے ادباں نہ سارا ادب دی گئے ادباں توں وانجھے ہو
 جیہڑے تھان مٹی دے بھانڈے کدی نہ ہوندے کانجے ہو
 جیہڑے مڈھ قدیم دے کھیڑے ہوں کدی نہ رانجھے ہو

جییں دل حضور نہ منگیا باہو گئے دوہیں جہانیں وانجھے ہو (10)

سی حرنی وچ باہو نے کھیڑیاں دا ذکر عشق دشمن یاں بھیڑے لوکاں رجھوں کیتا اے۔ کھیڑیاں باہو جی نال کوئی بھیڑ نہیں کمایا، سگوں اوہ تاں باہو ہوراں دے گوانڈھی سن، جو باہو ہوراں دا جدی پنڈتے رنگ پور کھیڑیاں دا بہت دوریڈے نہیں۔ صوفیاں کول ایہہ ریت چلدی آئی۔ عشق نوں بیان کان ہیرتے رانجھتے عشق دے ویریاں نوں بیان کان کھیڑے، قاضی، کیدو۔ ایس توں تھوہ لگدا اے، پنجاب دا صوفی ایس رومان نوں کس نظر نال ویکھدا اسی۔ باہو ہوراں دی مکمل باشرع حیاتی ول دھیان ماریاں۔ شاہ حسین یاں بلھے شاہ کول شریعت دی نابری دیاں ونگیاں لہجہ یاں، باہو ہوراں بارے مشہور اے، جو اوہناں ساری حیاتی فرض تاں فرض، کوئی سُنّت وی نہیں چھڈی۔ ہر نماز باجماعت، سگوں پہلی تکبیر نال پڑھی۔ ذاتی زندگی وچ شریعت دی اپنی پابندی دے باوجود باہو جیہا فقیر عشق دی سچائی نوں بیان لئی ایہناں پاتراں نوں استعارے بنا وندا اے تاں مننا پوسی، جو ایہہ صرف رومانوی کردار نہیں سن، سگوں وسیب وچ نیاں، خیرتے حق دیاں علامتاں بن چکے سن۔

خواجہ غلام فرید پنجابی کلاسیکی شعر ریت دے چھیکڑ لے شاعراں وچوں نیں۔ خواجہ فرید سے پنجاب دے سیاسی، سماجی، معاشی حالات بدل چکے سن۔ قصہ ہیر رانجھ کئی شاعر نظمما چکے سن۔ اوہناں کول قصہ ہیر رانجھ نال لگایاں گلاں باتاں، ناواں، تھواواں تے پاتراں دے اشارے ڈھیر نیں۔ اوہناں اپنیاں کافیاں وچ رانجھے دا ذکر لگ بھگ 42 واری، ہیر دا 15 واری، تے کھیڑیاں دا 16 واری کیتا۔ ہیرتے رانجھے نوں اُسا رسو وچ والے پاتراں صوفی ریت پہلاں ای بنا چکی سی پر خواجہ فرید نے تاں اوس وچ ہور وی رنگ بھر دتے۔ خاص طور تے کھیڑیاں دا ذکر جتھے وی آیا خواجہ فرید جیسے مٹھے شاعر دا لہجہ بہت تکھا ہو گیا۔ 16 واری کھیڑیاں دا ذکر آیا اے تے 11 واری خواجہ فرید نے کھیڑے نال بھیڑ دا وادھا انج ڈھکا کے کیتا جو ایہہ ناں دا ای حصہ جاپن لگا۔ رہندیاں پنج تھواواں تے وی کھیڑیاں دا ذکر کوئی سلا ہون جوگ ڈھنگ نال نہیں۔ خواجہ فرید دی شاعری دا وڈا موضوع وحدت الوجود اے ایس نوں بیان

لکھیاں اوہ شاعرانہ کمال تے جذبیاں دی شدت ڈونگھیاں تیکر اپڑے۔ اک تھاں وحدت الوجودی گل کردیاں خواجہ فریدی لفظالی ڈھنگ تے سوچ شاہ حسین تے بلھے شاہ نال رلدی اے، جیس توں صوفی ریت وچ ہیر تے رانجھے دے پاتراں دے مثبت استعارے ورتچن دی پُرسج سبھالپی جاندی اے:

ہن میں رانجن ہوئی

رہا فرق نہ کوئی

جیس سنگ دلڑی پیت لگائی آخر بن گئی سوئی

ہیر سلیٹی، چوچک بیٹی وچ کس جا کھڑوئی (11)

قصہ ہیر رانجھا وچ کجھ پاتراں جیسے نیں، جیہناں نوں ہر ہیر کارنے وِلن دے روپ وچ اُلکیا۔ ایہناں وچ قاضی داوڈھی خور ہونا پورے وسیب لئی چتا دی گل اے، کیوں جے انیائی وسیب وچ سُدھا روتے اُسار وچ بے نکھرا می نہیں سکدے۔ قاضی دے کردار نوں ڈھیر گلاں نال اگھیرن دی تھاویں خواجہ فرید نے بہت نفاست تے باریکی نال:

کون ہے قاضی رشوت راضی (12)

کہہ کے لانجھے کر چھڈیا۔ قاضی نوں ایہہ مکالاوی قصہ ہیر دی دین اے۔ کلاسیکی شاعراں کول ہیر رانجھے دا ذکر ڈھیر لہجہ اے، سب داویر واکو تھاں ممکن نہیں۔ مگدی ایہہ، جو پنجاب دے صوفیاں ہیر تے رانجھے دے پاتراں نوں زے قسے دے پاتراں ای نہیں رہن دتا، سگوں بہوں پکھی (Multidimensional) پاترا بنا چھڈیا اے تے ایس راہیں اینیاں کوروحانی وارداتاں بیان پرچھڈیاں ہن، جیہناں دیاں رمزیاں رھندی دنیا تائیں کھلدیاں رہسن، کیوں جے ایہہ معنویت دا اجہا ساگر اے، جس وچ بھٹی لایاں اک موتی ہتھ آوند اے تے کنے ای اگے دکھالی وی دیندے نیں۔

حوالے

1. Shah Hussain, Kaafian Shah Hussain, Lahore: Majlis Shah Hussain, 1976, P:50.
2. Shah Hussain, P:76
3. Bhai Gurdas, Vaaran Bhai Gurdas, Ed. Teja Singh M.A, Amritsar: Sikh Book Company, seen noon, P:311
4. Ali Haider, Kullyat-e-Haider, Lahore: Pakistan Punjabi Adabi Board, 1988, P:5
5. Ali Haider, P:189
6. Ali Haider, P:190
7. Bulleh Shah, Kullyat-e-Bulleh Shah, Ed. Dr. Faqeer Muhammad Faqeer, Lahore: Punjabi Adabi Academi, 1960, P:18
8. Bulleh Shah, P:123
9. Bulleh Shah, P:250
10. Sultan Bahoo, Abbyat-e-Bahoo, Ed. Prof. Dr. Sultan Altaf Ali Lahore: Hazrat Ghulam Dastgir Akadmi wa Nashad Publisher, 1995, P:141

11. Khawaja Ghulam Fareed, P:856
12. Khawaja Ghulam Fareed, P:678

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 8, July- Dec. 2023

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی - دسمبر 2023ء، مسلسل شمارہ 16

☆ ڈاکٹر عاصمہ غلام رسول، محمد الیاس

TASAWWUF DY KHAITER WICH NAVI AWAZ**"MALIK MUHAMMAD AYAZ"**

تصوف دے کھیتروچ نویں آواز "ملک محمد ایاز"

Abstract

Sufi is a way to life through direct link with God. It describe the nature of humanity of God and brings the personal expreiness the divine love and wisdom, almost every pun sufi poet has presented the diffent espects of sufiasm, in their poetry. Malik M. ayaz is one of the prominate poet of this era. He is the author of two books named in which he descvibed three types of sufi, purification of heanted soul, is the main topic his writing. He also describe the piller of Islam belief in Allah, Tawhend, The spiritual life and life of sufi poet Bully Shah and his poetry detale in 2 nd book.

Keywords: Sufi, Author, Wisdom, Era, Spiritual

جسراں باقی دانشوراں اپنے اپنے ڈھنگ تصوف بارے لکھیاںج ہی ملک محمد ایاز ہوراں وی اپنے دکھریاں

☆ اسٹنٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی، یونیورسٹی آف فیصل آباد
☆ لیکچرر پنجابی، گورنمنٹ ایسوسی ایٹ کالج ملکوال منڈی بہاؤ الدین

وچاراں اتے دلیلاں نال تصوف بارے لکھیا۔ اوہناں تصوف بارے دو کتاباں لکھیاں جنہاں وچ بہت سوکھی لفظی اے قاری نوں گل سمجھاؤن دا پورا جتن کیتا اوہناں دی تصوف دی پہلی کتاب حق دی راہ اے جیہڑی 2018ء وچ چھاپے چڑھی جدکہ دوجی کتاب قصوردا صوفی اے جیہڑی 2019ء وچ چھپ کے سامنے آئی اے۔ پہلی کتاب دے شروع وچ ملک ہو راں دے لکھے دو کلام پڑھن نوں ملدے نیں۔ اک حمد تے دو جانعت دی صورت اے۔ اپنے ولوں ”اک عرض“ دے ناں نال وچار سا نچھے کیتے نیں جہدے وچ پنجابی زبان، تصوف تے صوفیاء بارے مختصر گل کیتی اے۔ کتاب وچ تقریباً 44 عنواناں اتے کم کیتا اے جنہاں وچ کائنات دا مڈھ تے مقصد تخلیق، اسلام دے رکن شریعت تے طریقت، تصوف، عقیدہ وحدۃ الوجود، بیعت تے ایس توں اڈ بر صغیر دے ولی اللہ بارے گل بت اے۔ اہملی لکھت پنجابی ادب وچ خاص مقام رکھدی اے۔ ملک ایاز ہو راں مڈھ تخلیق کائنات تے مقصد تخلیق نوں قرآن تے حدیث دیاں دلیلاں توں اڈ کئی صوفیاں تے فلسفیاں دیاں دلیلاں نال بیانیا۔ لکھدے نیں:

”اللہ تعالیٰ کہیہ اے تے کس طراں دا اے۔ ایہہ اوہدی تخلیق کیتی ہوئی عقل

کہیہ جانے پراوہ آکھدا ”اللہ نور السماوات والارض“ اوہ اک نور اے جیہڑا

ہر تخلیق وچ ظاہری اے تے ہر تخلیق توں دکھ وی اے۔ ایہہ کہاوت وی

مشہور اے جے رب نوں کسے اکھیں نہیں ویکھیا اوہ اپنیاں قدرتاں توں

سیا پدا اے۔ اوہدیاں قدرتاں تے تخلیقاں وی اوہدی ذات دیاں مظہر

نیں۔ اوہ ہر شے وچ موجود وی اے تے ہر شے توں دکھ وی اے۔“ (1)

رب دی ذات ہمیشہ توں موجود اے تے وحدہ لا شریک اے۔ اوس توں پہلاں ایہہ آگ، ہوا، پانی، زمین کجھ وی نہیں سی صرف اوہ سی تے اوس دی ذات سی۔ ازل توں موجود اے تے ابد تیکر رہوے گا۔ اوس دی ذات اتے غور و فکر کرن مگروں ابن العربی جیسے صوفی نہیں ”ہمہ اوست“ آکھ کے نتارا کیتا کہ ہر شے وچ اوہدی ذات جلوہ گراے۔ حضرت مجدد الف ثانی ہو راں ”ہمہ از اوست“ آکھ کے گل مکائی۔ اوہدی ذات مخفی (لکی ہوئی) اے۔ اوہدیاں تخلیقاں اوس دی تسبیح کردیاں نیں۔ رکھ، پکھو، پہار، جنور ہر شے اوس دی تسبیح تے حمد و ثناء کردی اے۔ اوہنے اپنا آپ ظاہر کرن لئی آدم بنا کے سلسلہ انسانیت دی نیہہ رکھی۔ انسانی سلسلہ ٹرن مگروں رب نے بندیاں دی بھلائی تے انسانیت دے

سدھار لئی انبیاء نوں گھلسن دا آہر کیتا۔ ہر نبی ویلے دے لوکاں دی اصلاح کرداتے رب دی عبادت کرن تے زور دیندا۔ نبیاں دے سلسلے دی آخری کڑی حضرت محمد ﷺ ہوریں نیں۔ آپ ﷺ اتے اترن والی شریعت نوں شریعت محمدی آکھیا گیا شریعت محمدی دی مہر لی کلی ارکان اسلام کلمہ، نماز، روزہ، حج تے زکوٰۃ نیں۔ ملک ایاز ہوراں نیں ارکان اسلام ایس کتاب وچ بہت عمدہ طریقے نال لکھے نیں اوہ لکھدے نیں:

”اللہ تعالیٰ دی ذات فرماوندی اے جے ایہہ اوہ لوگ جنہاں نوں رب دی ہدایت ملی تے اوہ کامیاب ہو گئے۔ آخرت وچ کامیاب ہون والیاں لئی اللہ تعالیٰ اپنے رسول راہیں اپنی شریعت وی دسی تے اوہ دے پنج ارکان وی دس دتے۔ ایہہ پنج ارکان (کلمہ، نماز، روزہ، حج، زکوٰۃ) عمل کرن دی اوہ راہ نیں جنہاں تے چل کے بندہ پہلوں مسلمان ہوندا اے فیر جنت دا حقدار بن جاندا اے“۔ (2)

جیہڑا بندہ ایہناں پنج ارکاناں دی خلوص نال پابندی کریندا اے اوہدی سچے رب تے اوسدے رسول نال محبت دا انداز بدل جاندا اے اوہ رب تے رسول دے قرب دی خاطر ودھ توں ودھ عبادت، ریاضت تے شکر کردا اے۔ اوہ دے دل وچوں رب دی چاہت لئی دوزخ دا ڈرتے جنت دالالچ مک جاندا اے اوہدا مقصد صرف رب دا قرب اے۔ طریقت دی راہ شروع ہوندی اے۔ طریقت وچ منزلاں تے مقام نیں۔ بندہ جیویں جیویں خالق دی عبادت، ریاضت، عشق تے مجاہدے وچ اگے ودھدا اک مقام توں دو جے مقام تیکر اپڑ جاندا اے۔ جس ویلے بندہ منزلاں لانگھ جاندا فیر رب دے تے اوس وچ کجھ حائل نہیں ہوندا۔ ایس گل نوں شاہ حسین ہوراں انج بیانیا:

چارے نین گڈا اوڈ ہوئے

وچ وچولا کہیا (3)

انجے ہی بلھے شاہ ہوریں لکھدے نیں:

کیویں اوہلے بہہ بہہ جھاکیدا

ایہہ پردہ کس توں رکھیدا (4)

ملک محمد ایاز ہوریں اک گجھے لکھاری ہون دے نال نال صوفی درویش وی سن دینی طبیعت ہون پاروں
تصوف بارے چوکھی جانکاری رکھدے۔ اوہناں کتاب وچ تصوف دے معنی تے مفہوم تے تصوف دے علم توں اڈ
تصوف بارے اڈ واڈ لوکاں دے اعتراضاں دا ذکر وی کیتا اے۔ اوہناں اعتراض صرف لکھے ای نہیں سگوں اوہناں
دے جواب وی سوہنے ڈھنگ نال دتے نیں جیہڑے لوک تصوف وچ چلہ کشی نوں ہندواں، جوگیاں تے سادھواں
کولوں لتے گئے طریقے آکھدے نیں اوہناں بارے ملک ہوریں لکھدے نیں:

”حضرت محمد صلی اللہ علیہ وسلم جیہڑے اللہ دا کلام تے دین اسلام لے کے
آئے اوہناں نے ”غارحرا“ وچ چلہ کشی کیتی سی جدوں کہ اوس ویلے عرب
دے وسزیکاں نوں ہندوواں دے جوگیاں تے سادھاں بارے کوئی
جانکاری نہیں سی۔ صوفیاں دی ایس چلہ کشی نوں ہندوواں دے جوگیاں
نال ملانا اک جھوٹ دے سوا ہور کجھ وی نہیں“۔ (5)

ہک طبقہ اجیہا وی اے جیہڑا مسلماناں دے زہد تقویٰ تے عبادت نوں بدھ مت دی گل آکھدا اے۔
ساڈے صوفیاں دا دنیاوی معاملیاں توں دور ہونا تے اک پاسے ہو کے اپنے شغل (عبادت) وچ رجھیا رہناں گوتم
بدھ دی نکل اے۔ کیوں جے گوتم بدھ نے تخت چھڈ کے دنیاوی لوبھ ترک کر کے فقر تے فاقے دی حیاتی گزارا تے
جنگلاں، غاراں نوں اپنی تھاہر بنایا۔ ایس طریقے نوں گوتم بدھ دی نقل آکھن والیاں باے درج اے کہ گوتم بدھ تے
رب دا ہی منکری:

”گوتم بدھ تے اللہ تعالیٰ دی ذات دا ای منکر اے۔ اوہ تے نفس انسانی
نوں ای ہر شے مکمل تے آخری جان دا اے جدوں کہ مسلمان اللہ تعالیٰ
نوں وحدہ لا شریک جان کے اوہدی عبادت کردے نیں“۔ (6)

اسلام دو جے مذہباں توں وکھراتے سچا مذہب اے۔ اسلام آفاقی مذہب اے۔ اسلام دنیا نوں تیاگ
کے اک پاسے ہو کے پہاڑاں، غاراں تے جنگلاں وچ جا کے کلیاں جیون گزارن توں منع کیتا اے۔ اسلام موجب
مومن اوہ اے جیہڑا دنیاوی حیاتی ایس رجھوں لنگھائے کہ دین دا پتہ لگے تے اوہدا علم ودھے۔ سمجھن لئی ایناں کافی

اے جے جیہڑا اہل کمال ہووے اوہ صوفی اے۔ ایاز ہوریں صوفی دیاں تن قسماں دسیاں۔ (1) صوفی (2) متصوف (3)۔ متصوف۔ صوفی اوہ اے جیہڑا انا فنا کر دیوے تے وہ آلات بشیرت توں آزاد ہو جائے اوہ حقیقت داحرم تے ہر ویلے محبوب الہی دی حصولی وچ رہندا اے جدے وچ اوہنوں عرفان ہوندا اے تے اوہ غافل نہیں رہندا۔ متصوف اوہ عابد تے زاہد رب دابندا اے جیہڑا صوفی دے مقام نوں اپنی محنت تے ریاضت تے مجاہدے نال حاصل کر دا اے صوفی دے رستے دا پابند ہوندا تے اہل کمال صوفیاں نوں سنانے رکھ کے اپنے آپ نوں ٹھیک کر کے تصوف دی راہ تے ٹردا اے۔ متصوف نانہہ صفی نہیں نہ متصوف سگوں اوہناں دی شان عزت وکھ کے دنیاوی دولت تے ظاہری دولت حاصل کرن لئی اوہناں دی نقل کر دے نیں:

”صوفی تے متصوف دونواں دے حال توں بے خبر ہوندے نیں۔ اے کہیا
جاندا اے جے ایہہ لوک صوفیاں دے نیڑی اک مکھی وانگوں حقیر ہوندے
نیں۔“ (7)

”قصودا صوفی حضرت بابا بلھے شاہ“ حضرت بابا بلھے شاہ ہوراں دی حیاتی، اوہناں دا عشق، کافیاں، تے اوہناں دے مرشد توں اڈ فلسفہ وحدت الوجود، حضرت ابن العربی دا فلسفہ تے ہور کئی پکھاں تے گل اے۔ مقصد تخلیق انسان قرآن مجید وچ عیاں اے۔ اللہ تعالیٰ نے انساناں تے جناں نوں اپنی عبادت لئی پیدا فرمایا قرآن مجید وچ ارشاد اے:

”وما خلقت الجن والانس الا ليعبدون“ (8)

ترجمہ: اساں جناں تے انساناں نوں اپنی عبادت لئی پیدا کیتا اے۔

رب دی عبادت توں وکھ ہور کسے دی عبادت کیتا اے کسے ہور دی عبادت شرک الیس دی سزا جہنم اے۔ اللہ تعالیٰ نے انسان دی راہنمائی لئی اک لکھ چوی ہزار پیغمبر بھیجے جہاں وچوں سب توں اخیر تے آقائے دو جہاں حضرت محمد ﷺ آئے۔ رب دی عبادت سارے نبیاں اپنی امت نوں دسی۔ حضرت لقمان علیہ السلام ہوراں اپنے پتر نوں شرک توں بچن دی نصیحت کیتی۔ حضرت یعقوب علیہ السلام اپنے پتر اں کولوں پچھیا جے آپ علیہ السلام دے بعد اوہ کیہدی عبادت کرن گے؟ اوہناں آکھیا اسیں تہاڈے پیودادے حضرت اسحاق تے حضرت ابراہیم دی عبادت کراں گے۔

شک نہیں ہے ہر جاندا تے بے جان رب دی تسبیح کردا اے۔ انسان دی عقل اوتھوں تیکر اپڑن جوگی نہیں۔ معرفت تے حقیقت دے درجے تے اپڑن لئی شریعت تے طریقت دے درجیاں توں لنگھناں پیندا اے۔ شریعت مگروں طریقت دا درجہ اے۔ جہدے بارے درج اے:

”طریقت چ چار سلسلے بڑے مشہور تے منے ہوئے نیں۔ ایہناں سلسلیاں وچ بڑے بڑے ولی اللہ، مبلغ تے عالم ہوئے نیں۔ سگوں میں تے آکھاں گا جے حضور اکرم ﷺ تے صحابہ توں بعد اسلام ایہناں سلسلیاں نے ای سمجھالیا تے زندہ رکھیا۔ ایہناں وچوں حضرت ابو بکر صدیقؓ ول رجوع کرن والے سلسلے داناں ”نقشبند“ اے تے باقی تینے سلسلے امام حسن تے خواجہ حسن بصری دے توصل نال حضرت علی ول رجوع کردے نیں ایہناں وچوں سلسلہ ”جنیدیہ“ (جیہڑا حضرت شیخ عبدالقادر جیلانی دے بعد سلسلہ قادریہ دے نال نال مشہور ہویا) سلسلہ چشتیہ تے سلسلہ سہروردیہ مشہور نیں۔“ (9)

بلھے شاہ سلسلہ قادریہ نال تعلق رکھدے سن نسبی لحاظ نال 14 واسطیاں توں حضرت عبدالقادر جیلانی توڑیں اپڑدے نیں اوہناں دی بیعت حضرت شاہ عنایت قادری صاحب دے ہتھ تے سی جتھوں روحانی فیض تے درجات حاصل کیجے ہن۔ بلھے شاہ ہوریں 1680ء وچ اوچ شریف وچ پیدا ہوئے۔ اوہناں موجب اوہناں اوچ شریف دا دورہ کیتا اوہناں نال جو واپڑی اوہ ہڈورتی اے۔ حضرت بلھے شاہ نے مڈھلی تعلیم اپنے پپو حضرت سید محمود درویش ہوراں کولوں حاصل کیتی فیر خاندان اوچ شریف توں ملکوال تے ملکوال توں قصور آ گیا۔ قصور آ کے بلھے شاہ ہوراں نے حضرت غلام مرتضیٰ قصوری دی شاگردی کیتی۔ اوہناں شاگردی وچ قبول کیتا تے خصوصی توجہ نال اوہناں دی تعلیم شروع کردتی۔ بلھے شاہ تے وارث شاہ دونوں حضرت حافظ غلام مرتضیٰ قصوری دے شاگردن۔ دونواں اپنی تھاں حضرت حافظ غلام مرتضیٰ قصوری ہوراں دی شاگردی دا اقرار وی کیتا اے پراک دو جے دا کدھرے ذکر نہیں کیتا انج لگدا اے جے اوہ اک دو جے نوں جاندا نہیں۔ ملک ایاز ہوراں ایس دیاں کئی وجوہات دسیاں۔

ایہہ دوویں ای پنجابی زبان دے اچے تے سچے شاعر نہیں۔ وارث شاہ ہوراں نوں پنجابی داسیکسپیر آکھ کے دینا نے اجیہی سند دتی اے جیہد پنجابی ادب وچ ہور نہ کوئی حقدار اے تے نہ ای دعویٰ اے۔ دو جے پاسے جے بابا بلھے شاہ ہوراں دیاں وحدت الوجود وچ ڈہیاں ہونیاں کافیاں کڈھ دتیاں جاوون تے پنجابی ادب ادھورا رہ جاندا اے۔ ہوسکدا اے جے ایہناں دوواں نوں عشق حقیقی توں وکھ دنیا داری دی گل کرن دی لوڑ ای محسوس نہ ہوئی ہووے۔ پروارث شاہ دے بیت ہووون یاں بابا بلھے شاہ دیاں کافیاں، ایہناں دے کلام وچ اوس ویلے دے پنجاب دے سیاسی و سماجی حالات دا ذکر بھرواں وکھالی دیندا اے۔ ایہناں دی شاگردی بارے حافظ غلام مرتضیٰ ہوراں دے فرمان نوں ملک ایاز غلام مرتضیٰ بارے لکھدے نیں:

”میںوں دو شاگرد عجیب ملے نیں اک ہیرا رانجھے دی کوتا دی گنجل وچ پئے

گیا تے دو جے سرنگی پھڑلئی اے“۔ (10)

ابن العربی نوں ”فلسفہ وحدت الوجود“ دا بانی آکھیا جاندا اے اوہناں دے فلسفے دا حضرت بلھے شاہ ہوراں تے بہت اثر ہويا۔ ملک محمد ایاز دا نظریہ اے کہ ابن العربی دا ودھیرا اثر صوفی بابا بلھے شاہ صاحب تے ہويا اوہ ”نخن اقرب“ توں لنگھ کے عقیدہ وحدت الوجود دے نہ صرف معتقد ہوئے سگوں مبلغ بن کے سامنے آئے۔ اوہناں دیاں کافیاں دا مرکزی خیال وحدت الوجود اے۔ اوہناں دے کلام دیاں ایہہ ونکیاں:

رانجھن میں وچ میں رانجھے وچ ہور خیال نہ کوئی

میں ناہیں اوہ آپے ہی اپنی کرے پیا دلجوئی (11)

کئی لکھاری اچھے نیں جنہاں دے بعد اوہناں دے کلام وچ گھائے وادھے ہوندے گئے۔ ایاز ہوراں دے کھیتر توفیق رفعت ہوراں دا انگریزی ترجمہ کرن لئی حضرت بابا بلھے شاہ ہوراں دا چنیا کلام اے جیہدے وچ 20 کافیاں، ست وار، تے بارہ ماہ شامل نیں۔

حوالے

1. Muhammad Ayaz, Malik, Haq di Rah, Lahore: Miran G defence, 2018, P:15
2. Ibid, P:63
3. Shafqat Tanveer, Mirza, Kafiyan Shah Husain, Lahore: Punjab Institute of Language Art and Cultural, 2014, P:107
4. Muhammad Asif Khan, Akhiya Bullhy Shah Ny, Lahore: Pakistan Punjabi Adbi Board, 2016, P:258
5. Ibid, P:137
6. Ibid, P:138
7. Muhammad Ayaz, Malik, Haq di Rah, Lahore: Miran G Defence, 2018, P:113
8. Alquraan: Azariyaat
9. Muhammad Ayaz, Malik, Qasor da Sofi, Lahore: Miran G defence, 2019, P:12
10. Ibid, P:27
11. Ibid, P:74

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 8, July- Dec. 2023

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی - دسمبر 2023ء، مسلسل شمارہ 16

☆ ڈاکٹر قمر النساء، ڈاکٹر شمینہ بتول، ڈاکٹر بلقیس خانم

CULTURAL ASPECT IN THE TRAVELOGUES OF ASHIQ RAHIL

عاشق رحیل دے سفر نامیاں وچ ثقافت

Abstract

Safarnama / Travelogue is a text genre of Punjabi literature in which the writer visits different places and people there. It describes the way of life, interactions, traditions and geographical conditions of the people there in such glamour's way. The name of Ashiq Rahil is considered very respectful with regards to Safarnama / Travelogue. In his travelogue the methods and technical skills of modern travelogues can be seen. His travelogues also had the history and cultures of countries traveled. Culture or civilization of society wraps up the way of life, traditions, beliefs and fine arts. In this article, the cultural aspect of Ashiq Rahil's travelogues has been highlighted. Culture is one such characteristic of a nation by which we not only recognize it but also distinguish it from other societies and nations.

☆ اسسٹنٹ پروفیسر، سربراہ شعبہ پنجابی، گورنمنٹ گریجویٹ کالج برائے خواتین، کاموکی

☆ ایسوسی ایٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور

☆ انسٹیٹیوٹ آف ایجوکیشن اینڈ ریسرچ، پنجاب یونیورسٹی، لاہور

**Culture is not the name of such a static thing but is
always alive and it is transferred to their people /
generations.**

**Keywords: Travelogue, Culture, Punjabi,
Literature, Traditions**

عاشق رحیل پنجابی تے اردو ادب دے مان تران تے طبیعت دے سوجھوان، ادیب تے شاعر نہیں۔ اوہناں ہڈتے وا پڑیاں حقیقتاں نوں اکھراں داروپ دیتا۔ وسیب تے رہتل دیاں اوکڑاں تے بھیراں داڈ کر بھرویں ڈھنگ کیتا۔ عاشق رحیل ہوراں ادب کھیتر یعنی شاعری، کہانی، انشائیہ نگاری، سفر نامہ، ترجمہ، لپی انتر، تنقید، تحقیق تے پرچار کاری دے پڑ وچ اپنیاں صلاحیتاں دے جھنڈے گڈے۔ سفر نامے رجھوں اوہناں دا کم نو یکلا تے اُگھڑواں اے۔ اوہ پنجابی دے پہلے لکھاری نہیں جنہاں دے چھ سفر نامے چھپ چکے نیں۔ عاشق رحیل دے سفر نامے دا مڈھ تے اودوں ای بجھ گیا جدوں اوہناں جالندھرتوں لاہور دارخ کیتا۔ ونڈ دی جیہڑی لکیر دل اندر کھجی گئی اوہ دیاں ٹیساں ادب دیاں اڈواڈ صفاں بن کے مشاہدے دی بھٹھی وچوں لنگھیاں تے تخلیق دے سوئے ادب دے پڑھنہاراں دی تریبہ بچھان لگے۔ اوہ سوئے وڈے دریا دا کیس وٹی دسدے نیں۔ سفر نامہ پنجابی ادب دی نثری صنف اے جدھے وچ لکھاری اڈواڈ تھاواں دی سیر دے دوران اوہوں دے لوکاں دی رہت بہت، میل ورتن، رسماں ریتاں تے جغرافیائی حالات نوں چتھویں ڈھنگ بیان کردا اے۔ صنف نوں حد بندیاں وچ قید نہیں کیتا جا سکدا۔ سفر نامے دا لکھیاں اپنی طبیعت تے مزاج موجب کدے آ لے دوالے ویکھد اتے کتے تاریخ ول جھاتی پاؤندا اے کتے من اندر پنکرن والے جذبیاں نوں اکھراں راہیں بیان کردا اے۔ سفر نامے دی اہمیت توں انکار نہیں۔ سفر نامہ نگار سیاح دی اکھ نہیں رکھدا اوہ تے سیر دے مزے توں وی بچھیا ہوندا اے۔ مورخ دی سوچ سفر نامے لئی ضروری اے کیوں جے اوہنوں کسے نویں شے توں اڈ تاریخ اہمیت تے حقیقت دے حامل مقاماں دی سیر دوران تاریخ توں واقفی ہونی چاہیدی اے۔ سب کچھ ہو بہو پڑھن والیاں تیک اپڑاں لئی لکھن ڈھنگ سپین ات ضروری اے۔ قلم وچ زور سفر نامے دی صنف وچ بنیادی اہمیت دا حامل اے موضوع دے دوالے لکھاری سفر نامے دی عمارت اساردا اے۔ موضوع توں بغیر کوئی تخلیق مکمل نہیں دکھو دکھ سفر نامیاں دے دکھو دکھ موضوع نیں۔ جویں مذہبی سفر نامے،

سیاسی سفر نامے، تمدنی سفر نامے، تاریخی تے جغرافیائی سفر نامے۔ سفر نامے وچ لکھاری وکھو وکھ مکاں دی سیر دے نال نال اوکڑاں بارے جانکاری دیندا اے۔ لکھاری دے مشاہدیاں تے تجربیاں توں قاری فائدہ چکدا اے، سفر نامہ قاری دی نظر و دھیر اچا ردا اے۔ اوہنوں علاقے دی سیر لئی پریردا اے۔ جے موضوع، جغرافیائی مطالعہ، حقیقت نگاری، نقطہ نظر، منظر کشی، سفر نامہ نگار دی شخصیت تے چٹیک دا عنصر ورگیاں لوڑاں نوں سفر نامہ نگار مڈھ نہیں رکھدا تاں اوہ اک چنگا سفر نامہ تخلیق کر سکدا۔

سفر نامہ نگار نوں خطے دی سیر دے حالات تے واقعاں اوس علاقے دی تہذیب تے ثقافت اہم تاریخی معلومات تے سفر دوران واپرے واقعاں نوں پڑھن والے تک رنج اڑاند اے کہ پڑھن والا اپنے خیالاں دی مدد نال اپنے آپ نوں لکھاری دے نال اوہناں تھاواں دی سیر کردیاں محسوس کردے۔ عاشق رحیل داناں پنجابی سفر نامے دے رجھوں مان یوگ اے ہن تیک اوہناں جھے سفر نامے لکھے اوہناں دے سفر نامیاں وچ جدید سفر نامے دے سارے کچھ تے فنی خوبیاں پوری طرحاں موجود نیں۔ اوہناں دے سفر نامیاں وچ سفر کیے مکاں دی تاریخ وی موجود اے تے ثقافت وی۔ اوہناں لوکاں دی حیاتی دے وکھو وکھ پکھاں دیاں تصویراں دی لفظاں راہیں پینٹ کیتیاں تے جزئیات نگاری توں کم لیندیاں نکلے نکلے پہلو تے مسئلیاں نوں وی لکھت دا حصہ بنایا۔ سماج اوہ تھاں اے جتھے سارے رل مل کے رہندے نیں تے حیاتی دیاں خوشیاں غم ماندے نیں۔ سماج دی ثقافت وچ او تھوں دے وسنیکاں دیاں ریتاں رسماں دا جھلکارا دکھالی دیندا اے۔ کسے قوم یا ملک دے لوکاں دی سوچ تے اوس سوچ تے اُسری رہتلی حالت جیہڑی اوس داکھیر و اں مہاندرا بنے۔ تہذیب، تمدن، رہت بہت تے ثقافت اکھواندی اے۔:

”ثقافت انگریزی لفظ Culture دا ترجمہ اے۔ علمی اردو جامع موجب

ایہدے معنی تہذیب، طرز تمدن، عقل مند ہونا دے نیں۔“ (1)

اردو جامع انسائیکلو پیڈیا موجب:

”انسانیت میں کسی معاشرے کی طرز حیات، اس کے سائنسی مفہوم میں نفاست، شائستگی یا علم کی ترقی کو ملحوظ نہیں رکھا جاتا۔ انسان کو حیوان سے ممیز کرنے والی اہم ترین خصوصیت ثقافت ہے جو تاریخی طور پر مستقل ہوتی

ہے اولاً بذریعہ زبان“۔ (2)

انسائیکلو پیڈیا Wikipedia وچ ثقافت دے متبادل کلچر دی تعریف بیان کردیاں لکھیا گیا اے:

“Culture is the evolved huamn capacity to calssify and represent experiences with symbolsand to act imaginatively and creatively”. (3)

ثقافت کسی قوم یا معاشرے دی اوہ سائجھی حقیقت اے جہدے راہیں پچھان سانوں دوسرے معاشرے یا قوم توں دکھ کر دے نیں۔ ثقافت کسے روکی شے داناں نہیں سگوں ہمیشہ جیوندی رہندی اے تے اگلیاں نسلاں تک ٹردی رہندی اے۔ جمیل جالبی کلچر دی تعریف کردیاں آکھدے نیں:

”کلچر کسی قسم یا معاشرے کی وہ مشترک خصوصیت ہے جس سے ناصرف ہم

اسے پہچانتے ہیں بلکہ دوسرے معاشروں اور قوم سے ممیز بھی کرتے

ہیں“۔ (4)

ثقافت اک نسل توں دوجی نسل ول منتقل ہوندی اے۔ ثقافت دا تعلق انسان دی بھلک نال اے۔ ثقافت انسانی سبھا دی تبدیلی بارے دس پاؤندی اے تے ہمیش تبدیلی دے عمل وچوں لنگھدی اے۔ ثقافت مروی سکدی اے تے اک خاص تھاں تے اپڑن توں بعد زوال دا شکار ہو سکدی اے۔ کلچر یاں ثقافت سماج دی تہذیب، رہت بہت، رہن سہن، رسماں رواجاں، عقیدے تے فنون لطیفہ نوں اپنے گھیرے وچ سمیٹ لیندی اے۔ پروفیسر عاشق رحیل سفر نامیاں راہیں دکھو دکھ مکاں دی تہذیب، ثقافت تے کلچر بارے جانکاری دیندے نیں۔ اوہناں دے سفر نامے ”نویاں پرانیاں یاداں“ تے ”نیا گرا دے آر پار“ دا مطالعہ کرے تے تاں اوہ انگلینڈ، امریکہ تے کینیڈا اور گے ترقی یافتہ مکاں دی سیر کردے دسدے نیں۔ اوہناں دے پتر نوںہاں، بھتیجی تے بھنیویں دا خاوند اوہناں نوں سیراں کرا دے نیں۔ عاشق رحیل ہو راں اوہناں تھاواں تے گئے جتھے ماپے جاسکدے نیں۔ عاشق رحیل ہو راں آل اولاد کول اوہناں مکاں وچ رہے سفر اں ویلے اوہناں دی عمر ستر سال دے نیڑے تیڑے سی۔ ایس لئی اوہناں سفر اں

وچ یورپ دی حیاتی توں ودھ یورپ واسی پاکستانی، ہندستانی، بنگلہ دیشی تے دو جے دیسی لوکاں دی حیاتی دیاں مورتاں الکیاں۔ امریکہ، انگلینڈ تے کینیڈا وچ وسن والے یورپی لوکاں دے مسئلیاں توں ودھ سفر نامیاں وچ ایشیائی لوکاں دے مسئلے تے دکھ سکھ دسدے نیں۔ سفر نامیاں وچ سائجھی ثقافت تے کلچر دیاں ون سونیاں مورتاں نیں۔ پہلے سفر نامے ”نویان پرانیاں یاداں“ وچ انگلینڈ دی ثقافت دیاں جھلکیاں دو جے سفر نامیاں نالوں ودھ نیں کیوں جے دوجی وار اوہ عالمی پنجابی کانفرس وچ رلت لئی انگلینڈ گئے پر پتراں دھیاں ورگے عزیزاں کول ای رہے۔ سفر نامے وچ اوہناں دیاں پرانیاں یاداں رل گئیاں۔ جدوں اوہ ایم ایس سی ریاضی کرن لندن گئے۔ انگلینڈ، امریکہ تے کینیڈا دے سفر نامیاں وچ سڑکاں تے پارکاں وچ کھلری مغربی ثقافت دیاں جھلکیاں بہت نیں پر کلباں، ڈرامہ ہالاں، سینما گھراں تے یورپ دے پنڈاں شہراں دی ثقافت نہیں دسدی جو ایس اوہ بھارتی سفر نامیاں وچ لوکاں دے گھراں وچ گئے تے اوہناں دی اک اک گل سائجھی کہتی۔ دو جے بنے بھارتی ثقافت دیاں کئی گلاں تے جھلکیاں ایس لئی سفر نامیاں دا حصہ نہیں بنیاں کہ اوہناں دی ثقافت رہن سہن دیاں کئی گلاں سائجھیاں نیں لکھاری کوئی نوں گل قاری نال سائجھی کرنا چاہندا اے۔

انگلینڈ وچ مرد تے زنانیاں سبھی کم کردینیں۔ زنانیاں مرداں والے سارے کم کردیاں نیں۔ اوہ ٹیکسی چلاؤندیاں سیل گرلز ہوٹل وچ بہرے دے کم کردیاں پلس، فوج تے دو جے سول اداریاں وچ کم کردیاں نیں۔ عاشق رحیل سفر نامیاں وچ تن چار تھاواں تے زنانی دے بس ڈرائیور ہون دی گل کہتی لکھدے نیں:

”بس دی ڈرائیور عورت سی جیہڑی کنڈ کٹر دا کم وی خود ہی کر رہی سی۔ اوہ اپنی سیٹ تے بیٹھی مشین وچوں ٹکٹ کڈھ کڈھ کے دے رہی سی“۔ (5)

یورپ تے امریکہ دے سفر نامیاں وچ سب توں اگھڑواں کچھ جنسی آزادی اے جنس دے موضوع تے سفر نامہ نگار کئی کئی صفحے کالے کردے دکھالی دیندے نیں۔ عاشق رحیل اپنے سفر نامیاں وچ کسے نائٹ کلب، سیکس شاپ یاں ڈانس ہالاں دی سیر نہیں کرائی البتہ سڑکاں تے سٹاپاں کنڈھے ہون والیاں ایہناں حرکتاں ول تھان تھان اشارے نیں پر بہتا کھلا ریفروی نہیں پایا۔ لندن واسیاں لئی ایہہ منظر بھانویں روز دیہاڑ دی گل اے پر عاشق رحیل لئی ایہہ کھیڈاں اوہ کھیڈاں ایس جیہڑیاں سڑکاں تے کھیڈنا معیوب نیں۔ امریکہ تے کینیڈا دے سفر نامے ”نیا گرا دے

آر پار، وچ وی عاشق رحیل نے اوہناں ملکاں دے سیکس کلچرول اشارا کیتا۔ اوہناں پتر، بیوی، نونہہ تے پوتر دے نال آلیں کریم دی دکان تے امریکہ دی تہذیب دے نویں نظارے انج وکھائے:

”ایتھے ودھیریاں اجیہیاں زنانیاں بیٹھیاں سن جنہاں نوں کپڑیاں دی کوئی پرواہ نہیں سی۔ اوہناں دیاں قمیصاں اوہناں دا پورا ڈھڈ وی نہیں لکارہیاں سن تے گلے کول دیاں جنہاں تھاواں نوں لوکاں لئی کپڑے پئے جاندی نیں، اوہناں دی کوئی پرواہ نہیں کیتی گئی سی“۔ (6)

ترقی یافتہ تے آگو ملکاں دی ثقافت دا ایہہ آزادانہ رنگ بھاویں قابل تقلید نہیں پرکئی گلاں قابل تقلید وی نیں جنہاں نوں اپنا کے اپناج تے کل سنواریا جاسکد اے۔ اجیہیاں گلاں وچوں اک اوہناں دی محنت نال کم کرن دی عادت اے اوہ کسے وی کم نوں گھٹیا نہیں جاندے تے کم دی عظمت دے قائل نیں۔ عاشق رحیل ہوراں لندن وچ اک پاکستانی زانی نوں صفائی کردیاں ویکھیا۔ سماج دی ثقافت پنڈاں نال بہتی اگھیری جاسکدی اے۔ عاشق رحیل دے سفر نامیاں وچ انگلینڈ، کینیڈا تے امریکہ دی پینڈورہنٹل دیاں کئی تصویراں دسدیاں نیں۔ پنڈ ساڈے پنڈاں نالوں ترقی یافتہ نیں ہر پنڈ تک سڑکاں، بجلی تے ساریاں سہولتاں موجود نیں جیہڑیاں شہراں وچ ملدیاں نیں۔ کینیڈا دے پنڈ نوں عاشق رحیل نیں انج بیان کیتا:

”ساڈھے دوہاں پاسے دور دور تائیں کھلرے کھیت نظر آ رہے سن ایہہ کھیت لوکاں دے فارم سن جنہاں وچ فارم دے مالکاں نیں اپنی رہائش لئی وڈے وڈے گھروں چھتے ہوئے سن۔ ہر گھر دے ویڑے وچ کاراں، ٹرک، ٹریکٹر تے کھیٹی باڑی وچ کم آوون والے ہوراں پئے سی“۔ (7)

ترقی یافتہ ملکاں وچ کوئی کسے نوں دھکا دے کے اگے ودھن دی کوشش نہیں کردا۔ واری نوں اڈیکدے تے ایس مقصد لئی ہر تھاں تے فوراً لائناں بنالیندے نیں۔ امریکہ تے انگلینڈ دے کلچر دی اک ہو سلاہن جوگ اوہناں دا جنوراں نال پیاراے۔ عاشق رحیل نے دونوں سفر نامیاں وچ کئی تھاواں تے جنوراں نال پیار دیاں کہانیاں بیان کیتیاں۔ بھارت دے سفر رچہوں دو سفر نامے ”دیس بنے پردیس“ تے ”واہگیوں پار“ لکھے نیں۔ بھارت تے

پاکستان دی ثقافت اکو امی اے بہت ساریاں گلاں سانجھیاں نیں۔ ایس لئی سفر نامہ نگار سانجھاں دا ذکر اکثر گول کر جاندے نیں۔ کسے ہندو گھر مسلم، ہند، سکھ تے دوجے مذہباں دی تہذیب اکو کمرے وچ گلو کڑیاں پائی کھلوتی ہوئی تاں ثقافت دی سانجھ تے اے رنگ و پیکھن ہارنوں متاثر کر دے نیں۔ عاشق رحیل امرتسر وچ سائیں جی (اصل ناں انیل مہر ہندو نیں) دی ماں جی دے گھر اپڑے۔ تاں او تھے سلطان باہو دے کلام دی کیسٹ چل رہی سی۔ جدوں سائیں جی دے کمرے وچ اپڑے تے او تھے کئی حیرتاں اوہناں نوں اڈیک رہیاں سن:

”اک کندھ تے کلمہ شہادت داوڈا سارا بینر لگیا ہو یا سی۔ ایہدے نال ای خانہ کعبہ تے روضہ رسول ﷺ دیاں وڈیاں وڈیاں فریم کیتیاں ہو یاں تصویراں لگیاں ہو یاں سن۔ ایہدے نال دی کندھ تے بابا گورونانک جی تے کریشن مہراج دیاں پینٹ کیتیاں تصویراں ساڈھے ول مسکراہٹ بھرے چہریاں نال ویکھ رہیاں سن۔ اکثر تھاواں تے داتا صاحب، بابا فرید گنج شکر، وارث شاہ تے بلھے شاہ ہوراں دے مزاراں دیاں چادراں بڑے ادب نال رکھیاں ہو یاں سن“۔ (8)

عاشق رحیل جدوں سرسید احمد خاں دی بنائی علی گڑھ یونیورسٹی اپڑے تاں اوہناں نوں شہراج وی اسلامی تہذیب تمدن دا ترجمان وکھالی دتا۔ یونیورسٹی دے اردو شعبے وچ کجھ پروفیسر تے منڈے کڑیاں نال اوہناں دی ملاقات ہوئی:

”ایس کمرے وچ کجھ پروفیسر تے ودھیرے پڑھن والے منڈے کڑیاں بیٹھے سن۔ اکثر کڑیاں نیں برقعے پائے ہوئے سی تے اوہناں دیاں صرف اکھاں ہی نظر آ رہیاں سن۔ لگدا سی کہ علی گڑھ وچ پردے دا بہت رواج اے“۔ (9)

کتاب نال محبت دا کلچر ہن پاکستان وانگ بھارت وچ وی مگدا جا رہیا اے تے کھابہ کلچر پر دھانگی پھڑ رہیا اے۔ عاشق رحیل دلی دے اردو بازار وچ کتاباں خریدن وی گئے۔ پروہن چاری ثقافت دا بڑا سونہا انگ اے۔ مہمان نوں پنجابی اللہ دی رحمت سمجھدے تے اوہدی سیوا کرنا، اوہناں دا دھرم اے۔ عاشق رحیل تے اوہناں دے سنگی

بھارت گئے تاں میزبان اوہناں نوں بارڈرتے لین آئے۔ ”دیس بنے پردیس“ وچ تاں پروہن چاری دارنگ سب توں اگھڑواں اے۔ دیس بھگت یادگار کمیٹی جالندھر دے صدر گندھرو سین کوچھڑ، پروفیسر عاشق رحیل دی جنم بھومی نور محل دے بہت وڈے رئیس سن۔ عاشق رحیل، اقبال زخمی تے سائیں اختر اک رات نور محل وچ ایہناں دے گھر گزاری تاں اوہناں دی دھی سریندر کماری نیں اوہناں دی حدوں ودھ آ در بھاء کیتی:

”ساڈے منجیاں بستر اں دا انتظام کیتا تے ساڈے کول پانی دا جگ رکھ کے

وڈیاں بھیناں وانگوں رات خیرت نال لگھن دیاں دعاواں دیندیاں اپنے

کمرے وچ سون لئی چلیاں گیاں۔“ (10)

دو جے سفر نامے ”واہکیوں پار“ وچ وی جمانی تے محبت بھری پروہن چاری دے کئی منظر دسدے نیں۔ گھریں آئے پروہنے دی سیوا کرن دے نال نال پروہنیاں نوں خالی ہتھ نہ ٹورنا وی پنجاب دی ثقافت دا اگھڑواں پکھ اے۔ پنجاب دے پنڈاں وچ کوئی شہری پروہنا چلا جائے تے اوہنوں واپس پرتن ویلے کوئی نہ کوئی سوغات ضرور دتی جاندی اے۔ عاشق رحیل ہوراں سفر نامیاں وچ کئی تھاواں تے اجیہے واقعاں نال ثقافت دی تصویر اگھیر دی۔ ویاہ دیاں رسماں وی ساڈی ثقافت دے سوہنے رنگاں دیاں عکاس نیں۔ عاشق رحیل نے امرتسر وچ ویاہ وچ رلت کیتی۔ اوتھے اوہناں سائیں جی (انیل مہرو) دی تعریف وچ کجھ لائناں لکھیاں پراہیناں لائناں دے اولھے شادی ویاہ دیاں رسماں ول وی اشارے دکھالی دیندے نیں۔ اسلم پرویز پنجاب دی ثقافت دا ذکر کردیاں لکھدے نیں:

”زندہ دل اور خوش مزاج پنجابی میلوں اور تہواروں کے انتہائی شوقین ہیں۔

بہت سے میلے کسی نہ کسی درویش یا پیر کی یاد میں لگتے ہیں اور گاؤں کے

رہنے والے سبھی فرقوں کے لوگ ان میلوں میں شرکت کرتے ہیں۔

تہذیب کے رسیاؤں کے لیے پنجاب کا میلہ جمالیاتی ذوق کی بہترین

دعوت ہے۔“ (11)

عاشق رحیل ”مراداں ہو یاں پوریاں“ وچ پوری دنیا دے مسلمان اللہ رب العزت دے پاک ناں دا ورد کردے سانجھی ثقافت دا منظر پیش کردے اکو خاندان دے جی لگدے نیں۔ امیر غریب، کالے گورے، عربی عجمی،

افریقی ایشیائی وچ کوئی فرق نہیں:

”خانہ کعبہ دے آلے دوالے طواف کردے لوک انج لگے جیویں کسی مندر
 وچ اک ”بھنور“ پیدا ہو گیا ہووے۔ چٹے پانی (احراماں وچ) وچ زنانیاں
 دیاں سیاہ عباواں سمندر وچ لہراں جا پ رہیاں سن۔ دنیا دے ہر ملک دا
 انسان اپنے ملک دا لباس چھد کے دوسفید چادران وچ لپٹیاں ہو یا سی۔
 مساوات دی اجہی مثال نظر آ رہی سی جہدی مثال کسے ہو رتھاں نہیں دیکھی
 جاسکدی“۔ (12)

عمرہ تے حج دے دوران ایہہ ساجھی ثقافت دے منظر عاشق رحیل دے سفر نامیاں وچ تھان تھان دسدے
 نیں۔ نسیم اختر اپنی کتاب ”سرائیکی ثقافت“ وچ ثقافت دے جزاں دی گل کردیاں لکھدیاں نیں:
 ”موجودہ تحقیق کے مطابق مذہب، تاریخ، جغرافیہ، زبان اور لباس ثقافت
 کے بنیادی عناصر اور اجزائے ترکیبی شمار ہوتے ہیں“۔ (13)

عاشق رحیل سارے سفر نامیاں وچ ثقافت دے اسہل جزاں بارے بھرویں جانکاری دتی اے۔ امریکہ،
 کینیڈا تے انگلینڈ دے سفر نامیاں وچ عاشق رحیل مسجدیں وچ لیجان دے اوہناں دیساں وچ مسلماناں دی مذہبی حیاتی
 دیاں وکھو وکھ تصویراں الیکدے دسدے نیں۔ نسیم اختر موجب ثقافت دا دو جزا تاریخ اے۔ عاشق رحیل دے
 سفر نامیاں وچ تھان تھان تاریخ دے رنگ نیں۔ ”دیس بنے پردیس“ وچ اوہ جلیانوالے باغ دی سیر لئی گئے تاں
 جنرل ڈائرڈے ظلم دی کہانی بیان کرن دے نال نال باغ دی تاریخ وی دی۔ غدیری بابیاں دے میلے وچ اڑے تاں
 غدیر لہر دی تاریخ ول اشاریاں وچ گل کیتی۔ دربار صاحب امرتسر گئے تاں گوردوارے دی تاریخ تے مذہبی تاریخ
 دسدے اے۔ جالندھر دے بازاراں تے گلایاں دی حالت دی جیہڑے اوہناں ونڈتوں پہلاں دیکھی۔ سفر نامیاں
 وچ وکھو وکھ شہراں تے تاریخی مقاماں دی تاریخ دے نال نال سیر کیتیاں تھواں دا جغرافیہ وی بیان اے۔ جتھے وی
 گئے اوہدے آل دوالی تے جھات ضرور پائی اے۔ لباس تے زبان وی ثقافت دے جزاں نیں۔ سارے سفر نامیاں وچ
 دوں حوالے پوری طرح موجود نیں اوہ سفر نامہ لکھدیاں پنجاب دی ثقافت نوں نہیں بھلے۔ امریکہ، کینیڈا تے انگلینڈ

دے سفران دوران تہذیب تے ثقافت بیان کیتی اوہناں مکاں وچ پنجاب بنائی بیٹھے پنجابیاں کول رہے اوہناں دی ثقافت دی منظر کشی کیتی اوہ ثقافت جیہری مشرق تے مغرب دارلا اے۔

حوالے

1. Waris Sir Hindi- Ilmi Urdu Lughah, Lahore: Ilmi Kitaab Khana, 2012, P:516
2. Urdu Jamia Encyclopaedia, Lahore: Sheikh Ghulam Ali and Sons, 1987, P:436
3. <http://en.wikipedia.org/wiki/Culture>.
4. Jameel Jalbi, Doctor - Pakistani Culture, Islamabad: National Book Foundation, 1992, P:27
5. Ashiq Rahil - Naviyan Puraniyan Yadaan, Lahore: Ghulshan-e-Adab, 2005, P:53
6. Ashiq Rahil - Niagra De Aar Paar, Lahore: Ghulshan-e-Adab, 2012, P:147
7. Niagra De Aar Paar, P:84
8. Ashiq Rahil - Wagheyon Paar, Lahore: Lehran Adabi Board, 2009, P:17
9. Wagheyon Paar, P:34
10. Ashiq Rahil - Dais Bany Pardais, Lahore: Ghulshan-e-Adab, 2008, P:59
11. Aslam Parvez - Punjab Adab or Saqafat, Lahore: Nighaarshaat, 1994, P:69
12. Ashiq Rahil - Tere Ro Bru, Lahore: Ghulshan-e-Adab, 2017, P:19-20
13. Naseem Akhtar - Saraiki Saqafat, Multan: Kitaab Nagar, 2006, P:16

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 8, July- Dec. 2023

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی - دسمبر 2023ء، مسلسل شمارہ 16

☆ حافظ محمد حماد مشتاق، ڈاکٹر ظہیر حسن وٹو، علیہ سلیم نوشاہی

ANT, HUMAN AND SOCIETY: AN ACTOR-NETWORK ANALYSIS

کیٹری (ANT)، انسان تے سماج: اک وپروا

Abstract

It is a brief sketch of the conceptual apparatus of Actor-Network Theory, as presented by one of its founders, Bruno Latour. Abbreviated as ANT, this theory draws important lessons from the works carried out by Ants in the realm of collectives alongside the tracing of subtle pathways of connectivity amongst the actors in a network. The slogan is to follow the actors themselves. Described by Latour as a methodology in which "an ant writes for other ants", Actor Network theory builds on an anti-essentialist and non-anthropocentric notion of society - which appears counter intuitive on being non-traditional. This theory provides alternative framework for work in Literary Studies, Discourse Analysis, Critical Theory, Sociology, Anthropology, Science and Technology Studies (STS), Philosophy

☆ پی ایچ ڈی سکالر، یونیورسٹی آف ویانا، آسٹریا

☆ اسٹنٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی، جی سی یونیورسٹی، لاہور

☆ اسٹنٹ پروفیسر، شعبہ ہومینٹیز، یو ای ٹی، لاہور

and Literature. It is a maiden effort to introduce theory to the intelligentsia of Punjabi and Urdu.

Keywords: Actor-network, Theory, Bruno Latour, Collectives, Society

کیڑی دیکھن نوں نما نا جی اے۔ انسان دی سُرَت سیان، علامتاں تے ریتاں کیڑی دے مقابلے اچھتا دکھالی دیندیاں نیں۔ سُرَت سیان دے ڈھنگاں وچ کڈھا کوئی وجود انسان تے سماج نوں کیڑی نال جوڑنا پہلے پہل کمل پُناں ہی جا پدا اسی پر کیریاں بارے تھوڑا جیہا علم الیس بھلیکے نوں دور کرن دا کارن ہوسی۔ سائنس دان کیریاں نوں جڑت دے نظریے نوں بیان لئی علامت ورت دے نیں (ایتھے کیڑی توں مراد اک علامت نہیں سگوں اصل جیوندی جاگدی کیڑی اے)۔ کیڑیاں اندر پایا جان والا اجتماعی نظام جہدی مدد نال ان پانی اکٹھا کرن دا ڈھنگ فطرت اندر پائے جان والے جڑت دے دکھو دکھ ڈھنگاں بارے جا نکاری اے۔ سٹیفورڈ یونیورسٹی وچ بائیالوجی دی پروفیسر گورڈن موجب:

“Collective behaviour is ubiquitous in nature. It is found not only among animal groups but also in the movement and transformation of cells as an embryo develops and in the relations of neurons as brains spin. Ants provide many opportunities to learn about collective behavior”.(1)

کیڑی پیراں پٹھ مٹی، ماحول تے آسے پاسے موجود ساری شیواں (حیاتیاتی تے غیر حیاتیاتی) نال جڑے رہن دا سبق اے۔ جیہیں طرح کیڑی ماحول، مٹی تے اوہدے نال جڑے موجوداں توں دکھ نہیں رہ سکدی اوہدے طرح جدیدیت اکھوں دکھائی دین والا بندہ اکلا پے دا بھار لے کے نہیں ٹرسکدا۔ پروفیسر گورڈن موجب ماحول جس توں مراد بھونیں نال جڑے اوہ سارے موجودات نیں اک دو جے دے بناں نہیں رہ سکدے۔ بندہ اپنے سنکیاں نوں ترقی

دے ناں تے ذبح کیتی جاندا اے۔ انواع دامدھا ایسے جڑت تے بچھدا اے۔ جڑت وچ تبدیلی اگے ودھن دے عمل تے اثر پاوندی اے۔ کیڑی نال جڑت دیاں علامتاں نال ایکٹر۔ نیٹ ورک تھیوری جڑی اے جنوں پیش کرن والیاں سب توں نشا بھرناں برنولاٹور (Bruno Latour) دا اے۔

تھیوری دی نینہہ دامہاندرا لیکھ دا کھٹیا وٹیا اے جو پنجابی ادب دا موڈھا جگت ادب دے موڈھے نال رلیا رہوے۔ لیکھ وچ سب توں پہلے برنولاٹور دی پچھان کرائی گئی شیر یونانی متھاس وچ کیڑی دی علامت تے اوس دا ایکٹر۔ نیٹ ورک تھیوری نال سانگا نتار یا جاسی۔ تھیوری دے ڈھلے تصور ایکٹر تے گل نیں۔ ایکٹر دی جانکاری توں اڈا ایکٹر دے لوڑیندے گناں نوں بیان دا جتن تے آخیر وچ ایکٹر۔ نیٹ ورک تھیوری وچ سماج دی بنتر، ایکٹر دے کردار تے سماج دی فطرت بارے گل کتھ اے۔

فرانسیسی برنولاٹور اجو کے ویلے جگ دھما داناں اے۔ پچھلے ورھے اکتوبر وچ پچھتر ورہیاں دی عمر وچ چلانا کر گیا۔ لاٹور دی ایکٹر۔ نیٹ ورک تھیوری سائنسی فلسفے، سماجیات، اینٹھر وپالوجی، Animal Studies، Extinction Studies تے ٹیکنالوجی دے فلسفے دینال ادبی پرکھ وچ وی اُچ ٹیسی تے اے۔ لاٹور تے لاٹور دا فلسفہ جدیدیت تے جدیدیت دے ترقی دے تصور دی ننڈیا اے۔ لاٹور نوں 2013ء وچ Holberg Prize دتا گیا۔ جیہڑا Humanities وچ اُچی پدھر دا اعزاز اے۔ کیڑی جڑت دے راہ کھوجن دی شکتی پاروں ایکٹر۔ نیٹ ورک تھیوری (ANT) وچ اچھی اے۔ جس طرح کیڑی اوہ راہ لھدی اے جیہڑے جڑت رکھدے نیں ایسے طرح ایکٹر۔ نیٹ ورک تھیوری دامدھلا کم وی جڑت دے اوہ گواپے راہواں نوں کھوجنا اے جیہڑے انسان، سماج تے باقی شیواں دے وچکارا اے۔ ایہہ راہ سب نوں جوڑن نال حیاتی دیندے نیں۔ برنولاٹور دیاں نشا بھر لکھتاں (1) We have Never been Modern, (2) Pasteurization of France, (3) Re-Assembling the Social, (4) Facing Gala, (5) An Inquiry into Moses of Existence, (6) Down to Earth-

لاٹور ایکٹر۔ نیٹ ورک تھیوری تے کیڑی دی علامت نوں یونانی متھاس ڈائریٹلس دی کہانی نال جوڑیا۔ ڈائریٹلس دی کہانی لاٹور دی تھیوری نوں سمجھن لئی اہم اے۔ ڈائریٹلس اتھنس وچ جمیا۔ متھاس وچ ڈائریٹلس ویلے

داوڈ انجینئری اوہدا کوئی مقابل نہیں۔ اوہدیاں بنائیاں شیواں ویکھ لو کائی اوس دے گن تے اصل نوں جان جاندے
 نیں۔ شاہکاراں وچ ایسی Labyrinth ہاجیہدے اندروں کوئی باہر نہیں نکل سکدا۔ بنایاں شیواں وچ سمندر پٹھ
 چلن والیاں کشتیاں اجیہے عدسے جہناں نال تاریاں، سیاریاں نوں ویکھیا جاسکدا تے مشیناں شامل نیں۔ ڈائیڈلس
 دے بالاں لئی بنائے مکینیکل کھڈونے ویکھ کے کریٹ (Crete) دے بادشاہ نے اوہنوں بلایا تے اوہنوں
 اک Labyrinth بناون لئی آکھیا جیہدے اندر اوس خطرناک جانور نوں قید کیتا جاسکے جہنوں اوہ آپدے ٹبرکان منحوس
 جاندا فیر ڈائیڈلس نوں قید کردتا گیا۔

کریٹ توں نسن مگروں ڈائیڈلس سسلی اپڑیا او تھے اپڑ کے اوہ فیر شیواں بنان لگا۔ کریٹ دا بادشاہ اوہدی
 کھوج وچ سی کیوں جے ڈائیڈلس کول اوہدے بھت سن ایس لئی اوس ڈائیڈلس نوں لبھن دے طریقے سوچے اخیر اوس
 اک ودی سپی لئی تے اوہنوں دکھ دکھ ریاستاں وچ لے کے گیا تے چیلنج دتا کہ جو کوئی سپی دے اک سرے توں ڈوری پا
 کے دو جے سرے وچوں کڈھ دیوے اوہنوں انعام دتا جائے۔ سپی دے اندر ہزارھاں نکلے نکلے راہ ہوندے نیں۔
 لوکیں جتن کردے نیں پر راہ نہیں لبھدا۔ بادشاہ جاندا سی کہ ایہہ کم ڈائیڈلس توں سوا کوئی ہو نہیں کر سکدا۔ آخر سسلی
 دا بادشاہ ایس بھارت لئی سپی ڈائیڈلس کول گھلی۔ ڈائیڈلس سپی نوں شہد لایا تے اک کیڑی نوں ڈوری نال جوڑ دتا۔
 کیڑی ڈوری نال دو جے سرے توں باہر نکل آئی۔ بھارت بھگی گئی پر ڈائیڈلس پھڑیا گیا کیڑی دے نہ دکھائی دین
 والے راہواں نوں لبھن سرت نوں ویکھ، ایکٹر۔ نیٹ ورک تھیوری (ANT) نوں کیڑی دی علامت نال جوڑیا
 جاندا اے۔ کیڑی وانگ تھیوری داکم سماج دی ہنتر اندر لکے اوہ راہ لبھنا اے جیہڑے سماج تے اثر پاندے نیں۔

ایکٹر نیٹ ورک تھیوری دے مطابق ایکٹر کسے وی نیٹ ورک، سماج یاں نظم دی ڈھلی اکائی اے۔ ایکٹر توں
 مراد ہر اوہ شے اے جیہڑی دو جیاں شیواں تے اثر پاندی اے کسی یونیورسٹی نوں نیت ورک پکھوں ویکھیا جاوے تے
 موجودا ایکٹر آسانی نال سمجھے جاسکدے نیں۔ کسے یونیورسٹی وچ یونیورسٹی دی بوہے تے کندھاں توں لے کے پھل
 بوٹے، پڑھیار، استاد، کم کرن والے ہو رلوک، تنظیمی ڈھانچہ، آئین، قانون، دکھو دکھ ذیلی جتھے، ورتن والیاں
 ساریاں شیواں تے مشیناں، کمپیوٹر، انٹرنیٹ توں لے کے بوہے باریاں تک سب ایکٹر نیں کیوں جے ساریاں
 شیواں یونیورسٹی دے نال جڑیاں نیں۔ یونیورسٹی سنے کسے نیٹ ورک وچ سارے ایکٹرز نوں جاننا دکھا اے کیوں

جے کوئی نیٹ ورک کئی ایکٹراں دا اکٹھ ہوندا اے۔ کجھ ایکٹراں دی تھاں دو جیاں نالوں ودھ اے اُچ پدھرنوں مٹھن اوس ویلے ہوندا اے جس ویلے اوہ نیٹ ورک دا حصہ بندے نیں ایس توں پہلے ایہہ مٹھنا ایکٹرنیٹ ورک تھیوری دے اصولاں دے ورودھ اے۔ کسے لکھت دے اوس پلاٹ وانگ اے جیہدے وچ ہر کردار نوں کھل دتی گئی ہووے لکھت آپ ہی اپنے آپ نوں لکھ رہی ہووے۔ نویں کردار آوندے جاون لکھت دا پلاٹ تے کرداراں دی تھاں بدل دیندے ہون۔ شیکسپیر دے سٹیج وانگ نیٹ ورک دے سٹیج تے کردار آندے نیں کردار ادا کردے نیں تے بدل جانداے نیں، کرداراں دا کردار بدل جاندا اے کرداراں تے سٹیج دی تبدیلی ہوندی رہندی اے۔ لاٹور دے مطابق:

“The actors, with their multiple forms and capacities, never stop exchanging their properties”. (2)

شیکسپیر دے سٹیج دے الٹ، ایکٹرنیٹ ورک تھیوری دی مطابق سٹیج پہلے توں موجود نہیں ہوندا۔ سٹیج تے کردار دوویں اک دو جے نوں شکل صورت، گُن تے وجود دیندے نیں۔ اک دی تبدیلی دو جے نوں بدل دیندی اے۔ ایہہ سارا عمل دو طرفہ محبت ورگا اے۔ یونیورسٹی دی مثال توں گل نتر دی اے کہ کسے نیٹ ورک وچ ایکٹرانساناں توں اڈ وی ہوندے نیں تے اہم کردار نبھاندے نیں۔ ایہہ کسے کہانی یاں نظم وانگ اے۔ جسٹراں کہانی کار کہانیاں وچ انسان توں اڈ جانوراں، پتھراں، نت ورتن دیاں شیواں کولوں گلاں کرا دیندا اے۔ اکھروں ایکٹرداکم کردے نیں تے پورے سسٹم نوں اپنے ہتھیں لے کے نواں بیانیہ دیندے نیں۔ کجھ اکھراں دا اکٹھ کسے قوت ہتھیار تے لوکاں نوں بٹھ کے رکھن داکم کردا اے۔ جیویں ثناور چدھڑ کہانی ”باندر کھ“ وچ مداری تماشے کارن پڑموکلا کرن لئی لوکاں نوں پشانہہ ہٹھان لئی اکھرورتدا دکھالی دیندا اے:

”ماں پیو والا دودو قسم کچھے ہٹ جائے“۔ (3)

کوئی شاعر نظماں وچ بارش دے قطریاں، مٹی دے ذریاں، پھلاں دیاں پیتیاں، چلداں ہواواں یاں کسے وی شے نوں زبان دے کے اوہدے کولوں لطیف جذبیاں دا اظہار کرا دیندا اے۔ بلھے شاہ کول مٹھایاں وی لڑیاں دکھائی دیندیاں نیں:

بلھا شوہ ہن کیا بتاوے، جو دسے سو لڑا
لت بلتی گت بگتی، کوئی نہیں ہتھ پھڑدا
دیکھو کبھی قیامت آئی، آیا خردجال

کپوری ریوڑی، کیونکر لڑے پتا سے نال (4)

نیٹ ورک وچ ایہہ نکھیر نہیں ہوندا کہ ایکٹر کس نوں دا اے۔ اصل شے کسے ایکٹر دا نیٹ ورک اتے کردار دا اثر اے۔ ایکٹر نیٹ ورک تھیوری موجب انسان جنور پکھوں، وسیب، زبان، قانون، اخلاق، رہن سہن دے ڈھنگ رتاں، فطرت، تہوار، سیاست تے معیشت سب ایکٹرز نیں تے اک دو جے نال جڑے نیں۔ ایکٹر نیٹ ورک، نیٹ ورک، ایکٹرنوں بدل دیندا اے۔ اپنی ہوند وچ دوویں اک دو جے نال جڑے نیں۔ زبان تے مکان دا اثر پاندے نیں کیوں جے حرکت ایس تھیوری دی نینہ اے جیہدا پتہ ایکٹر دے اکھرتوں وی لگدا اے جیہدا تعلق ایکشن، ہوند تے عمل نال اے۔ عمل تے حرکت توں اڈ ہوند کوئی مطلب نہیں۔ ایہہ John Law نے انج بیانیا:

“All phenomena are the effect of the product of

heterogeneous networks” (5).

نیٹ ورک نال ایکٹر دے کردار نوں سمجھن لئی چن دی مثال اے۔ لوک گیتاں، نغمیاں تے شاعری دے اندر چن دا کردار رومانوی اے۔ چن نوں جیوندے جاگدے جی دی وانگ مخاطب کر کے جذبیاں دا اظہار جہدا الٹ جدوں کوئی سائنسدان دا چن نال واہ پیندا اے تے اوہو چن ریاضی دے کلیاں تے فزکس دیاں مساواتاں داروپ وٹا لیندا اے۔ ایسے طرح پریمیاں نوں چن دے اندر ملن والا یاں چھڑن والا محبوب وکھالی دیندا اے۔ رات نوں سفر کرن والیاں لئی چن چائن اے۔ نیٹ ورک بدلن نال ایکٹر دا کردار بدل جاندا اے کسے اک نیٹ ورک وچ ایکٹر دے کردار کسے دو جے نیٹ ورک وچ اوہدے کردار نال سنگ صحیح یاں غلط نہیں ہوندا۔ ہر نیٹ ورک ہوند دا اک طریقہ اے تے ہوند دا ہر طریقہ اپنے اندر اک سچ رکھدا اے جیہڑا ہوند دے دو جے طریقیاں کولوں وکھ اے۔ ایکٹرز دی سچائی دا تعلق اوہناں دی خاص مٹی (نیٹ ورک) نال جڑت تے اوس جڑت نال جڑیاں لوڑاں پوریاں کرن دا نال اے۔ ایکٹر نیٹ ورک تھیوری موجب ایکٹرز پٹھ دتیاں صفتاں رکھدے نیں۔

- 1- کوئی ایکٹر کلا کچھ نہیں ہوندا اوہ دو بے ایکٹرز نال مل کے اپنی سیہان بناندا اے۔
 - 2- کوئی ایکٹر ابدی نہیں۔
 - 3- تخیلاتی، افسانوی تے ورچول کرداروی ایکٹر ہوسکدے نیں۔
 - 4- ایکٹر حقیقی ہوندے نیں کسے اک دی حقیقت کسے دو بے کولوں ودھ کے نہیں ہوندی۔
 - 5- ہر ایکٹ دے اندر نیٹ ورک وچ موجود دو بے ایکٹرز دی ہوند دا حصہ ہوندا اے۔
 - 6- ایکٹر دی حقیقت تے برابر ہوندی اے پر نیٹ ورک وچ ایکٹراں دی حیثیت، اثر تے طاقت دکھو دکھ اے۔ کچھ تگڑے ہوندے نیں۔
 - 7- کسے عمل تے نیٹ ورک دا حصہ بن توں پہلے ایکٹرز اپنے اندر کوئی ست نہیں رکھدے۔
- سمجھیا جاندا اے کہ سماج دی بنتر مڈھلی تے عام اے ایکٹر۔ نیٹ ورک تھیوری (ANT) نے سب توں پہلے مڈھلی سمجھ تے ہی سوال چکیا۔ سماج نوں بیان دے کئی ڈھنگ نیں سماج نال جڑیا ہر بیانیا آپدے نال جڑے کچھ لازمی تصور جنم دیندا اے۔ ایکٹر۔ نیٹ ورک تھیوری سماج اُتے اک بیانیا دیندی اے جیہدے وچ سماج دیاں اکائیاں وچکار مڈھلا سنگ جڑت، یاں واسطہ ہوندا اے۔ سماج جڑت توں سوا کوئی ہو ر سچ نہیں رکھدا۔ جڑت دے طریقے تے ایکٹر تبدیلی وچ نیں، کیوں جے حرکت تے تبدیلی تھیوری دی نینہہ نیں۔ سماج رُکیا تے ڈکیا نہیں اوہ سارے نظر پئے جیہدے سماج نوں ازلی تے ابدی جاندا نیں ایکٹرز تے اوہناں دی جڑت توں نابری کردے نیں۔ اوہناں سارے نظریاں دی ننڈیا ہوندی اے۔ سماج مٹی دی اندر تے جڑت دے اندر جڑے ایکٹرز تے اوہناں دی بدلی جاسکن والی جڑت داناں اے سماج نوں فطرت توں دکھ دن والے تے سماج نوں انساناں لئی تے فطرت نوں شیواں لئی مخصوص کردین والے بیانیاں بھلکھے نیں، کیوں جے:

“Transformation through collaborations is the human condition”. (6)

ایکٹرز نوں جوڑن والی جڑت دے ڈھنگ یاں اوس جڑت نال جڑے ایکٹرز دی تبدیلی نال سماج بدل جاندا اے کیوں جے سماج ایس توں اڈ کچھ نہیں۔ سماج کسے دو جی زمین یاں ویلے دے سماج توں دو شیواں دی تبدیلی

پاروں مختلف ہو جاندا اے (یعنی کہ جڑت دے طریقے تے جڑن والے ایکٹرز) ہر نویں کھوج، مشین تے آوزار سماج نوں بدل دیندے نیں۔ سماج اتے اجیہا کلچر، لباس، زبان تے فنون لطیفہ دا اے۔ کسے شے دی تبدیلی سماج دی تبدیلی دی صورت سامنے آوندی اے کیوں جے پہلے ایہہ سمجھ چکے آں کہ ایکٹرز (جیہناں نال سماج گندھیا جاندا اے) دی فہرست اُکا انساناں تیکر نہیں سگوں سماج دی ہنتر وچ حصہ پان والے ایہناں ایکٹرز وچ جانور، درخت، پھل، پودے، خیال، فنون لطیفہ، کلچر، زبان مادی چیزاں تے ٹیکنا لوجی وی شامل اے۔ لاٹور موجب:

“To balance out accounts of society, we simply have to turn our exclusive attention away from humans and look also at nonhumans. Here they are, the hidden and despised social masses who make up our morality. They knock at the door of sociology, requesting a place in the accounts of society as subornly as the human masses did in the nineteenth century. What our ancestors, the founders of sociology, did a century ago to house the human masses in the fabric of social theory, we should do now to find a place in a new social theory for the non-human masses that beg us for understanding”. (7)

سماج وچ اخلاق، ادب، سیست، معیشت تے قانون دی جڑت تے ایکٹرز دے گھ جوڑ نال وجود پاندے نیں۔ اک سماج وچ پائے جان والے ایکٹرز کسے دو جے سماج وچ پائے جان والے کارندے توں وکھ ہوندے نیں۔

سماج نوں سکھن دا کچھ جدیدیت دی نفی کر دالے جیہڑا سماج نوں انفرادیت دے اصول دے ماتحت کر کے انساناں تک محدود کر دیندا اے۔ سماج دی بہتر وچ شامل ایکٹرز داناں تھاں اوہ بہتر ہی متھدی اے بہتر توں اڈیاں اوس بہتر دا حصہ بنن توں پہلے اوہناں دی تھاں منہیں متھی جاسکدی جس پاروں سماج وچ ڈھیر نشا بھرا ایکٹرز کئی دوسرے سماجاں وچ دکھالی نہیں دیندے یاں اپنی تھاں گوا دیندے نیں۔ نسبتی جڑت دا حصہ ہون پاروں ہر ایکٹر دا جڑت وچ حصہ جڑت وچ اوہدی حیثیت تے حقیقت دسد اے۔ ایہہ نسبتی جڑت ہی دکھو دکھ نظاماں دے روپ دھار کے سامنے آوندی اے کیوں جے دکھو دکھ نظام ایکٹرز دی جڑت وچ دکھو دکھ نسبتی سنگت دا اثر ہوند اے۔ ایس پاروں نظام کسے دوسرے نظام نالوں اپنے اندر موجود ایکٹرز دی مٹی دے نال جڑت تے اپنے کارن ہوون والے اجر پاروں چنگایاں مند اہوند اے۔ قدرتی فیصلے مٹی دی جڑت دے اثر پٹھ معروضی حقیقت دسدے نیں۔ فقط معروضیت اوہناں اندر کوئی حقیقت نہیں رکھدی۔ حاکمیت، مردانہ برتری، چٹے رنگ دی اچھتا تے سائنسی طاقت دی ہیگگی تے وڈیائی دے جدیدیت دے سارے نظریاں دی نندیا ایس قضیے نال ممکن اے۔

ایکٹر۔ نیٹ ورک تھیوری داسنگ ہیرا کلائنٹس دے حرکت دے فلسفے نال اے۔ 1980ء دے مڈھ وچ ایہہ نظریہ برونولاٹور نے کچھ سنگیاں نال رل کے دتا۔ نظریہ فلسفہ، سوشیالوجی، اینتھرپولوجی، لٹریچر، سائنس تے ٹیکنالوجی دے مطالعے وچ اچھ رکھدا اے۔ ایہہ تھیوری سماج نوں سمجھن، دیکھن تے بیان داناں کچھ اے جیہدے موجب سماج دی بہتر صرف انساناں تک محدود نہیں کیتی جاسکدی۔ ہر اوہ شے جیہڑی سماج دی بہتر تے وجود اتے اثر پاوندی اے اوہ ایکٹر آکھواندی اے تے سماج دا حصہ ہوندی اے۔ سماج دی بہتر وچ انسان تے غیر انسان دیکھیر نظرے موجب عمل دے قابل نہیں۔ سماج کسے جو ہر داناں نہیں۔ ایہہ اک عمل داناں اے جیہڑا لمحہ حرکت وچ اے۔ ایس عمل وچ ایکٹرز تے اوہناں دی جڑت دے سٹے وچ سامنے آون والا سماج دکھی سنگت وچ جڑیا ہوند اے۔ دوویں اک دوجے تے اثر پاوندے نیں۔ ایکٹرز ماحول تے زمان مکان دے نکھیڑے نال دکھو دکھ انداز وچ جڑت تے مختلف اثر رکھن دی صلاحیت رکھدے نیں۔ کسے عمل نوں اک توں ودھ ڈھنگاں نال تے دکھو دکھ ایکٹرز دی مدد نال کیتا جاسکدا اے۔ کسے اک ویلے وچ اچھے تے نشا بھر سمجھے جان والے ایکٹر کسے دوجے دور، سماج دیاں نیٹ ورک وچ اصلوں بے معنی وی ہو سکدے نیں تے ایہہ الٹ وی ممکن اے۔

حوالے

1. Deborah, Gordon M, Without Planning: The Evolution of Collective Behavior in Ant Colonies, In Arts of Living on a Damaged Planet, edited by Tsing, Anna Lowenhaupt, et al, University of Minnesota Press, 2017, P:125
2. Latour, Bruno, Facing Gala: Eight Lectures on the New Climatic Regime, Translated by Catherine Porter, Polity Press, 2017, P:57
- 3- Muhammad Asif Khan, (Murtab), Akhya Bulleh Shah Nay, Lahore: Pakistan Adbi Board, 2006, P: 235
- 4- Snawar Chaddar, Bander Kallah, Tmahi Sangri, Faisal Jipah, Fiaz Maghyana ty Zaheer Watto (Editors), Jild 2, Shumarah 3-4, Lahore: N-23 Rewaz Garden, 2013, P: 99
- 5- Law, John, Notes on the Theory of the Actor-Network: Ordering, Stratagy and Haterogenelty, System Practice, Vol 5, No. 4, 1992, P: 385
- 6- Tsing Anna Lowenhaupt, the Mushroom at the End of the World: On the Possibility of Life in Capitalist Ruins, Princeton University Press, 2015, P:31
- 7- Latour, Bruno, Where are the Missing Masses? The Technology of a few Mundane Artifacts, shaping Techology/ Building Society: Studies in Sociotechnical Change, Edited by Wiebe E. Bijker and John Law, MIT Press, Cambridge MA, 1992, P:227

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 8, July- Dec. 2023

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی - دسمبر 2023ء، مسلسل شمارہ 16

☆ سحرش افتخار، ڈاکٹر سونیا اللہ رکھا

KARAMJIT KAUR KISHANWAL HORAN DE MAZHABI FIKR

کر مجیت کور کشانوال ہوراں دی مذہبی فکر

Abstract

Karamjit Kaur Kishanwal is a familiar poetess and analyst of Punjabi Literature from Eastern Punjab (India). She born in 2 January 1976 at Moga City of India. She wrote different books of poetry on innovative threaded and aspects of life. Apparently she belongs to Sikh Dharam but in her book "Adam de Baag way Chaliye". She venerate only one religion which is "Humanity". She narrates that we must omission all schism. Due to her nonsectarian voice she becomes notability poetess of Punjabi. This research is comprehensive study of Punjabi Language and literature.

Keywords: India, Sikh Dharam, Humanity,
Karamjitjait Kaur Kishanwal

پنجابی زبان دے ودھاتے کھلار وچ نہ صرف مسلمان لکھاریاں سگوں اڈواڈ مذہباں تے مسلکاں دے

☆ لیکچرار شعبہ پنجابی، گورنمنٹ گریجویٹ کالج برائے خواتین، سمن آباد، لاہور
☆ اسٹنٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور

شاعراں اپنا حصہ پایاتے مان یوگ سیوا کیتی۔ ماں بولی دی سیوا کرن وچ چڑھدے پنجاب دی لکھارن کرجیت کور کشتا نول داناں اچیرا اے۔ اوہناں دا جنم 2 جنوری 1976ء نوں بھارت دے شہر موگا وچ ہو یا۔ ڈھلی تعلیم موگا وچ حاصل کرن مگروں پنجابی یونیورسٹی پٹیالہ وچ تعلیم حاصل کیتی۔ ایم اے پنجابی، بی ایڈ، ایم ایس، (آئی ٹی) دے نال نال ودھیر ڈپلومے وی کیتے ”ڈاکٹر ستیش کمار ورما“ دی نگرانی وچ پی ایچ ڈی دا مقالہ ”ناٹھ کا ووستوتے ودھا“ دے موضوع تے لکھ کے پی ایچ۔ ڈی دی ڈگری لئی۔ شاعری کرن دا شوق طالب علمی ویلے توں ای اے۔ اوہناں دیاں دکھو دکھ اخباراں وچ کوتاوی چھپدیاں ہاں مگروں 2013ء وچ پہلی منظوم گورکھی پوسٹھک ”سن وے ماہیا“ سامنے آئی 2015ء وچ ”سرجن ہاریاں“ 2016ء وچ ”گگن دما دے دی تال“ 2019ء وچ ”یکے یکے ناری“ چھپیاں۔ ساریاں لکھتاں گورکھی رسم الخط وچ نہیں جدکہ ”عدن دے باغ وے چلیے“ 2016ء وچ شاہ مکھی رسم الخط وچ شائع ہون والی پلیٹھی دی کتاب اے۔ اوہناں دیاں آزاد نظماں شامل نہیں۔ 199 پناں تے کھلری لکھت وچ ون سونے موضوع نہیں۔ کرجیت دا تعلق سکھ دھرم نال اے پر اوہناں دے شعور تے ذہنی وچار کسے وی مخصوص دھرم توں دکھ نہیں۔ دھرم، مذہب، مسلک، عقیدہ دین سب کسے مخصوص نظریے داروہ نہیں جہناں توں مراد مخصوص روش، طریقہ وغیرہ نہیں ایہہ نظریے ہر انسان سوچ تجریاں تے شعور موجب اپنا اندازے کسے بندے دے چنگے یا بھیڑے ہوون دا انحصار اوہدے مخصوص نظریے فکر نال نہیں سگوں اوہدی اندر دی کیفیت نال اے کسے خطے دے رہن والے پابندی نال جیہڑے حکماں، اصولاں، ضابطیاں، قانون، رجحان، طریقیاں، عقیدیاں تے مذہبی عملاں تے رسماں نوں اپنا دے نہیں اوہناں دا مجموعہ ”مذہب یاں دھرم“ اے۔

مذہبی توں مراد اوہ شخص اے جیہڑا مخصوص مذہب یاں دھرم دے حکم تے قاعدیاں اتے سختی نال کار بند ہوئے۔ وسدی دنیا تیکر کئی مذہب رونما ہوئے تے کئی مک گئے۔ اج دے مروج مذہب نہیں خاص ٹھوس تاریخ رکھدے نہیں۔ ودھدی مادہ پرستی پاروں انسان لئی مذہب دی اہمیت ودھدی جا رہی اے۔ کرجیت ہو ریں کسے مخصوص مذہب دی تھاں لوکاں نوں کسے کدورت، دشمنی، کرودھ، رنگ نسل دے فرق، مرتبہ، مقام، فرقے تے مسلک توں مبراہو کے ”انسانیت“ دے مذہب نوں جیوندار کھن دا آکھیا پئی انسان رنگ نسل، فرقہ، مسلک، ذات پات تے عقیدیاں دے جھیلیاں وچ پے کے اک دوجے دا بھیڑا سوچداتے ظلم کردا اے جدکہ انسان نوں ظاہری وجود نوں دکھ

رکھ کے روح داملاپ کرنا چاہید اے تے پیڑاں نوں ونڈانا چاہید اے۔ لکھدیاں نیں۔

چل روہاں دا ونج وے کرینے/ چل جسمیں نوں پاسے دھریئے

چل اک دوہے دے کول وے اڑیا/ اپنی پیڑ نوں گروی رکھیے

چل اک سانجھی منت مگیئے/ ایسی اک عبادت کریئے (1)

کر مجیت موجب ہر مذہب دے وکھرے اصول ضابطے نیں پر کجھ قانون، قائدے اجھے نیں جیہڑے شعوری تے لاشعوری طور تے ہر مذہب دے پیروکاراں دے یقین دا سانبجھا حصہ نیں۔ جہاں وچ رب دی ہوند تے ایمان، آخرت دا عقیدہ، جزا تے سزا، جنت تے جہنم، موت دی حقیقت، دنیا دی لافانیت شامل نیں۔ ہر مذہب، دھرم، رنگ، نسل، زبان دے لوک پکا ایمان رکھدے نیں کہ اوہ واحد ذات موجود اے جیہڑی کائنات دے نظام نوں سانجھے ہوئی اے۔ اوس پاک ذات نے سارے انساناں نوں تخلیق کیتا۔ ایس پاروں مخصوص مذہب تے زبان دے پیشوا اپنے خالق نوں دکھو دکھو ناناواں مثلاً گاڈ، رب، خداوند، مالک، داتا، خالق، خدا، الہ، پروردگار توں پکار دے نیں تے عاجزی دا اظہار کردے نیں۔ مہاتما گاندھی نے اپنی لکھت ”مذہب اور دھرم“ وچ وچا رسا تجھے کیتے:

”ہم سب کے لیے تو خدا ایک ہی ہے خواہ اسے ہم قرآن کے ذریعے سے

پائیں یا انجیل کے ذریعے سے یا ژند اوستا تلمود یا گیتا کے ذریعے سے اور

وہ حق اور محبت کا خدا ہے۔“ (2)

ایسے پاروں کر مجیت ہو راں لکھیا کہ ہر انسان دا عقیدہ اے کہ اوہ رب تعالیٰ دی روح دا حصہ اے رب تعالیٰ نے انسان نوں تخلیق کر کے اپنی روح پھونکی تے فیردنیا وچ گھلیا۔ قرآن پاک وچ رب تعالیٰ دا ارشاد اے:

”فاذا سویتہ و نفخت فیہ من روحی فقعو لہ ساجدین (3)

ترجمہ: پھر جب میں اسے ٹھیک بنالوں اور اس میں اپنی روح پھونک دوں

تو تم اس کے آگے سجدے میں گر پڑنا۔“

کر مجیت ہو راں نے اپنی نظم وچ اوس ہجر دا ذکر سوہنے ڈھنگ نال کیتا کہ جدوں رب تعالیٰ نے انسان نوں اپنے توں دکھ کر کے دنیا وچ گھل دتا تے بندے تے رب دے وچکار جدائی پے گئی۔ اوہناں اوسے ذات نوں ”پیڑ دا

سائیں“ آکھیا۔ بے شک اللہ تعالیٰ نے انسان نوں باوا آدم تے اماں حوا علیہ السلام توں پیدا کیتا پر اوہ عدن توں نکل کے دنیا وچ آیا پر اپنی اوقات تے اصلیت بھل گیا۔ زمانے دی آپادھاپی، مفلسی تے بے حسی دی دھوڑ توں اپنے آپ نوں میلا کیتا تے الہی حکم بھل گیا کر مجیت تے حساس شاعرہ وانگ انسان نوں اوہدا اصلا تے اوقات یاد دوا کے اوہدی اصلاح کیتی کہ:

چل آدم حوادے جو نے پنے / کون ہے تھاواں کون نتھاوا کون / تاں ہے کون نتانا / کون ہے اوٹا تے کون نیوٹا /
 کون ہے اعلیٰ کون ہے ادنیٰ / چل ایس بحث نوں مکتی پائیے / چل عدن دے باغ و لے چلیے (4)
 رب تعالیٰ دی ذات ای انسان دی تخلیق دا کارن اے ایس پاروں مالک دی عبادت تے ریاضت کرنا انسان دافرض تے خالق دا حق اے رب دے سچے عاشق اوس نوں راضی کرن لئی دن رات عبادتاں، حمد تے ثناء وچ رجھے رہندے نیں۔ جد تیکر عبادت وچ عشق دا وجود نہ ہوئے تے اوہ لطف، مزہ نہیں نہ ای قبولی جاندی اے رب دے سچے عاشقاں دا مقام اے پئی اوہناں دا مدھ وی نور الہی اے تے انتہا وی نور الہی۔ فضل الرحمن خان فضل گوالیاری ”درس انسانیت“ وچ لکھدے نیں:

”عبادت، پوجا، ریاضت، حمد و ثنا، ہر انسان کا فرض اولین ہے اور ہر مذہب کا ماننے والا اپنی عقیدت کے مطابق اس کی انجام دہی کرتا ہے لیکن اپنے خالق و مالک اور رب دو جہاں کو خوش کرنے اور اس کی خوشنودی حاصل کرنے کے لیے“۔ (5)

کر مجیت ہو راں عاشق الہی نوں رب دی رضاتے اعلیٰ درجیاں تیکر رسائی لئی عبادتاں وچ عشق دی مقدرار نوں لازم قرار دتا جیویں عشق و دھدا اے اوہ اوس عالم وچ اپڑ جاندا اے جتھے اوہ اپنیاں گنہگار اکھاں نال ذات باری تعالیٰ دے دیدار توں فیض پاؤندا اے۔ اکوای مٹی توں بنیا انسان وکھو وکھ عقیدیاں دی اوٹ وچ اک دو جے نوں کمتر سمجھدا اے جد کہ رب تعالیٰ نے انساناں برابر بنایا قرآن مجید دا موضوع ”انسان“ ای اے پتہ لگدا اے پئی ”انسانیت“ توں وڈا کوئی مذہب نہیں ”انسانیت“ اوس تصور داناں اے جیہڑا انسان نوں دو جے انسان نال جوڑ دا مذہب دے پیر و کار کوئی مخصوص فرقے یاں عقیدے دے لوک نہیں سگوں ایہدے وچ دنیا بھر دیاں قوماں تے نسلاں دے لوک

شامل نہیں۔ ہر دیال ایم اے اپنی پوسٹھک ”مذہب اور انسانیت“ وچ رائے دیندے نہیں:
 ”انسانیت میں دنیا کی سب قومیں اور نسلیں شامل ہیں خواہ وہ گوری ہوں یا
 کالی سرخ ہوں یا زرد، بھوری ہوں یا گندمی کیونکہ سب نے ہی اس کی ترقی
 میں اپنا حصہ ادا کیا ہے سب ہی اس تہذیب کی کتاب کے مشترکہ مصنف
 اور وارث ہیں۔“ (6)

انسانیت تہذیب دانوں اے جیہڑا تہذیب دی پیروی کرے اوہ اصل معنیاں وچ ”انسان“ اے۔ رب
 تعالیٰ تے انسان نوں تخلیق کر دیاں اوہدے اندر ہمدردی، سلوک، احساس، وفاداری، اخلاق، سنجیدگی، غم خواری، دلجوئی
 ورگے ائمے جذبیان نوں خمیر وچ گھن دتا گیا جس پاروں رشتے داروں، دوستوں تے سماج و اسیاں نال بے لوث محبت
 تے اوہناں دا احساس کر دا اے۔ فضل الرحمن خان گوالیاری موجب:

”یہ مٹی جس سے خالق دو جہاں نے انسان کے جسم کا ڈھانچہ تیار کر کے اس
 میں روح پھونکی تھی اس مٹی کے اندر چار جوہر انسانیت کی آمیزش کی اور وہ
 یہ ہیں غم خواری، دلجوئی، ہمدردی اور الفت“۔ (7)

انسان دے اندر مثبت جذبیان دے نال جے ایہناں چواں جوہراں وچوں اک داوی گھاٹا اوہنوں اشرف
 المخلوقات دی صف توں باہر کڈھ دیندا اے رب تعالیٰ نے قرآن مجید وچ تھیں تھیں پارس پاروں انسان نوں سراہیا تے
 اوہدی وڈیائی بیان کیتی آل دوالے دی مخلوق نال بغیر کسے تفریق حسن سلوک نال پیش آئے۔ رب تعالیٰ دا فرمان اے:
 ”ولقد کرمنا بنی آدم“ (8)

اور ہم نے آدم کی اولاد کو عزت دی۔

کر مجیت موجب انسان اندر دو جے انساناں لئی احساس، ہمدردی تے غم خواری موجود نہیں اوہ انسان دی
 تھیں ”جیوان“ اے۔ اوہنوں ہرک اے پئی اجو کا انسان مذہب تے دھرم دی اوٹ وچ نہ صرف دو جیاں سگوں اپنے
 ہم وطنوں، ہم جنساں، ہم نسلاں تے ہم فرقیان اتے وی ظلم دے پہاڑ ڈھاندا اے مذہب، ایمان تے عقیدیاں دی
 راکھی لئی دو جے مسلکاں دے پیروکاراں نوں نشانہ بنا کے اوہناں دے نال تے نشان مٹاونا چاہندا اے۔ جے انسان

”انسانیت“ دے دھرم توں مبراہو کے لوکاں دے جذبیاں تے احساساں نوں مجروح کرے تے بھانویں اوہ کسے وی دھرم دا پیر و کار کیوں نہ ہووے اوہ ”حیوان“ توں وی بدتر اے۔ دنیا وچ انسان نوں اک دو بے دے غم، دکھ، درد، تکلیفاں وٹن واسطے گھلیا گیا آ زمانشاں تے تکلیفاں ہر انسان دے دل وچ ڈیرہ لائی بیٹھیاں نیں اوہناں نوں وٹن والا اک ”حساس“ انسان ای ہوسکد اے۔ جیویں بلھے شاہ ہوریں لکھدے نیں کہ:

دکھ بر ہوں نہ ہوں پورانے

جس تن پیڑاں سوتن جانے (12)

جس تے پتہ دی اے اوہو ای دو جیاں دیاں پیڑاں نوں سمجھ سکد اے ہمدردی تے پیار دا سلوک کردا اے کیوں جے اوکھے ویلے کسے نوں تسلی دیون واسطے مونہوں نکلے کجھ حوصلہ مند بول دو بے دے دکھاں داماوا نیں۔ خواجہ میر درد نے آکھیا:

درد دل کے واسطے پیدا کیا انسان کو

ورنہ طاعت کے لیے کجھ کم نہ تھے کرو بیاں (13)

کر مجیت ہوراں اپنی نظم ”حیوانیت“ دے سرناویں بیٹھ بھیرے لوکاں دے دو غلے پن، ظلم تے خاموشی نوں اک واقعے دے روپ وچ پیش کر کے موجودہ دور دے لوکاں دی فرعونیت توں پردہ چکیا بے رحم لوکاں دا احساس وقتی نیندردے نال سوں ضرور جاندا اے پر جاگدا کدے نہیں۔ کر مجیت ہوراں اک پاسے لوکاں دی بے رحمی تے بے حسی دارونار ویا دو بے پاسے اوہناں لوکاں دے دلاں دی آواز بن کے اوہناں نوں صبر، شکر تے اپنی مدد آپ کرن دا درس دتا اوہناں نیڑے ”نیکی کر دریا میں ڈال“ دا مقولہ سولہاں آنے درست اے انسان اپنے نال برا کرن والیاں نال وی چنگا کرے تے محض رب دی رضا نوں مکھ مڈھ رکھ کے صلے دی خواہش وی رب کولوں ای کرے اک نہ اک دن اوس نوں اپنے بوئے دا اجر ضرور ملے گا۔ کر مجیت موجب لوک صلے دی امید انساناں کولوں رکھدے نیں اوہ محض ”حسد“ دی بٹھی وچ سڑ کے سواہ ہوندے نیں پر رب توں امیدیں لاون والیاں لئی رب تعالیٰ یاں تے کوئی ”مسیحا“ گھل کے اوہناں دی مدد فرماندا اے یاں فیہ مشکل ویلے توں نبڑن لئی اوہناں نوں وکھو وکھ صلاحیتاں ودیعت کردیندا اے یعنی اوہ اپنا ”مسیحا“ آپ بن جاندا ہے۔ دسدیاں نیں:

سے کدوں تک / کر دے رہاں گے / انتظار مسیجے دا / جوانیروں اتر آئے گا / تے کھولے گا ساڈی مکتی دے کواڑا /

نیا پورن سماج دی / سر جنائی / آؤ ناپینا / سپین دنیا توں باہر (11)

کر مجیت کور کشانول نے لوکائی نوں زمانے دی حقیقت لوکائی دیاں چالاں، مذہب، فرقے، دھرم تے مسلک توں دور ہو کے اکوای سورج دیاں کرناں توں روشنی حاصل کرن تے ہر طرح دی تفریق تے تفرقے توں دور کر کے چنگے ویلے تے دور دی واشنادتی اک ویلا ضرور آئے گا جدوں ساگر وچ جدت پسندی دیاں لہراں طغیانی مچا دیوں تے انسان ہر طرح دی ذاتی پسند تے ناپسند توں دکھ ہو کے اکوای آکاش دی چھاں وچ اپنے آپ نوں محفوظ سمجھے۔

حوالے

1. Karamjeet Kaur Kishanwal, Adan dy Baagh ve Challiye, Lahore: Maan Boli Reserach Center, 2016, P:23
2. Mahatama Ghandhi, Mazhab or Dharam, Aligarh Anjuman Taraqqi Urdu, 1947, P:05
3. Alquran, Para No.13, Surat Alhijar15, Ayat No. 29
4. Kramjeet Kaur Kishanwal, Adan dy Baagh ve Challiye, P:11
5. Fazal ur Rehman Khan Gawaalyari, Daras-e-Insaniyat, Gawaalyar: Faseh Azaman Jalal Khan Goth Lashkar, 2010, P:27
6. Hardiyah M.A, Mazhab or Insaniyat, Lahore: Lajpat Rai, 1938, P:256
7. Fazal-al-Rehman Khan Gawaalyari, Daras-e-Insaniyat, P:28
8. Alquran, Para No.15, Surat Bani Israel 17, Ayat No. 70
9. Faqeer Muhammad Faqeer, Dr (Murattab), Kulyaat-e-Bulle Shah, Lahore: Punjabi Adabi Academy, 1960, P:04
10. Abdul Bari, Sahib (Murattab), Dewan Urdu Khawaja, Meer Dard, Lahore: Urdu Markaz, 1951, P:57
11. Karamjeet Kaur, Adan de Baagh ve Challiye, P:88

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 8, July- Dec. 2023

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی - دسمبر 2023ء، مسلسل شمارہ 16

☆ ڈاکٹر فوزیہ حنیف

**PAKISTANI PUNJABI KAHANI WICH MAZAHMATI
MUHRR**

پاکستانی پنجابی کہانی وچ مزاحمتی مہاڑ

Abstract

This research article deals with the different reasons of resistance in Pakistani Punjabi Stories. Pakistani Punjabi writers have awareness about the rights of society so they always raise voice for reformation and improvement of society. In fact most strong confrontation is by the pen of writers. So Pakistani Punjabi Story writers keenly observe the causes of deterioration of society and resist against paucity of wisdom about human existence, poverty, rapid increase in population, feudalism, capitalism, martial Law, racialism and gender discrimination, imperialism, economic and social injustice. Pakistani Punjabi writers have also described the rights of women and their important role in society, culture and

☆ اسٹنٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی، گورنمنٹ اسلامیہ گریجویٹ کالج، ریلوے روڈ، لاہور

civilization. They have also resisted against bad custom and tradition, tyranny and oppression in Kashmir, some falsehood being added in history and culture.

Keywords: Resistance, Stories, History, Culture, Civilization

کہانی دامنڈھ انسانی جیون وچ فطرت دے رنگاں رہن سہن تے دکھ سکھ تے اپنے وچاردوجیاں نال سانجھے کرن نال بجھا۔ پنجابی کہانی کاراں اپنے داخلی تے خارجی حالات دے اثر پیٹھ کہانیاں لکھیاں۔ اوہناں سماج وچ موجود اچھے مسئلیاں نوں اپنیاں کہانیاں دا موضوع بنایا جیہڑے نہ صرف وسیب وچ خرابی دا کارن نیں سگوں لوکائی دی اندرلی ٹٹ بھج ظاہر کردے نیں۔ پنجابی کہانیاں وچ لکھاریاں نے اخلاقی گراوٹ، جاگیردارانہ تے سرمایہ دارانہ استحصال، طبقاتی کشمکش، معاشی لوڑاں دا پورن نہ ہونا، مارشل لاء، رائے دی آزادی نہ ہونا تے دیس دی ونڈ پاروں جنم لین والے مسئلیاں دے خلاف مزاحمت بیان کیتی۔ ایس سلسلے وچ نذر فاطمہ دیاں کہانیاں دا مجموعہ ”کاغذ دی زنجیر“ ذکر جوگ اے۔ کہانیاں لہودی سُرخئی، کاغذ دی زنجیر، پت جھڑ، سفنیاں دا دیس، پردیسی، شاہکار تے آسیہ اجیہیاں کہانیاں نیں جنہاں وچ بھرپور مزاحمت اے۔ کہانی ”لہودی سُرخئی“ دے سرنا نوں پیٹھ جنت وچ حضرت ”حوا“ دی مزاحمت تے زندگی دی مقصدیت نوں اُگھیریا گیا اے۔ حضرت ”حوا“ جنت دے باغ وچ نہیں رہنا چاہندی سی اوس نوں بنان وچ اوہدا کوئی حصہ نہیں سی۔ جیویں اوس ”آدم“ نوں آکھدی اے:

”کاش اسیں کسے ایسے باغ وچ رہندے جیہدی دھرتی وچوں ساڈے اپنے پسینے دی مہک آوندی تے جیہدے پھلاں وچ ساڈے لہودی سُرخئی

ڈھلکاں ماردی“۔ (1)

حضرت آدم تے حوا دونوں دی جنت وچ مزاحمت دے عمل نے اوہناں نوں دُنیا تے امر کردتا۔ ایہہ اوہ منزل سی جس راہیں دُنیا دے پندھ وچوں لنگھ کے بندہ اشرف المخلوقات دی صف وچ کھلو گیا تے اوہنوں اللہ تعالیٰ دا وصل حاصل ہويا۔ ”کاغذ دی زنجیر“ یتیم نوجوان نال اوہدے اپنیاں دے دھرتے ماضی دی بھال دی کہانی اے۔

جہدے وچ نذر فاطمہ ہوراں سماجی بے حسی تے سامراجی ذہنیت الیکٹی اے۔ نوجوان دی ملاقات بڈھے مصور نال ہوئی جیہڑا نہ صرف جوان نوں ماضی سگوں اوہدے پیو دے دشمنان نال ڈٹ کے مقابلہ کرن تے امن دے دیس اپڑن لئی دسیا مصور نے اپنی تصویر دے رنگاں دی وضاحت شہیداں دے لہو غلامی دے سیاہ رنگ تے آؤن والے مستقبل دے سنہرے رنگاں نال کیتی جیہڑی انقلاب دا پیش خیمہ سی۔ اخیر مصور اپنی منزل نوں ٹر پیا تے آکھیا جس وچ مزاحمت بھر پور اے کہ تیرے دماغ تے خیالاں اتے کاغذ دیاں زنجیراں پٹیاں نیں۔ اخیر جوان نے اپنیاں زنجیراں توڑ کے آزادی دی حیاتی لہئی۔ کہانی ”سُفیناں دادیس“ وچ مرکزی کردار ”شکیلہ“ نے زندگی دا ڈٹ کے مقابلہ کرن دی تھاں سفیناں دے دیس وچ رہنا جاپیا۔ اوہدا پتر اک بلی گھر لے آیا تے اوہنوں بھر پور توجہ دتی۔ شکیلہ دے دل وچ ڈر بہہ گیا کدھرے بلی دی محبت پاروں اوہدا پتر کھس نہ جاوے۔ شکیلہ نے بلی نوں گھروں کڈھ دتا۔ پر بلی مزاحمت کردی فیروں کول آگئی۔ نذر فاطمہ دی کہانی ”شاہکار“ وچ اک آرٹسٹ ”نوشابہ“ دی تصویر راہیں تہذیبی تے ثقافتی مزاحمت نوں اگھیر یا گیا اے۔ نمائش وچ کالج دی لیکچرار اپنیاں شاگرداں نال آئی تے نوشابہ دی تصویر دی وضاحت اچ کیتی:

”ایہہ تصویر ”اج دی عورت“ اُتے بھر پور طنز اے۔ گھرے دامودھا ہونا ایس گل دی علامت اے کہ اج دی عورت حالات دے سامنے جھک گئی اے۔ گھرے دا خالی ہونا ایس گل دا سہیل اے کہ اوہدے مستقبل لئی کوئی واضح مقصد نہیں۔ ٹٹا ہو یا ڈھکن ایہہ پیا دسد اے کہ اج دی عورت دے بس اتوں عزت دا تاج ڈگ کے مٹی وچ مل گیا اے۔“ (2)

کہانی وچ نوشابہ نے بطور سوانی اج دے دور دیاں سوانیاں نوں اپنے شاہکار راہیں جگان دی کوشش کیتی اے۔ اوہدا ایہہ شاہکار سماج دی عورت دے حالات سامنے جھکن دے خلاف مزاحمت اے۔ نذر فاطمہ دی کہانی ”آسیہ“ وچ فرعون دے خدائی دے دعوے دے خلاف اوہدی گھر والی تے آواز چلی۔ کہانی وچ ”آسیہ“ اچھا کردار اے چہنہ نہ صرف گھر والے نال غلط اصولاں دے خلاف بغاوت کیتی سگوں اوس مصر دے لوکاں نوں وی اوہ زبان دتی جس حق دا ساتھ دتا۔ اخیر حضرت موسیٰ بنی اسرائیل دیاں زندگیوں وچ تبدیلی لیائے تے فرعون دا لشکر سمندر وچ

غرق ہو گیا۔ ایس طرح احق تے باطل دی جنگ وچ جت حق تے سچ دی ہوئی۔ مسرت کلا نچوی ہوراں دا کہانیاں دا مجموعہ ”اُچی دھرتی جھکا اسمان“ وچ شامل کہانیاں چھیکڑی شعاع، چیندیں قبرستان کیوں، کوڑیاں عزتاں کوڑے طور وچ مزاحمتی ردعمل نمایاں اے۔ ”چھیکڑی شعاع“ کہانی ذات برادری وچ ویاہ کرن دی رسم پاروں بن ویاہیاں سوانیاں دے مسئلایاں بارے جانکاری اے۔ کہانی کارن نے فاطمہ تے سعید احمد دے کردار راہیں غلط رسم مکان دا جتن کیتا۔ دو جی کہانی ”چیندیں قبرستان کیوں؟“ وچ مرکزی کردار رُب نواز مردیاں دے کفن چوری کرن داکم کردا سی۔ جد کہ اوہدی گھر والی زینوں، حلال کھانا چاہندی سی۔ اوس گھر والے نوں مردیاں دے کفن چوری کرن توں ہتکیا تے اوہنوں کاروبار کرن لئی اپنے سہاگ دیاں گانیاں دتیاں۔ ”گوڑیاں عزتاں کوڑے طور“ وچ وٹے سٹے دے ناں تے ہون والے ویاہواں دی راہ وچ مزاحمت دسدی اے۔ کہانی وچ زیودے وٹے وچ آئی عاشری جدوں رُس کے ماں پیودے گھر چلی گئی تے زیودے ماں پیو اوس نوں اپنے گھر لے آئے۔ زیو بھر جائی خاطر گھرتے اولاد بر باد نہیں کرنا چاہندی سی۔ پس زیو اپنے ماں پیو بھراتے گھر والیاں دیاں بنائیاں غلط رسماں دے خلاف مزاحمت کردیاں خط لکھیا:

”میں کوڑیاں عزتاں تے کوجھیاں رسماں دے پگھوں آپڑیں ممتا تے گھر

دی قربانی نہیں ڈے سگدی“۔ (3)

آخر زیو ایہہ رقعہ اپنی ماں دے سر ہانے رکھ کے نکل آئی تاں جے اپنے گھر نوں بچا سکے۔ غلام مصطفیٰ بسمل ہوراں دیاں کہانیاں دے مجموعے ”ہسدیاں سولاں“ وچ شامل ”ہاسے پیڑاں دے“، ”تریہہ روپے تے ٹیٹا تارا“ مزاحمتی کہانیاں نیں۔ ہاسے پیڑاں دے وچ ”صفو“ ورگی سوانی نے نشئی بھرا دے پسیاں لئی اوس نوں وچکن تے گھر والے دے شک کرن پاروں طوائف بن گئی۔ آخر جدوں اوہدا گھر والا غلطی دے احساس پاروں پریتا تے صفو اپنی عزت نیلام ہو جان پاروں اپنے خاوند نوں معاف نہ کیتا تے اوہنوں قتل کردتا۔ ایہہ اجیبی سوانی دا مزاحمتی روئی سی جس نوں نہ تے بھرانے عزت دتی تے نہ ای گھر والے نیں۔ کہانی ”تریہہ روپے“ وچ اک پاسے شہابے گورکن دا پتر گواچ گیا تے دو جے پاسے بھکھ نے گھر وچ ڈیرے لالتے۔ آخر جدوں کوئی مردہ دفناؤن نہ آؤندا تاں اک دن مجبور ہو کے ”شہابا“ اک بال دا خون کردتا۔ دو جے دن لوک اوس لاوارث بال دی لاش دفناؤن لئی شہابے نوں آکھیا تے

اوس نوں دن کرن دی مزدوری تریہہ روپے دتی۔ لاوارث بال شہا بے دا ای پُتر سی۔ آخر شہا بچھتا یا پر کچھ نہیں کرسکدا سی۔ شہا با اخلاقی تے معاشی مزاحمت پاروں اپنے ای بال دا قاتل ہو یا۔ کہانی ”ٹٹیا تارا“ وچ گامے نوں پڑھن لکھن دے باوجود نوکری نہ لہی اک دن اوس نوں جھمر سائیں ملیا جیہڑا دن نوں فقیر بنیا ہوندا تے رات نوں لوکاں گھر ڈاکے ماردا۔ اک رات جدوں چار چھیرے ہنیرا ہو گیا تاں گامے جھمر سائیں داراہ ڈکیا۔ جھمر سائیں اوس نوں پچھیا توں کون ایس میری راہ ڈکن والا تاں استھے دونواں دی گل بات وچوں مزاحمت دسدی اے کہ ”میں پنڈا پھرے دارتے وسنیکاں دارا اکھاواں۔ جھمر سائیں نے اوس دی بہادری تے مزاحمت توں متاثر ہو کے اوس نوں اپنے ڈیرے تے بلایا۔ گاما اپنے گھر والیاں نوں چنگا مستقبل تے روزی دین لئی جھمر سائیں نال برے کماں تے جُت گیا۔ آخر جھمر سائیں دی کلی وچوں اپنی بھین اُجڑ کے نکلدیاں ویکھ کے گاما اپنے بہروپ نوں ختم کر کے بھین نوں پچھیا پئی جھوٹے پیر تیرے نال کوئی اجیہو سلوک تے نہیں کیتا اوس ویلے بھین نے طرحاں مزاحمت کیتی:

”پینوں دا پورے ٹل نال اٹھیا ہو یا تہا اوہدیاں گھلاں تے پنجاں اُنگلاں
 دا نشان چھڈ گیا.....“ جدوں میرے جیہیاں ناکھٹیاں بھیناں دے تیرے
 ورگے ویرے غیرت بن کے دوجیاں دیاں دھیاں نوں اُدھال کے
 میلیاں اکھاں نال ویکھن دا مُڈھ بھنن تے اوہ نماںیاں دوجیاں توں
 کیہڑے چنگے سبھا دی آس رکھن.....“۔ (4)

خالدہ ملک ہوراں دے مجموعے ”زُلفاں، چھلے چھلے“ وچ شامل کہانیاں ”نکی جیہی گل“ تے ”تہا نوں کی اے“ مزاحمت نال پرچیاں نیں۔ کہانی ”نکی جیہی گل“ وچ مزدور ’فضل دین‘ اپنی دھی دے ولایت پلٹ جوان اُرشد نال ویاہ دے دن متھے جان مگروں ویاہ توں انکار کردتا۔ کیوں جے اُرشد نے پہلے میم نال ویاہ کیتا ہو یا سی اوہداتناں کوہ ورھیاں دا بال وی سی۔ اُرشد دی ماں بابا فضل دین نوں آکھیا پئی اوہ اپنی دھی دا ویاہ اُرشد نال کر دیوے تے اوہ پہلی ووہٹی نوں طلاق دے دیوے گا۔ ایس موقعے با بے فضل دین دی مزاحمت کجھ انج سی:

”ناں بھئی ناں میں کیوں کسے دھی اُتے سوکن پاواں تے نالے کیوں
 اوہنوں طلاق دواواں اوہ وی تے میری دھی اے دھیاں تے ساریاں

دیاں سا بھجھیاں ہندیاں نیں، تے اخیر سارے بندے ہار گئے تے بابا
 دین جت گیا سارے لوکی حیران سن پئی نکئی جیہی گل پاروں بابا دینا ایڈے
 وڈے فائدے پیا گواندا اے پر بابے تے اکونکی جیہی گل آکھ کے جھگڑا ای
 مکا چھڈیا سی پئی..... دھیاں تے ساریاں دیاں سا بھجھیاں۔“ (5)

کہانی وچ مردی سوانی دے حق لئی بھرپور مزاحمت اے۔ سماج وچ مرد سوانیاں دی عزت تے رائے دا
 احترام کردا ہووے تاں سماج وچ مثبت بدلاوا ضرور دسد اے۔ کہانی ”تہانوں کیہ اے؟“ وچ بچپن دی منگنی توں جنم
 پھٹن والے نفسیاتی تے سماجی مسئلیاں بارے جانکاری اے۔ کہانی وچ ’شیدو‘، ’شفیع‘ دی بال پن دی منگ سی۔ جدوں
 خاندانی جھگڑے پاروں ’شفیع‘ دارشتہ کدھرے ہور ہو گیا تے ’شیدو‘ مزاحمت کردیاں اوہنوں قتل کردتا۔ بابو جاوید
 گر جاکھی دی کہانی ”منگتا نہیں فرشتہ“ وچ جوان حادثے وچ لنگڑا ہون پاروں بے روزگار ہو گیا۔ حالات توں تنگ
 آکے اوہ خودکشی کرن لگا۔ اپنے ضمیر دی مزاحمت پاروں اوہ اپنے ماں پیو، بھین تے معصوم بھرا لئی محنت نال ذاتی
 کاروبار شروع کیتا۔ آخر اوہ سماج وچ اپنا مقام بناؤن وچ کامیاب ہو گیا۔ اک دن اوہ اک لکھاری نوں ملیا جیہڑا
 اپنے مضموناں وچ معذوراں دے حق دی گل کردا سی اوس ویلے لنگڑے جوان دی گل وچ مزاحمت دا عنصر نمایاں اے:

”تھاڈے صحت مند لوکاں نے ایہناں معذوراں دی بھلائی لئی قدم اٹھایا
 اے؟ یقیناً نہیں۔ پر میں اک معذور ہو کے معذوراں دی بھلائی لئی قدم
 اٹھائے نیں۔ میں آپ لنگڑاواں پر کنیاں بے سہاراں نوں سہارا دتا اے
 تے اوہناں نوں اپنی زندگی دا بھار چکن دے قابل بنایا اے۔ ہور تے اک
 پاسے رہی۔ میں چنگیاں چنگیاں رشتیاں نوں ٹھکرا کے اک انھی تے معمولی
 لڑکی نوں اپنی زندگی دا ساتھی بنایا اے۔ تے اوہدی ہنیری زندگی وچ چانن
 کھلا دتا اے، کیہ تسیں لوک ایہ قربانی دے سکدے او؟ ایڈا وڈا قدم چک
 سکدے جے؟“ (6)

کہکشاں ملک دی ’فرا ایڈ دی اکھ‘ کہانی وچ مرکزی کردار اک بچہ ’منصور سی۔ جیہڑا بیماری پاروں کسے نال

گل بات نہیں کر داسی۔ اوہدی اُستانی اوس دی حیاتی وچ موجود کمی نوں فرائیڈ دی اکھ نال پچھان لیا تے اوس نوں کڑی 'نوشابہ' دے نال بٹھا دتا۔ ایس طرحاں منصور دی حیاتی وچ بدلا آیتے اُستانی اک سڑیل بال دے جیون وچ رنگ بھرن وچ کامیاب ہو گئی۔ منصور نوں ساتھی دی لوڑ سی جیہڑا اوہدا خیال رکھے اوہ اپنیاں گلاں اوہدے نال کر سکے۔ کہانی وچ اک اُستانی اپنے شاگرد دے لاشعورتیک اپڑ کے اوس دی نفسیاتی مزاحمت نوں سمجھ کے مسئلے دا اُپالہ لیا۔ بابو جاوید گرجا کھی دی کہانی "زندہ تصویراں" غریب بندے دی کہانی جیہڑا اپنے بال بچے نوں پالن لئی ڈبے وچ تصویراں دکھاؤنداسی۔ محلے دیاک بندے (پودا پیو) اوہنوں منع کیتا پئی ایہناں تصویراں نال بالاں دا ذہن خراب ہوندا اے ایس لئی توں تصویراں نہ دکھایا کر۔ فیر اوس بابے کولوں پچھیا پئی اوہ روز کنے پیسے کمالیندا اے۔ بابے اوس نوں دسیا اوہ دس باراں روپے روز کمالیندا اے۔ پودے پیو اوس نوں سمجھایا پئی دس باراں روپے کمان کچھے توں بوہت وڈا گناہ کردا ایں۔ اتھے مزاحمت کردیاں اوس آکھیا کہ جے میں اخلاق، شرافت، جرم تے گناہ ویکھدا رہیا تے تیردا ڈھڈ کسٹراں بھراں گا۔ اک دن جدوں پودا غلط حرکت کیتی تاں اوہدے پیو ایہدا کارن بابے دیاں تصویراں نوں سمجھیاں بابے دیاں تصویراں والا ڈبہ بھن دتا۔ جدوں پودا پیو گھر پر تیا اوس پونوں دسیا پئی تیرا بابا ہُن ایدھر نہیں آوے گا کیوں جے اوہ تینوں بھیڑیاں تصویراں دکھاؤنداسی۔ ایس گل تے پودے مزاحمت ایس طرحاں نظر آؤندی اے:

”پرا بوجی تہاڈے رسالیاں اخباراں تے وی تے اوہو ای تصویراں نہیں

پھیرتساں ایس بیٹھک وچ وی تے اوہو جہیاں تصویراں ای لایاں ہو یاں

نیں“۔ (7)

آخر بابا کجھ دناں مگروں دو نکلے نکلے بال تے اک جوان گڑی لے کے پودے گھر آیا۔ پودے پیو نوں آکھیا پئی میں تصویراں تے دکھانیاں چھڈ دتیاں نہیں پر میریاں اسہں زندہ تصویراں نوں کوئی نہیں ویکھدا جیہڑیاں میریاں مجبوریاں نہیں۔ پودا پیو کجھ نہ کر سکیا۔ معاشرے دا المیہ اے پئی برائی نوں تے مکاؤنا چاہندے آں پر برائی دی جڑ نہیں مکاؤندے۔ بابو جاوید گرجا کھی دی کہانی "عبدل" سوانیاں دے حق بارے مزاحمت اے۔ کہانی 'عبدل وچ' سماج وچ ودھدی فحاشی دے خلاف کجھ جواناں اصلاح معاشرہ دی تحریک چلائی تاں جے محلے دیاں دکاناں مکاناں

گلیاں وچوں تنکیاں تے بے ہودہ فوٹواں تے فلمی پوسٹراں نوں مکا سکین۔ اخیر عبدال اوہناں نوں اپنے محلے وچ غلط دھندا کرن والی سوانی بارے جانکاری دتی۔ سارے دوستاں نہ صرف سوانی نوں بُرائی توں روکیا سکوں اوس دے گھر جان والے راہگیراں نوں وی ڈکیا۔ پر مسئلے دا کوئی حل نہ نکلیا۔ عبدال آکھیا تئیں سب غلط کر رہے او۔ درحقیقت بُرائی دی اصل وجہ ختم کردتی جاوے تاں مسئلہ حل ہو جاوے گا۔ اخیر عبدال مزاحمت کیتی سارے سماج نال ٹکر لے کے اوس زبانی نال ویاہ کر لیا تاں جے پورے محلے نوں بُرائی توں بچا سکے۔

نعمت احمد دے مجموعے ”بسنتی“ وچ شامل ”بسنتی“ نوکری، ذیلدار تے گبھرو لاٹ مزاحمتی کہانیاں نیں۔ کہانی ”بسنتی“ د امرکزی کردار ”بسنتی“ سی۔ جیہدے پتر کلدیپ سنگھ مزدوراں دے حق لئی جلوس دی آگوائی کیتی تے گولیاں دا نشانہ بن گیا۔ جد کلدیپ سنگھ دی لاش گھر آئی تاں؛ بسنتی دادو جا پتر دلپ سنگھ وی فوج توں چھٹی لے کے گھر آیا سی۔ اوسے دن دلپ سنگھ دی چھٹی مکن دا خط آیا ڈیوٹی تے حاضر ہون دا آکھیا گیا۔ بسنتی سوچیا اک پتر نوں سینا نے نگل لیا تے دو جے نوں دیش دے دھرم ویراں نوں گولیاں نال ون لئی بلا لیا اے۔ فیصلہ کیتا پئی اوہ اپنے پتر نوں نہیں جان دیوے گی۔ آخر بسنتی نے اپنیاں بڈھیاں باہواں تے جُٹے دا پورا ٹل لا کے چھوی نال دلپ سنگھ دی لت وڈھ دتی جیویں کہ اوس دا آکھناسی:

”میں دلپ سنگھ دی لت نہیں وڈھی ظلم دی ریت دی شہ رگ وڈھ دتی

اے۔“ (8)

نعمت احمد دی کہانی ”نوکری“ وچ مرکزی کردار والٹر جوزف دی مزاحمت اے۔ جیہڑا اپنے مذہب نوں صحیح معنیاں وچ نافذ کروانا چاہندا سی۔ جدوں اوس نوں کدھروں نوکری نہ لہھی تے تھک ہار کے اوہ پادری بن گیا۔ اوہ پیسیاں لئی مذہب دی تبلیغ کرداتے ہدیہ وصولدا۔ جدوں اوہ مائی بدھاں دے گھر گیا تاں ویکھیا اوہنے اپنی کل کمائی اوہدی جھولی وچ پادتی اے تے خود بھٹکھی مرن لئی تیار اے۔ اوس ویلے اپنے ضمیر دی مزاحمت پاروں اوس نوں چھڈ دتا۔ ایس کہانی وچ مذہب دے ناں تے دو جیاں دا استحصال کرن والیاں دے روایاں بارے جانکاری اے۔ پادری جیہڑے معاشی مسئلیاں نوں حل کرن لئی لوکاں دا مذہبی پکیوں استحصال کردے اوہناں دے خلاف مرکزی کردار والٹر جوزف راہیں مزاحمت اے۔ کہانی ”ذیلدار“ وچ انگریزاں دے دور وچ پنجاب واسیاں نال ہون والے دھرو دی گل

اے۔ شیر و ذیلدار اور رگے انگریزاں دے ٹکڑیاں تے پلدے رہے تے جہاں پنجاب دے پتراں نوں انگریز فوج وچ بھرتی کروا کے دھرتی نوں بانجھ کروایا، اوہناں دے خلاف مزاحمت دسدی اے۔ کہانی ”گھرولاٹ“ وچ پنجاب دی تے دھرتی گھرولاٹ بن کے پنجاب اُتے قہر پاؤن والیاں دے خلاف مزاحمتی آواز چلی۔ اُچے شملے والے دولت منداں تے اوہناں دے محل ماڑیاں دے خلاف بولدی تے اپنے حق دی گل کردی۔ اخیر گھرولاٹ ٹیپاں نوں آکھیا ایہہ جو بن، ہُسن، جوانی سبھ گُوڑاے۔ مال مایا اے ایہدے اُتے مان نہ کرو تے ہیراں نوں کائنات دی مورت وچ رنگ بھرن دیور اُنجھیو ایہناں ہیراں نوں بندی خانیاں وچ تاڑ کے کیدو آں دے حوالے نہ کرو۔ حیاتی وچ کوشش کرن تے اگے ودھن لئی راہ دیو۔

ناصر بلوچ دی کہانی ”بہروپیا“ وچ دادونائی دامنڈا پرانے اخبار وچوں چودھری دی بیٹھک دے باہر کھلو کے اُچی آواز وچ خبر پڑھدا جیہدے وچ چوہدری دیاں بھیڑیاں کرتوتاں دا ذکر سی۔ خبر سُنن مگروں بیٹھک وچ سارے لوک چُپ کر گئے۔ چودھری مُنڈے نوں سولی تے چاڑھن دا حکم دتا۔ جدوں مُنڈے دے وڈکیاں چودھری نوں روکیا تاں چودھری اوہناں نوں کمی جانن پاروں تھوڑے جگرے والا آکھیا۔ پر مُنڈے پھانسی دے کلاوے وچ اپنا گانا آپ لاکے سٹ دتا۔ چودھری مُنڈے نے بہروپیا آکھیا تاں مُنڈے دے پیو دی گل مزاحمت نال بھر پوری:

”نہیں چودھری بہروپیا نہیں، میرا پُتر اے، میرا پُتر اے۔ شمس اے،

منصور اے، سرداے، دُلا اے، حق اے، سچ اے۔“ توں وی بہروپیا

اے۔“

”نہیں چودھری“، پکھن والی ساری خلقت رل جاندی اے..... کلوڑے،

و پھرے، ودھدے لوک۔“ اسیں تے اے جے وی سمجھنے آں ایہہ بہروپیا اے۔“

”تسیں ہمیش سانون ایسے طرح بے سُر تا کر دے آئے او، اوئے چودھریو،

اوئے بہروپیا“۔ (9)

کہانی سماج دے وڈیریاں تے چودھریاں دے رویاں دے خلاف مزاحمتی عمل اے جیہڑے مذہب نوں سیاست چکاوون واسطے ورتدے نیں۔ دادونائی دے پُتر ہک تان کے چوہدری دا مقابلہ کیتا اے تے جان دین توں

وی نہ ڈریا۔ کنول مُشتاق دی کہانی ’بُگل دے چور وچ دو اجیہے بندیاں دی کہانی اے جیہڑے اے کو پنڈ واسی سن۔ اک ماسٹر دا پتر جیہڑا پڑھ لکھ کے شہر وچ پانی دے محکمے وچ ملازم ہو گیا دو جا ’فتح محمد‘ مزدور بنیا اچانک دونواں دی ملاقات ہوئی تے فیر ملاقاتاں دا سلسلہ ٹریا۔ اک دن ’فتح محمد‘ نوں ٹھنڈ لگ گئی تے ماسٹر دا پتر کُمل دی بُگل مارے تندور تے آیا۔ فتح محمد دے پکھن تے ماسٹر دے پتر دسیا پئی کُمل اوس نوں تحفے وچ ملیا اے۔ فتح محمد کھڑا کھڑا کے ہسیا جدوں ماسٹر دا پتر ہسن دی وجہ پکھی تے آکھیا:

”میں اک نویں بندی کوٹھی وچ کم کر رہیا ساں او تھے وی سیمنٹ۔ ریت،
بجری لوہے تے اتاں دے ٹرک وی تحفے وچ آندے سی۔ مستری کہندا
ہوند اسی جیہڑا پنجاں ویلیاں دا نمازی سی کہ جیہناں نہیاں وچ حرام دی اٹ
لگ جاوے، او تھے تے جھوٹھ دے ای کوٹ اُسردے نیں۔
میں کوئی جواب دین دی بجائے نیویں پا کے اپنے کُمل دی بُگل نوں ہور
گھٹ لیا۔ پراوہدیاں اکھاں میرے وچ گڈیاں ہوئیاں سن۔ میں گل ولا
کے کہیا۔

”دس فیر لینا ای ایہہ کُمل؟“

اوہنے کہیا۔ ”میں ٹھنڈ نال مر سکدا ہاں پر ایہہ دوزخ دا مچ نہیں سیک
سکدا“۔ (10)

ایس کہانی وچ فتح محمد دا کردار برائی تے رشوت دے خلاف مزاحمت اے۔ اوس ٹھنڈ نال مرنا قبول کیتا پر
رشوت وچ ملے کُمل دی گرمائش توں بچن دی کوشش کیتی۔ افضل تو صیف دے کہانیاں دے مجموعے ”ٹاہلی میرے
پچڑے“ وچ شامل گانی والا طوطا تے باہر بلے مزاحمتی کہانیاں نیں۔ کہانی ”گانی والا طوطا“ علامتی کہانی جس وچ گانی
والا طوطا قوم دے اوس حکمران نوں ظاہر کیتا اے جیہڑا قوم نوں جاگرتی دیندا اے جویں کہ لکھارن لکھدی اے:

”ایس طرح ماڑیاں نما نیاں نیں بڑا کجھ سکھ لیا سی۔ ظلم تے امن کدے
وی کٹھے نہیں رہ سکدے۔ ظلم مکاؤ، چین مکاؤ! جنگل دا عام نعرہ بن گیا۔ سو جھی

تے سمجھداری وچ ایہہ جنگل ہوراں نالوں بہت اگے نکل آیا سی۔“-(11)

افضل تو صیف ہوراں جنگل نوں پاکستان دی علامت ورتیا تے گانی والا طوطا پاکستان دے سابقہ حکمران دسیا جس قوم نوں باہر لے سماج تے اندرونی سازشاں توں بچاؤن لئی آواز چکی اپنے ملک دی ترقی لئی اڈواڈ ملکاں نال معاہدے کیتے تاں جے ترقی پذیر ملک اپنی حیاتی آپ جی سکے۔ کہانی ”باہر بلے“ وچ پاکستان وچ پناہ لین والے افغان مہاجرین دے غلط رویاں دے خلاف مزاحمت اے۔ آغا علی مدثر دی کہانی ”بلی دارون“ دامرکزی کردار دن رات اپنی روٹی پوری کرن لئی محنت کردا جدوں تھک ہار کے سونداتاں بلی دے رون دی آواز اوہدی نیندر خراب کر دی۔ جمہوریت پسند سوچ پاروں اوہ بلی دے رون نوں برداشت کردا اوہدا دکھ وٹن لئی ددھ دا انتظام کرن داسوچیا۔ اوس کول اپنے بال نوں ددھ پیاں لئی پیسے نہیں سن۔ کئی واری اوہدے اندر بلی نوں مارن دا خیال اٹھیا تے مزاحمت ہوئی پئی اوہ جمہوریت دا علمبردار سی فیروہ کیوں آمر بن کے بلی نوں ختم کردا۔ اوہدے لفظاں توں ظاہر اے:

”جمہوریت پسند بن لئی آواز دی اڈیت نوں برداشت کرنا ضروری ہو گیا

سی تے آمر بن لئی بلی دی سنگھی نوں گھٹنا ضروری سی۔ بلی دی سنگھی تے

نونہر رکھنا اپنی سنگھی نوں گھٹنا سی“-(12)

درحقیقت کہانی دے مرکزی کردار اندر جمہوریت تے آمریت دی لڑائی دسدی اے۔ جدوں اوہ بلی نوں مارنا چاہندا تے اوہدے اندر جمہوریت اوس نوں جگاؤندی پئی اوہ آمر نہ بنے۔ بلی دارون، علامتی طور تے بندے دے اپنے بال دارون سی۔ غربت ہتھوں تنگ اوہدا دل بال لئی بلکداتے تکلیف وچ دسداتے بلی دارون اوہدے اندر دی مزاحمت سی۔ فرخندہ لودھی دے کہانیاں دے مجموعے ”ہردے وچ تریڑاں“ وچ شامل اللہ لوک، روگ اوڑے، وٹھ بھر کھلھ تے ہردے وچ تریڑاں مزاحمتی کہانیاں نیں۔ کہانی ”اللہ لوک“ وچ ہتھ نال کم کرن دی اُچھٹا اُتے زور دتا گیا۔ کہانی دامرکزی کردار پیر جی، پیو، تفضل علی شاہ، دے الٹ اپنے جدی پشتی پیری مریدی والے پیشے نوں اپناؤن توں انکاری ہو گیا:

”ابا جی.....! میں تہاڈی پیڑھی نہیں جینا۔“ مطلب ایہہ سی میں اپنا چوگا

کدھروں ہوروں لہھاں گا“-(13)

فیر پیر جی دوبالاں دی ماں اک بیوہ سوانی 'اختری' نال ویاہ کیتا پر گھر والیاں نہیں قبولیا۔ کہانی وچ پیر جی مزاحمتی کردار نہیں جیہڑا سماج دیاں بنائیاں غلط رسماں تے رواجاً نوں روکداتے سچ راہیں حیاتی نوں بھالدا اے۔ کہانی "اُتر کاٹو! میں چڑھاں" وچ فرخندہ لودھی نے اُتر کاٹو! میں چڑھاں ورگی بچیاں دی کھیڈ راہیں دیس دی سیاست بیان کیتی اے جس وچ کدی مارشل لاء تے کدی جمہوریت دونوں راہیں لوکائی دا استحصال کیتا گیا۔ کہانی وچ لکھارن نے سیاسی شعور نوں اگھیرن دی کوشش کیتی اے لوکائی ایس اتر کاٹو! میں چڑھاں والی کھیڈ نوں سمجھنی چاہیدی اے تے اپنے لئی سدھی راہ کڈھنی چاہیدی اے۔ جمیل احمد پال دی "فیصلہ" اک مزاحمتی کہانی اے جس دا مرکزی خیال ویت نامی کہانی توں اے۔ افسانے وچ "چی من" دا کردار مضبوط سوانی اے جیہڑی جنگ دے دناں وچ اپنے ملک دی خدمت لئی ہر ویلے تیار رہندی۔ "چی من" دا بھراتے پیو جنگ وچ کم آچکے سن۔ کہانی وچ 'وانگ لی' 'چی من' نوں سینہا دتا گھر والے "لامویاں" یاں پُتر "ہومنگ" وچوں کسے اک نوں محاذ اُتے گھلے۔ ایہہ وی دسیا کہ واپسی ممکن نہیں۔ چی من بوہت سوچ وچار کیتا جد اوہدا گھر والا تے پُتر گھر پر تے تے اوہناں نوں روٹی کھاوون دوران اوہدے دل اندر "وانگ لی" دے نال محاذ اُتے اپنے پُتر تے گھر والے وچوں کسے اک نوں گھلن بارے زبردست نفسیاتی مزاحمت دسدی اے:

خاوند! یاں پُتر!

پُتر! یاں خاوند!!

اوہنوں جاپیا اوہ فیصلہ نہیں کر سکے گی۔ فیر کیہ اوہ ساری صورت دوہاں

دے ساہمنے رکھدوے تے اوہناں نوں آپ فیصلہ کرن دوے؟

ایہہ وی نہیں۔ اوہنوں یقین سی کہ اوہدا خاوند تے پُتر اک دوہے دی خاطر

قربانی دینا گل معمولی سمجھن گے تے دوویں ہی جان نوں تیار ہو جاوون گے

۔۔۔۔۔ فیر..... فیر..... اوہ کیہ کرے؟؟۔ (14)

افسانے وچ نفسیاتی مزاحمت دا عنصر اے آخر 'چی من' فیصلہ کیتا تے اوہ 'وانگ لی' دے چھاپا مار مرکز آپ

چلی گئی۔ ایہہ اوہ مزاحمت اے جیہڑی اوس کولوں اپنے ملک دیاں سرحدوں نوں دشمنوں توں بچاؤن تے اپنے بندے

تے پُتر دی محبت اُتے وطن دی محبت ورگے جذبے نوں غالب کر دی سی تے اک چنگا فیصلہ سی۔ احمد سلیم ہوراں دی کہانی ”اشتہاری“ وچ جوان چھتی ورھیاں دے گواچے سیاسی شعور نوں بھالیا۔ اوہنوں اک بابا ملیا جس اپنے مزاحمتی عمل راہیں راہ دکھایا۔

”نظام دے ظلم نے ماضی تے حال وچکارا یہہ کالے جنگل تان دتے نیں پر
جدوں بندہ قدم چکدا اے ہنیرے دا خلا پاٹ جاندا اے تے بندے دے
اگلے قد ماں لئی تھیں بن جاندی اے“۔ (15)

جوان تے بڈھے نے ماضی تے اجوکے سسے دے سیاسی نظام بارے گلاں کیتا جیہدے وچ اوہناں دے وڈیاں انگریزاں دے خلاف مزاحمت کیتی۔ کہانی سماجی تے سیاسی حقیقتاں بارے جانکاری اے ماضی دے ہیر و بدھ مت، بھگت سنگھ تے وارث شاہ دی ہیر تے ملی۔ غلام دستگیر ربانی دی کہانی ”چڑیاں پھڑدے ہتھ“ اک سوانی دی مزاحمت ظاہر کر دی اے جیہڑی ساری حیاتی سفسے ویکھدی جوانی چڑھی۔ آخر اوہدے سفسے اک بندے پاروں چکنا چور ہو گئے۔ سوانی جنہوں حیاتی وچ ساتھ ملدیاں وی کلیاں ٹرنا پیا آخر اوس آکھیا جے کراہتھوں گلے ای جانا اے تے کسے نوں سنگ جان دی لوڑ نہیں لکھدا اے:

”اوہ بزدل سی خورے ازلاں توں ای۔ فیر اوہ اک ماں بنی۔ بھارے وجود
والی نہ آکڑ نہ اڈن جوگی۔ پر نہیں، ازلاں توں ای انج دانہیں ہو سکدا۔ انج
ہونداتے ساریاں چڑیاں مر جاندیاں تے گنوار ہس دے ہوئے“۔ (16)

منشایا دی کہانی ”گھگھوہ“ وچ اک بندے اپنے پُتر نوں کہانی سنائی۔ جس وچ گھگھی اپنے بال دے مرن اُتے وین کیتا۔ ایہہ وین اوس گھگھی دی شکاری دے خلاف مزاحمت سی جیہنے اوس دے ٹوٹرونوں مار دتا۔ کہانی توں متاثر ہو کے بال (سکو) گھگھی دیکھن دی ضد پھڑی پر گھگھی شہر وچ کدھرے نہ دی۔ پو پُتر نوں دلا سہ دتا پرا اوہدے اپنے لئی گھگھی اک مسئلہ بن گئی سی پئی گھگھیاں کدھر گئیاں۔ فیر اوس جنگل دے محکمے وچ ملازم اک بلی نوں ٹیلی فون کیتا تے گھگھیاں بارے چھیا تاں اوہنے آکھیا:

”بعضے شہراں دیاں باگاں وچ کاں بہتے ہو گئے نیں تے جتھے کاں بہتے ہو

جان اوتھوں گھگھیاں نس جانداں نیں کیوں جے در اچھے کاں اوہناں

نمانیاں دے آئڈے پی جانڈے نیں۔ (17)

علامتی ڈھنگ وچ لکھی مزاحمتی کہانی اے۔ جدوں کسے دھرتی اُتے کانواں وانگ ڈاڈھے حکمراناں دی حکمرانی ہو جاوے تے امن پسند گھگھی ورگے لوکاں دی نسل مُکان دی کوشش کیتی جانڈی اے آخر امن پسند لوکاں دا کال پے جاندا اے۔ حبیب فائق دی کہانی ”روہی روپ نو یکلے خواب“ وچ نیندرتے جاگدی اکھ دے خواباں دی گل اے کیوں جے خواب ویکھنا انسان دی فطرت اے۔ کہانی وچ اچھے بندے دی گل اے جیہڑا پانی تے ریت دے خواب ویکھدا اے۔ پانی نوں خواب وچ ویکھنا سیانیاں موجب ترہہ دی علامت اے تے ریت سفر دی علامت اے۔ جد بندہ سندھ ساگر دے کنڈھے اپڑیا اے تاں اوس نوں پانی وچوں آواز آئی جیہڑی ڈرتے بھودے خلاف مزاحمت اے:

”آپنی زبان بولن ای لوڑ ہے تاں۔ ایں پانی کوں ہوٹھاں نال لاگھن۔ اے

بول پوسن توں بول پوسیں۔ تیڈی چپ وی بول پوسی۔ جے توں آپ بول

پیوں تاں۔ اے سارا وسیب وی بول پوسی۔ (18)

کہانی وچ روہی وسیب دے مسئلیاں دے خلاف مزاحمت اے تے نال لکھاری نے اپنی ہوند نوں سیہان دی گل کیتی اے۔ افضل توصیف ہوراں دے کہانیاں دے مجموعے ”25 واں گھنٹا“ وچ شامل ’نویدہ‘ تے ”چنچھوواں گھنٹا“ وچ مزاحمت دا عنصر بھر پور اے۔ ”نویدہ“ کہانی وچ اک غریب سوانی ”نویدہ“ دی اپنے امیر گھر والے تے اوہدی پہلی گھر والی دے غلط رویے دے خلاف مزاحمت اے۔ نویدہ دا گھر والا تے اوہدی پہلی گھر والی نویدہ دے کولوں اوہدے بالاں نوں کھونا چاہندا اے نویدہ اپنے بالاں سمیت خود کشی کر لیتی۔ نویدہ امیراں دے مونہہ تے چہرے ماری۔ جیہڑے دولت دے سرتے غریباں دے دلاں نوں اُجاڑ دے نیں۔ ”چنچھوواں گھنٹا“ کہانی وچ دو بندیاں دی گل کتھ راہیں عام لوکاں تے سُرخیاں دی سوچ وچ پائے جان والے فرق نوں مزاحمتی انداز وچ بیان کیتا اے۔ ایس توں اڈدیاں توں سنک جاؤن والے پانی تے سامراجی طاقتاں دے تیجی دُنیا تے قابض ہون بارے مزاحمت اے نال ای پنجابی بولی نوں گنوار آکھن والیاں دے خلاف بھڑاس کڈھی اے۔ کہانی کارن پہلے جنے راہیں دو جے

جنے دی گھگھیاں نال محبت تے نال ای اوہناں دی بے بسی بارے مذاق اُڈان دے عمل دے خلاف مزاحمتی روڈیے
ظاہر کیتے نیں:

”موسم دی فیشن۔ فریڈم آف تھٹ، ٹیبل میوز، چاہ دی چسکی یاں کوئی ہور
چسکی، ہل اسٹیشن ایٹ ہوم ایسے توں یاد آئے اپنی ہسٹری دے کئی رائٹ آنر
یہیل، خان بہادر، رائے بہادر، ہور سر دے خطاباں والے وڈے لوکی جہناں
دی سیاست نے بڑا اٹھیر کیتا پر اوس سیاست دیاں شروعات موسم دے
احوال توں ای ہونیاں سن“۔ (19)

الیاس گھسن دیاں کہانیاں دے مجموعے ”پنڈ دی لُج“ وچ شامل کہانی ’ڈھوڈرکاں‘ علامتی طور تے ’ڈیسٹرکاں‘
مقامی تے ’ڈھوڈرکاں‘ باہروں آؤن والے لوکاں دی علامت نیں۔ ڈیسٹرکاں کٹھے ہو کے دھرتی تے ایہتوں دیاں
فصلاں نوں ڈھوڈرکاواں کولوں بچاؤندے پر ڈھوڈرکاں فیروہناں دی فصل برباد کرن توں باز نہ آؤندے۔ کہانی وچ
دھرتی، اوہدی ماں بولی تے ہوند نوں بچاؤن لئی علامتی طور تے مزاحمتی رنگ دسد اے۔ کہانی ”اِل کوکو“ وچ دے
دوران جنم لین والی مذہبی مزاحمت اے۔ ”پاہر و کوکدا ہے.....“ کہانی وچ اک پاسے ماں بولی دی حفاظت تے
دوجے پاس زمانے دی بے بسی دے خلاف مزاحمت اے۔ افضل توصیف دی کہانی ”ہوم لیس“ اجیہی سوانی دی
مزاحمت اے۔ جنہوں دیس دی ونڈ ویلے مسئلیاں داسا مناسی۔ بطور لکھاری، کالم نویس، کہانی کار، ملک اندر ہون
والے ظلم تے زیادتیاں بارے گل کتھ تے تاریخ دے اوہناں کرداراں اُتے چانن پایا اے جیہڑے سورمیاں وانگ
آزادی لئی لڑے۔ کہانی کار نے ہوم لیس دے لفظ راہیں پنجاب، کوئٹہ، افغانستان وچ ہوئے ظلم نوں سامنے لیاؤن
داجتن کیتا اے۔ پاکستان وچ مارشل لاء دے حالات وچ شعور رکھن والیاں دی مزاحمت اے۔

”اک تافلا چل رہیا سی۔ کوئی جیل ول گیا۔ کوئی جلا وطنی ول، کسے دے پیر
نوں بیڑی لگی۔ کسے نوں ہتھ کڑی، کسے دی کند تے کوڑے دی لاس پئی، کوئی
پھٹے لگا۔ اوہ سارے ای چنگے لوک سگے، سیاسی ورکرز، رائٹرز، ٹیچرز، جرنلسٹ
، جمہوریت لئی جدوجہد کرن والے کئی پروفیسر کئی وکیل.....“۔ (20)

کہانی کارن نے اپنے آپ نوں ہوم لیس ظاہر کر کے دسیا کہ اوہنوں آزادی مگروں وی کدھرے پناہ نہ ملی۔ اوس اپنے دور دے پاکستان دے حالات وچ مارشل لاء دے خلاف مزاحمتی روڈیہ اپنایا جس پاروں اوہنوں جیل وی کٹنی پئی۔ رفعت دی کہانی ”وچھڑی کوچ“ وچ دیس دی ونڈ ویلے گڑیاں نال ہون والے دھرونوں بیان کیتا گیا اے۔ مرکزی کردار ’خورشید‘ نوں بھارتی فوجی نے اوہدے بھرا ہتھوں کھولیا۔ جدوں پاکستان بنیا تاں اوس گھرو اک جرنلسٹ سوانی راہیں اپنی بھین نوں لہیا۔ آخر جدوں اپنی بھین ”خورشید“ نال ملیا تاں اوہدی بھین خورشید اپنے نال واڑن والے حالات دے پیش نظر مزاحمت کیتی:

”یہ تاں پاکستان اے..... مینوں پاکستان وچ وی اندر ای جانا پوے گا

..... مینوں چھڈ دے ٹالے.....“

پر خورشید..... اندر تاں تیرا ویرا اے..... تینوں بھین.....

اوہ پاگل گڑی ٹھاہ ٹھاہ کر کے ہس پئی.....

”بھولے..... تینوں پتا نہیں لگا..... بھین بھراواں داساک تاں مک گیا

اے تے ایس گھرونوں آکھ دے ہن مینوں کسے وی اندر جان دی سدھر

نہیں رہی.....!“۔ (21)

پروین ملک دی کہانی ”تال“ وچ زبانی دے کردار راہیں اوس دور دی گل کیتی گئی اے جس دور وچ واسطے گل کرنا معیوب سی۔ جیہڑا جمہوریت دی گل کرداسی اوہدا مقدر جیل سی۔ کہانی دامنڈھ ای مزاحمتی رنگ توں بھیا گیا۔ پروین ملک نے کہانی دی ہیروئن دے نال نال اوہدے ساتھیاں دی مارشل لاء دے خلاف مزاحمت وی اگھیڑی اے جیہڑے راتاں نوں کندھاں اُتے جمہوریت دی بحالی لئی پوسٹر لاؤنڈے نیں۔ تاں جے سیاست وچوں بو مک سکے لیڈراں دے دلاں توں اُلی تھ سکے تے اوہ اپنے ملک لئی کجھ کر سکے۔ پروین ملک دی دوجی کہانی ”ٹالھی تے میرے بچڑے“ وچ گھگھی دی زبانی معاشی سیاسی تے سماجی مسئلیاں دے خلاف مزاحمت دسدی اے۔ کہانی وچ گھگھی دا اپنی ماں نوں بلانا علامتی طور تے پاکستان دی آزادی تے قائد اعظم نوں مخاطب کرنا دسد اے۔ قائد اُسی آزاد فضا وچ ساہ لین لئی آزاد ملک دتا پر آزاد دھرتی اندر وی سکھ نہیں ملیا۔ اپنا ملک ہوندیاں وی غلام ای رہے۔ یعنی مارشل لاء

راہیں لوکاں کولوں ہوند کھولئی گئی آخر وچ ٹھنڈی ہوا چلن نال بوہا کھلیا تے گھگھی خوش ہوئی۔ ایہہ راہ اوس لئی کھلا تاں بے اوہ اپنے بالاں لئی ان پانی حاصل کر سکے۔ ایس تھان گھگھی دی سوچ اوس وچوں مزاحمت دارنگ دسد اے۔

”دکھرے میں جنت وچ تاں نہیں آگئی۔ پر میں موئی کدوں آں۔ جدوں

تیکر میرے بالاں دے ڈھڈ خالی نیں میں کوں مر سکتی آں۔“ (22)

ایس کہانی وچ مارشل لاء دور وچ غربت دی گل اے جدوں عام لوکاں نوں کھان نوں نہیں لبھدا امیراں دیاں تجوریاں بھریاں ہون۔ فیر گھگھی راہیں ماں دی مزاحمت ہی دکھائی جائے گی جیہڑی اپنے بالاں دا ڈھڈ بھرن لئی ہر کوشش کردی اے۔ اکبر لاہوری دی کہانی ”جنگل وچ جمہوریت“ علامتی اے جس وچ سماج اندر جنگل ورگے قانون دے خلاف شیر راہیں مزاحمت کیتی گئی جیہڑا جمہوریت راہیں جنگل دے کمزور راں نوں حق دینا چاہندا پر زور آور غلط طریقیاں راہیں بکسے غائب کروا دیندا جہد اکوئی نتیجہ نہ نکلا۔ کہانی وچ شیر مزاحمتی رد عمل رکھدا سی کیوں بے اوہ سماج وچ بدل لئی جمہوریت چاہندا سی۔ آخری فقرہ جس اُتے کہانی مکی اوہ مزاحمت اے:

”سننے آں پئی پھیروی چونناں ضرور ہون گیاں تے اوڑک جنگل وچ جمہوریت

قائم ہو کے رہے گی۔“ (23)

محمود احمد قاضی دی کہانی ’بادشاہ‘ وچ سماجی تے سیاسی نظام وچ موجود خرابیاں دے خلاف مزاحمت نوں بیان کیتا گیا اے۔ کہانی دے مرکزی کردار بشر نوں رشوت دین تے مجبور کیتا گیا۔ بندہ بشر نوں بادشاہ تیک اپڑن لئی ہر راہ اُتے رشوت دے طور تے سکے خرچ کرنے پئے نیں۔ آخر بندہ بشر قبیلے دے لوکاں دے کم لئی لیائے پیسے رشوت وچ مکا کے بالکل فارغ ہو گیا جد حق نہ ملیا تاں اوس بادشاہ دے خلاف مزاحمت کر دیاں اوس نوں ماردتا تے کرسی تے بہہ گیا۔ کہانی ”کھیڈ ہوری اے“ وچ مذہب دی اصل روح دا استحصال کرن والیاں دے خلاف مزاحمت اے۔ انجیہ نظام بارے جیہدے وچ ہر پاسے صفائی تے سکون سی حق لئی آواز نہیں چک داسی۔ جدوں انجیہ صاف ستھرے سماج وچ قید لوکاں نوں حق تے آزادی نہیں ملدی اوہ قید وچ جیون دی تھان آزاد فضا وچ مرنا پسند کردے نیں۔

ڈسٹ الرجی دا مریض جیہڑا سماج بارے شعور رکھدا سی اوس اپنی ہوند دی گل کیتی:

”نہیں سانوں قید دی زندگی نہیں ازادی دی موت قبول اے۔“ (24)

محمد منشا یاد دی کہانی ”اک انتھا کھوہ“ وچ کُتے دی کہانی اے جیہڑا بھکھ ہتھوں نڈھال ہو کے روٹی دی بھال لئی پھر داسی۔ اوہنوں کوٹھیاں وچ نبھے ولیتی کتیاں دا سمنا کرنا پیا جیہڑے اوہنوں دیسی ہون پاروں بُرا بھلا آکھدے۔ اخیر اوہ اپنی بھکھ لئی مزاحمت کر دیاں کجھ روٹیاں لہسن وچ کامیاب ہو گیا:

”اوہنے اگے ودھ کے بڈھے تے حملہ کردتا۔ بڈھا ڈر کے ڈگ پیا تے اٹھ کے نس گیا۔ اوہ بہت خوش ہو یا۔ اوہنے اک اک کر کے ساریاں روٹیاں اک تھڑے تھلے اڑیاں تے پھیرا رام نال بہہ کے کھان لگ پیا“۔ (25)

کہانی وچ کُتے راہیں جاندار دی گل کیتی گئی اے جس نوں کھان نوں نہ لہھے تے بھکھ پاروں بے حال ہو کے مزاحمت کر دیاں دو جے ہتھوں رزق کھو کھاندا اے۔ ظل ہما بخاری دی کہانی ”اپنا کوئی نہ“ وچ ’کوثر‘ مزاحمتی کردار اے۔ جیہڑی لوکاں دے گھر کم کرن دے نال نال اپنی عزت دی راکھی کر دی سی۔ اوہ اک کوٹھی وچوں کم کر کے باہر آئی تاں اوس دے راہ وچ سائیکل والا آ گیا جس نوں سائیکل تے بہن لئی آ کھیا پرسوانی دا مزاحمتی روئیہ ایس طرحاں ظاہر ہو یا:

”رُک اتھے میں اج تینوں پلس دے۔ لٹر پوا کے چھڈا گی۔ ٹھیس نہ ہن۔ کوثر بھیری چیتی وانگوں اوہدے کھتے پے گئی فیر بولی، بٹھہر جا ہن کتھے پیا جانا ایس سائیکل اُتے ماں نوں تے بٹھالے“۔ (26)

کہانی وچ سوانی دا بندہ اپنی ماسی دی دھی نوں پسند کر داسی ہر ویلے ماسی دے مرن مگروں اوس دیاں لوڑاں پوریاں کردار ہندا۔ پر ایس دے باوجود کوثر کسے وی مرد ولے نہ ودھدی۔ اوس پھڑ کے اوس دے مونہہ تے ٹھاہ چپڑ ماری۔ درحقیقت ایہہ مزاحمت اوس سوانی دے کھرے ہون دی علامت سی۔ مقصود ثاقب دی کہانی ”پان سرڈی“ وچ اک نوجوان ”رحمؤ“ اپنی ہونددی سیہان مگروں اپنے مالکاں اگے اپنے حق لئی کھلو گیا۔ رحمودے بڈھڑے پیو راٹھاں دی اولاد نوں گھوڑی چڑھنا سکھیا۔ اک دن راٹھاں، رحمونوں پانی وچوں مُرغابیاں کڈھن لئی آ کھیا تاں اوہنے انکار کردتا۔ راٹھاں اوہنوں گولیاں مار کے قتل کر دتا اوہ اپنے کمیاں دے مونہوں نہ نہیں سندے سن۔ بڈھڑا تے رحمودی گھر والی ’ستاں‘ دونویں اوہناں راس منڈلی والیاں دی بھال وچ گھروں نکلے تاں جے اوہ رحمودا نگ اپنی ہونددی

نوں بھال سکن۔ بڈھڑے اسٹیشن تے ملن والے سائیں نوں ساری گل دی۔ سائیں اوہناں دونوں نوں نہ تے سوہرے نوں روکیا شہر اک کھو بھا اے ایہدے وچ جیہڑا اوڑیا اوہ کدی نہیں پرتیا۔ آخر بڈھڑے ستاں نوں پرت جاؤن تے حق نکاح کرن لئی آکھیا۔ ستاں اوس دی گل نہیں نہ منی گھر والے نال اپنی وفا بارے مزاحمت کیتی:

”چاچا توں کہو جیہیاں گلیں کڈھد اپیا ایس مونیوں۔ رحونوں ٹوہے وچوں

مرغائیاں کڈھد یاں کوئی سپ تے نہیں ہا لڑیا جیہڑا میں پرت جاواں

چکھانہہ اپنے مایاں کول۔ اوہنوں راٹھاں دیاں بند و قیں ماریا اے۔ میں

تیرے نال ای جا ساں شہر۔“ (27)

مکڑواں دی زور آور راٹھاں دے خلاف مزاحمت اے جہاں جوان نوں صرف اک حکم نہ منن تے مارتا بڈھڑا تے ستاں وہ سن جیہڑے اپنی ہوند بھالن ٹردے نیں۔ زبیر احمد دی کہانی ”کبوتر بنیرے تے گلیاں“ وچ مزاحمت دے ہلکے جھلکارے نیں۔ کہانی وچ وٹالے دی ماسی عیشاں دی گل اے جنہوں آزادی مگروں رہن سہن دے مسئلیاں داسا ہمناسی۔ اوس دے نکلے پتر راہیں آمریت دے خلاف مزاحمت دکھائی گئی اے:

”نکا یونیورسٹی وچ سی تے میتھوں چار پنچ ورھے وڈا ہونا اے۔ فوجی آمر

دی کتیا کتیا ہوئی تاں اوہ یونیورسٹی وچ پڑھد اسی۔ ساڈے محلے وچوں پہلا

جلوس اوس ای کڈھیا پرسا نوں سکولی پڑھیا راں نوں لاٹ صاحب دے

دفتر وں اگے جان دی منا ہی سی تے اوہ ساناں ساریاں نوں دابا مار کے

پچھانہہ گھل دیندا۔“ (28)

جہاں نے پاکستان بنن لئی قربانیاں دتیاں اوہناں نوں سیاسی شعور سی پئی آمریت اوہناں لئی موت اے تے اوہناں نوں جمہوریت داسا تھ دینا اے۔ جدوں پاکستان دے سابق وزیر اعظم پھاپے لایا گیا تاں جمہوریت دے چاہیواناں دا مزاحمتی عمل ماسی عیشاں تے اوس دے پتر پوپے راہیں سامنے آیا۔ زبیر احمد نے پاکستان بنن ویلے توں لے کے اجو کے دور تیک جنم لین والے مسئلیاں تے سیاسی جبر دے خلاف لوکاں دی مزاحمت نوں پوپے تے ماسی عیشاں دے کرداراں راہیں اگھیریا۔ جہدا بھنڈار بوہت وشال اے۔ عام لوکاں دی ہوند تے حق لئی جاگرتی تے

مزاحمت سیاسی، تاریخی، معاشی، سماجی، مذہبی تے ثقافتی ہر پدھر اُتے بھرنویں نیں۔ کہانی کاراں باریک بینی نال نفسیاتی مزاحمت دے مشاہدے نوں انوکھے تے نویکلے ڈھنگ نال کہانیاں وچ سمویاتے منکھی لاشعور وچ لگیاں گھنڈیاں نوں ڈاڈھے سوہنے ڈھنگ پیش کیتا۔ پنجابی کہانی کاراں مزاحمت دے ہر رنگ نوں بیان کرن دی کوشش کیتی جس توں پاکستانی قوم دے شعور تے سوچ وچاردی پکیائی تے اُچھتا اُگھڑدی اے۔

حوالے

1. Nazar Fatima, Kaghaz di Zanjeer, Lahore: Punjab Publishers, 1972, P:11
2. Ibid, P:110-111
3. Mussarat Kalanchwi, Uchi dharti juka Asman, Bahawal Pur: Saraiki Library, 1976, P:104
4. Ghulam Mustafa Bismil, Hasdiyan Soolan, Gujranwala: Punjabi Adabi Markaz, 1976, P:98
5. Halida Malik, Zulfan Chaley Chaley, Rawalpindi: Apna Adara, Ashait Pehli war, 1977, P:26
6. Babu Javed Girjakhi, Bo Kata, Gujranwala: Punjabi Adabi Markaz, 1981, P:91-92
7. Babu Javed Girjakhi, Zinda Tasveeran, Lahore: Punjnad Academy, 1983, P:22
8. Nimat Ahmar, Basanti, Faisalabad: Adara Adab o Fan, 1985, P:29
9. Nasir Baloch, Seetiyen Akhan Wale, Lahore: Pakistan Punjabi

- Adabi Board, 1986, P:33-34
10. Kanwal Mushtaq, Main te Main, Lahore: Pakistan Punjabi Adabi Board, P:100-101
 11. Afzal Toseef, Tahli Mary Bachray De, Lahore: Nigarshat, 1998, P:48
 - 12.. Agha Ali Mudasar, Chitey Lirey Mailey Lok, Lahore: Swaira video and Publishers, 1990, P:48
 13. Farkhanda Lodhi, Hirdey wich Tarairan, Lahore: Pakistan Punjabi Adabi Board, 1995, P:27-28
 14. Jameed Ahmed Paul, Wapsi Da Safar, Lahore: Ravel Publication, 1995, P:91-92
 15. Ahmad Saleem, Ishtihari, Fahar Zaman, Mazahmati Adab Punjabi, Islamabad: Acadmi Adabiat Pakistan, Jild 2, Shumara 2, 1995, P:94
 16. Ghulam Dastgeer Rabani, Chiryan Phardey Hath, Fahar Zaman, Mazahmati Adab Punjabi, Islamabad: Acadmi Adabiat Pakistan, Jild 2, Shumara 2, 1995, P:128
 17. Mansha Yaad, Ghughu Ghu, Fahar Zaman, Mazahmati Adab Punjabi, Islamabad: Acadmi Adabiat Pakistan, Jild 2, Shumara 2, 1995, P:147
 18. Habib Faiq, Rohi Roop Nawaikley Khawb, Fahar Zaman, Mazahmati Adab Punjabi, Islamabad: Acadmi Adabiat Pakistan, Jild

- 2, Shumara 2, 1995, P:285
19. Afzal Toseef, 25wan Ghanta, Lahore: Adara Punjabi Zaban Te Saqafat, 1998, P:286
 20. Afzal Toseef, Aman Wale Milan Gey, Lahore: Adara Punjabi Zaban te Saqafat, 2003, P:34
 21. Rifat, Bati Wala Chowk, Lahore: Institute of Punjabi Language and Culture, 2003, P:31-32
 22. Parveen Malik, Nikey Nikey Dukh, Lahore: Pakistan Punjabi Adabi Board, 2004, P:39
 23. Akbar Lahori, Akbar Kahaniyan, Lahore: Pakistan Punjabi Adabi Board, 2006, P:114
 24. Mehmood Ahmad Qazi, Darya, Lahore: Suchait Kitab Ghar, 2007, P:67
 25. Muhammad Mansha, Waghda Pani, Lahore: Sanj Publications, Dooji War, 2009, P:33
 26. Ziley Huma Bukhari, Chado Rehn Diyo, Lahore: Suchait Kitab Ghar, 2011, P:9
 27. Maqsood Saqib, Kahaniyan, Lahore: Suchait Kitab Ghar, Dooji War, 2013, P:30-31
 28. Zubair Ahmad, Banairey Te Ghalian, Lahore: Sanj Publications, 2013, P:48

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 8, July- Dec. 2023

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی - دسمبر 2023ء، مسلسل شمارہ 16

☆ زاہد حسین، ڈاکٹر زیب النساء

EXIGENCY AND SIGNIFICANCE OF BIBLIOGRAPHIC INDEX AND ITS TRADITION IN PUNJABI

اشاریہ سازی دی ضرورت و اہمیت تے پنجابی وچ ایہدی ریت

Abstract

A Bibliographic Index helps a researcher to find out relevant data in a publication within no time. A researcher or scholar can get information about his required material in a glance by the Bibliographic index because it show author's name, title of Book or Journal, subtitles, editor (in case of Journal etc) edition, publishing house, place, and year of publication. It saves time, energy, and money for the researcher. Its describe of significance and Bibliographic Index with reference to Punjabi Language and literature. Moreover, the Tradition of Bibliography has also been explored in this article.

Keywords: Bibliographic, Index, Relevant, Data, Publication,

☆ ایم فل سکالر، پاکستانی زبانیں AIOU، اسلام آباد
☆ لیکچرار، شعبہ پنجابی زبانیں AIOU، اسلام آباد

علمی دنیا وچ ہر کھدوک جا حقیقت دا جانوں اے جے کسے وی موضوع یا شے تے تحقیق کرن توں پہلے جاننا ضروری اے موضوع تے پہلے کیہ کم ہو چکا اے۔ مگروں فیصلہ کیتا جاندا اے کہ تحقیق کتھوں شروع کیتی جائے۔ موضوع بارے تاریخ وچ کیہ کم ایس توں چھپے ہو یا۔ ایہدے لئی کتابیات تے اشاریہ سازی دی اہمیت اگھڑویں اے۔ سپیشلائزیشن دے تیز رفتار دور وچ ایہدی اہمیت ہو رو دھ گئی۔ اشاریے دی لوڑ تے اہمیت بارے گل کھلارن توں پہلاں پتہ ہونا چاہیدا اے کہ اشاریہ کیہ اے۔ فیروز اللغات وچ اشاریے دی تعریف اے:

”کسی کتاب کے مضامین کی تفصیلی فہرست، حروف تہجی کے اعتبار

سے۔“ (1)

آکسفورڈ ڈکشنری وچ اشاریے دی تعریف ملدی اے:

“(In a book or set of books) An alphabetical list of names, subjects, etc. with reference to the pages on which they are mentioned”. (2)

امریکن ہیئر پیج ڈکشنری وچ اشاریے دی تعریف ایہناں لفظاں وچ درج اے:

“Something that serves to guide, point out, or otherwise facilitate references, especially an alphabetized list of names, places and subjects treated in a printed work, giving the page or pages on which each of them is mentioned”. (3)

کشاف اصطلاحات کتب خانہ وچ اشاریہ دی تعریف ایس طرح ملدی اے:

”کسی کتاب یا کتب میں مذکورہ مضامین، اشخاص، مقامات یا ناموں وغیرہ کی مفصل الفبائی یا ابجدی فہرست مع حوالہ صفحات جہاں انہیں استعمال کیا

گیا ہو۔“ (4)

ادبی پرچیاں دی اشاریہ سازی دے سلسلے وچ جیڑا طریقہ اپنایا جا رہیا اے اوہ تقریباً بلیو گرائی دی ہی شکل اے۔ لکھاری، لکھت دا عنوان، جلد نمبر، شمارہ نمبر، چھپن ورہا، پرچے دا ناں، چھپن دی تھاں درج کیتے جانڈے نیں۔ معلومات دا اندراج بھاریں کالماں دی شکل ہوئے یاں جملہ اشاعتی کوائف، کتابیات والے ہی درج کیتے جانڈے نیں۔ ایسے لئی اشاریاں نوں بلیو گرائی دا ناں وی دتا جاندا اے۔ تحقیق دے سلسلے وچ کتابیات دی اہمیت توں انکار نہیں۔ شہباز ملک لکھدے نیں:

”ہر قسم کی تحقیق کی کتابیات یا بلیو گرائی ایک اہم کردار ادا کرتی ہے۔ اس کی موجودگی ایک قسم کی چابی ہوتی ہے جو محققین پر صدیوں کی معلومات کے دروازے کھلوتی ہے۔“ (5)

اشاریے تے کتابیات کھوج کاراں تے ادب دے قاریاں دا ویلہ بچاون پاروں اہمیت دے حامل نیں۔ جنہاں توں بغیر گزارہ ممکن نہیں۔ ڈاکٹر طاہر تونسوی سرائیکی کتابیات (آغاز تے 1993ء) دے مکھ لیکھ وچ لکھدے نیں:

”ہرزبان وادب کے لیے بلیو گرائی ناگزیر ہے۔ آج کے جدید سائنسی دور میں وقت کو بچانے اور ایک جا ساری معلومات کو حاصل کرنے کے لیے کتابیات کا ہونا ضروری ہے۔“ (6)

علوم فن تے سائنس ٹیکنالوجی دے نال نال کھوج پرکھ دی ودھدی عملداری تے مصروفیت پاروں ویلے دی گھاٹ تے اشاریہ سازی دی اہمیت ودھادتی۔ قاری تے کھوج کار گھٹ توں گھٹ ویلے وچ ودھ توں ودھ کتاباں تے رسالیاں وچ چھپے مواد تک رسائی حاصل کر کے لوڑ موجب مواد حاصل کرنا چاہندا اے۔ پلک جھپکدیاں ایہہ مکن نہیں۔ کتابیات تے اشاریاں دی موجودگی ڈھیر گھٹ ویلے وچ اپڑان لئی جہت مددگار ہوندے نیں۔ اشاریہ موجود نہ ہوئے تے کتاب یاں رسالے دے اک اک صفحے نوں تھلنا پیندا اے تاں جے پتہ لگے کہ لوڑ موجب حوالہ ہے وی یا نہیں۔ اشاریہ محنت تے ویلے نوں بچاؤندا اے۔ ڈاکٹر اشرف کمال لکھدے نیں:

”صرف اشاریہ ہی ہے جو ساری کتاب کا نچوڑ کر نظر ڈالنے میں آنکھوں کے سامنے لے آتا ہے۔“ (7)

اشاریے دی خوبی اے کہ کسے خاص موضوع نال دلچسپی رکھن والے قاری تے محقق نوں الف بائی ترتیب راہیں لوڑ وند چیزاں تے متعلقہ حوالے اکٹھے اکوتھاں لہجہ جاندے نیں۔ مطالعہ مواد نوں مڈھ توں آخر تک کھنگالنا نہیں پیندا۔ سرفراز مرزا موجب:

”اشاریے کا مقصد کسی دستاویز کے مندرجات کو آشکار کرنا اور قاری کو اک طائرانہ نظر میں وہ سب کچھ مہیا کرنا ہے کہ جس کی اسے جستجو ہو اور اسے اپنے مطلب کی مواد کی تلاش کے کام میں آسانی ہو۔ بکھری ہوئی معلومات کی طرف رہنمائی کے لیے اشاریے موثر کردار ادا کرتے ہیں۔“ (8)

ہر نویں دن دے نال معلومات وچ وادھا ہوندا جا رہیا اے۔ کتاباں تے مقالیاں وچ وادھے ہو رہے نیں۔ اڈواڈ ادبی، علمی تے تحقیقی مجلیاں وچ سینکڑے مضمون تے مقالے چھپدے نیں۔ علم دے ایس ذخیرے وچوں کھوج کسے خاص موضوع اُتے کیویں بھال کرے۔ اک پرچہ تے کتاب دے اک اک صفحہ دی پھرولا پھرالی ڈاہڈا دکھاتے تھکا دین والا کم اے۔ سلمان عابد مضمون وچ لکھدے نیں:

”ہزاروں کی تعداد میں شائع ہونے والے رسائل و جرائد میں سے کسی علمی تحقیقی رسالے کے سینکڑوں شماروں اور اس میں شائع ہونے والے ہزاروں مقالات و نگارشات سے استفادہ کرنا بھی ایک حد تک ”ناممکن امر“ لگتا تھا۔ اس ناممکن کو ممکن بنانے کے لیے اشاریے مرتب کیے جاتے ہیں جن کی مدد سے محقق کے علم میں یہ آتا ہے کہ کسی رسالے میں اس کے کام کا لوازمہ موجود ہے اور یہ اشاریہ ہی ہے جس کے باعث کسی رسالے کے تمام شماروں کی ورق گردانی کی زحمت سے نجات مل جاتی ہے۔“ (9)

اشاریہ کھوج دے سلسلے دی اہم منزل اے۔ اشاریے دی ترتیب تے تیاری معمولی کم نہیں۔ مزاج وچ تحمل، ذہن وچ ترتیب دیون دی صلاحیت خاص توجہ، فکر تے نظر دی لوڑ ہوندی اے۔ اختر النساء دی بقول:

”اشاریہ تحقیق کی ایک اہم منزل ہے۔ یہ ایک ایسی باضابطہ مرتب فہرست

ہوتی ہے جو ہر اندراج کے بارے میں معلومات فراہم کرتی ہے لہذا اس کی ترتیب و تیاری میں خصوصاً توجہ اور فکر و نظر کی ضرورت ہوتی ہے۔ اس تکنیکی کام کی وجہ سے حوالوں کے نظام میں ترتیب آتی ہے۔ بکھری ہوئی معلومات کو یکجا کرنے اور قاری کو مطلوبہ مواد کی تلاش و رہنمائی میں بھرپور مدد ملتی ہے۔“ (10)

اشاریے دی لوڑ تے اہمیت اتے ”تحقیق کافن“ وچ ڈاکٹر گیان چند ہوراں روشنی پائی۔ کتاباں دے نال رسالیاں دی اشاریہ سازی دے وی بڑے قائل و سدے نیں۔ کتاب کسے اک یاں دو بندیاں دی مرتبہ یا تصنیف ہوندی اے جد کہ رسالیاں وچ کئی لوکاں دی نگارشاں نظم تے نثر دے روپ وچ چھپدیاں نیں:

”رسالوں کے اشاریے ہوں تو ان میں دیکھ لینا کافی ہو، پوری فائل تلاش کرنے کی ضرورت نہیں۔“ (11)

کسے قسم دے مواد دا اشاریہ اپنی اہمیت تے استعمال دی لوڑ پاروں بنیادی ماخذ دی حیثیت رکھدا اے۔ ایہہ روشنی دی اوہ شمع اے جیہدے نال محقق، کھوج دے ہنیرے کمرے وچوں لوڑ موجب شیواں کھوجن دے قابل ہو جاندا اے۔ نہ صرف کھوجکاراں سگوں پارکھاں نوں نینہہ مہیا کردا اے جیہدے اُتے پرکھ دی کندھ اساری جاسکدی اے۔ اشاریہ اصل وچ کسے قابل مطالعہ مواد یا مجموعہ دستاویزاں تے اوہدے مندرجات دیاں سرخیاں دے نال کسے خاص ترتیب نال مرتب کیتی فہرست اے۔ اشاریے بارے مبادیات تحقیق دے مولف دے وچار نیں کہ:

”موجودہ دور میں اشاریہ کو بڑی اہمیت حاصل اے اور یہ ہے بھی حقیقتاً نہایت مفید اور کام کی چیز۔ اس سے قاری کو بھی فائدہ پہنچتا ہے اور تحقیق کرنے والے کو بھی، خصوصاً نئے محقق کو۔ اس کے ذریعے اس کی رہنمائی بھی ہوتی ہے اور وقت بھی بچتا ہے۔“ (12)

اشاریہ کسے کتاب دا ہووے یا رسالے دا اوہدی ترتیب لمی کتاب یا رسالے دے مشمولات دے موضوعاں دا خاص خیال رکھن دی لوڑ اے۔ توضیحی اشاریے وچ عام روایتی اشاریے دی نسبت مواد دے متن وچوں اہم نکات

تے معلومات نوں زیادہ واضحترے قدرے جامع ڈھنگ وچ پیش کیتا جاندا اے۔ ایس لحاظ نال توضیحی اشاریہ روایتی اشاریے توں اک درجہ اگے اے۔ معلومات تک زیادہ بہتر انداز نال رسائی دی اہلیت پاروں ایہدی اہمیت تے افادیت ودھ گئی اے۔ ایس پاروں موجودہ دور وچ کتاباں تے رسالیاں دے توضیحی اشاریاں دارجمان ودھ رہیا اے۔

پنجابی زبان دے ادب دی معلوم تاریخ لگ بھگ ہزار ورہے پہلے شروع ہوئی۔ بابا فرید (1188ء تا 1280ء) پنجابی زبان دے پہلے باقاعدہ شاعر منے جانے نیں۔ پنجابی وچ تحقیق دی روایت ڈھیر پرانی نہیں۔ کتابیاتی اشاریے دا مڈھ جامع پنجاب دے ایم اے پنجابی دے طالب علم شہباز ملک ہوراں 1972ء وچ ”فارسی رسم الخط وچ چھپیاں پنجابی کتاباں“ دے عنوان نال تحقیقی مقالہ لکھ کے بھیا۔ مقالے دے نگران ڈاکٹر وحید قریشی سن۔ ایہدے وچ پنجابی دیاں ساڈھے پنج ہزار کتاباں بارے ضروری معلومات دتیاں گئیاں۔ مقالہ بعد وچ چھپیمائی وچ قسط وار چھپنا شروع ہو گیا۔ (13)

کتابی شکل وچ پہلا اشاریہ سبط الحسن ضیغم ہوراں دا اے۔ ”پنجابی کتابیں“ دے سرناویں پٹھ اردو زبان وچ ایہہ اشاریہ ستمبر 1973ء وچ پہلی وار نیشنل بک سنٹر پاکستان لاہور نے مطبع عالیہ توں شائع کیتا۔ ایس اشاریے وچ 2538 پنجابی کتاباں بارے جانکاری اے۔ کتاب دانان، لکھاری دانان، اشاعتی ادارہ، سن اشاعت، کتاب داسائز، کل صفحے۔ کتاب وچ 1972ء تک چھپن والیاں کتاباں نوں شائع کیتا گیا اے۔ نظم تے نثر دے اعتبار نال موضوعاں دی اڈواڈ سرناویاں پٹھ ونڈ کیتی گئی اے۔ کتابیاتی اشاریے بارے عین الحق فرید کوٹی لکھدے نیں:

”پنجابی بارے بلیو گرافی دا مڈھ سید سبط الحسن ضیغم نے نیشنل بک سنٹر پاکستان دے کہن تے ”پنجابی کتابیں“ (1972ء) دے سرناویں پٹھ

اک بھرویں فہرست تیار کر کے بدھاسی“۔ (14)

اشاریے دی روایت دا تیسرا وڈا کارنامہ اقبال صلاح الدین دی مرتبہ ”فہرست مقالات“ اے۔ 30 دسمبر 1982ء تائیں چھپن والے سوانحی، تاریخی، جغرافیائی، معاشرتی، اخلاقی، تحقیقی تے تنقیدی مضمون ایس فہرست دا حصہ نیں۔ قبیلہ ناشرین ولوں چھپی کتاب نوں لوڑتے اہمیت موجب عین الحق فرید کوٹی ہوراں ایہناں لفظاں وچ وڈیا:

”پنجابی، بلیو گرافی دے کچھ وچ اقبال صلاح الدین دی ترتیب دتی ہوئی

فہرست مقالات (1983ء) دی بہت صلاحین یوگ اے۔ فاضل مرتب
نے ایہ لوڑوند پر بہت کھینچل والا کم کر کے پنجابی زبان اُتے بڑا احسان کیتا
اے۔ (15)

1984ء وچ چھپن والا اقبال صلاح الدین دا اشاریہ سائنسی بنیاداں اُتے ترتیب دتا گیا۔ رسالیاں، کتاباں
تے اخباراں وچ لکھے گئے پنجابی دے مضموناں تے مقالیاں نوں رلت دتی گئی۔ دیباچے وچ اقبال صلاح الدین
لکھدے نیں:

”پنجابی زبان تے ادب بارے چھپن والے مضموناں دی فہرست بناون دا
خیال تے ”لعلوں دی پنڈ“ دی ترتیب دے سے (1972ء) ہی میرے
دل وچ پننگر یا سی۔ 1972ء وچ موتیاں دی لڑی دی پہلی جلد پنجابی تحقیقی
مرکز چوک اُردو بازار ولوں چھاپن دا سر بندھ کیتا گیا۔ ایہہ جلد قسط وار
ماہنامہ ”لہراں“ لاہور وچ اوہنیں ونیں چھپنی شروع ہوئی جینہیں دنیں میں
ایہہ پرچہ مرتب کردا ہندا اسساں تے ”لہراں“ دے لے نمانے مالی وسیلیاں
پاروں ایہہ قسطاں دی دوہہ، تروہہ توں ودھ نہ چھپ سکیاں۔ ایس کتاب
دی تیاری دا وڈا مقصد جتھے اپنے ادبی ورثے نوں محفوظ کرنا اے او تھے
تحقیق کرن والیاں نوں ہڈھی کھینچل توں بچاؤ کرنا وی اے۔ (16)

اقبال صلاح الدین ہوراں وی تحقیقی کاوش کئی سال چھاپن ہاراں دیاں نظراں توں پرے زلدی رہی۔ ایس
پڑ دے اگلے کھوجکار ڈاکٹر حمید محسن نیں۔ 1947ء توں 1984ء تاں ایں اڈواڈ رسالیاں وچ چھپن والے افسانیاں نوں
اوہناں اپنی بلیوگرافی دا موضوع بنایا۔ اشاریہ جولائی 1984ء وچ چیئر پبلیکیشنز ولوں ”پاکستانی پنجابی افسانہ 1947ء
توں 1984ء بلیوگرافی“ دے عنوان پٹھ چھپیا۔ کاوش بارے داددیندیاں اسلام رانا لکھدے نیں:
”حمید محسن نے ایہہ بلیوگرافی مرتب کر کے اک پاسے تے وکھو وکھلریاں
موتیاں نوں اک لڑی وچ پرو دتا اے تے دوجے پاسے کہانی دے

پارکھاں، طالبعلماں تے محققاں داکم سوکھا کردتا اے۔“ (17)

اشاریہ پنجابی افسانے دی تاریخ دادرجہ رکھدا اے۔ ایس اشاریے دی اہمیت ایس کچھوں اے کہ ایہدے وچ اک دکھ صنف نوں موضوع بنایا گیا۔ ایس روایت دے اگلے محقق ڈاکٹر شہباز ملک نیں۔ اوہناں داکم ایس سلسلے دا سب توں موکلا کم اے ”پنجابی کتابیات“ دے سرناویں پٹھ 1991ء وچ اکادمی ادبیات پاکستان نے پنجابی کتاباں دی بلیوگرانی چھاپی۔ ایہدے وچ 12500 کتاباں بارے جانکاری اے۔ اک لیکھ وچ اسلم رانا لکھدے نیں:

”ڈاکٹر شہباز ملک نے لگ بھگ 26-27 ورہیاں دی کٹھن ریاضت، سخت محنت تے عزم مجاہدے توں بعد پنجابی کتابیات جلد 1 دی شکل وچ جیہڑا اچا تے سچا کارنامہ انجام دتا اے تے اوہدی ترتیب، تہذیب تے اشاعت جس جانفشانی، عرق ریزی تے دلاویزی نال کرائی اے اوہ پنجابی زبان تے ادب وچ نہ صرف اک سنگ میل بن گیا اے سگوں ساڈی نظر وچ لچھڑ داروپ وٹا گیا اے۔“ (18)

پنجابی زبان تے ادب دا ایہہ سنہر باب، دانش وراں تے پارکھاں کھوجیاں لئی بیش قیمت خزانہ اے۔ پنجابی زبان وچ ایہہ نوں ادب دا انسائیکلو پیڈیا وی آکھیا جاسکدا اے۔ پنجابی زبان وچ کتابیاتی اشاریے دی ریت وچ اڈواڈ جامعات توں ایم اے تے ایم فل دی سطح تے لکھے سندی مقالیاں دا وی وڈا حصہ اے۔ پنجاب یونیورسٹی دے ایم اے پنجابی دے طالب علماں داکم ایس کھیتر سلاہن جوگ اے۔ اڈواڈ ادبی پرچیاں وچ چھپن والیاں پنجابی لکھتاں نوں نوجوان محققاں موضوع بنایا۔ ایہہ محبت طلب کم پنجاب یونیورسٹی شعبہ پنجابی دے پروفیسر ڈاکٹر وحید قریشی، ڈاکٹر شہباز ملک، ڈاکٹر اسلم رانا، ڈاکٹر نبیلہ عمر تے پروفیسر خالد ہمایوں دی زیر نگرانی مکمل ہويا۔ پنجابی زبان دی اشاریہ سازی دی تاریخ وچ جامع پنجاب دا ایہہ کم ہمیشہ یاد رکھیا جائے گا۔

مقالہ نگار	عنوان	سال
شہباز ملک	فارسی رسم الخط وچ چھپیاں پنجابی کتاباں	1974ء

- شگفتہ پروین روزنامہ امروز لاہور دے (پنجابی حصہ) وچ چھپن والے تنقیدی تے 1984ء تحقیقی مضمون (ہیلو گرائی)
- رانا مبارک علی ماہنامہ لہراں لاہور۔ تحقیق، تنقید (ہیلو گرائی) 1988ء
- شمیم اختر ماہنامہ پنجابی ادب لاہور وچ چھپے تحقیقی تے تنقیدی مضمون تے ہور نثر 1991ء (ہیلو گرائی)
- مہر وقار الحسن ماہنامہ پنجابی زبان دی ہیلو گرائی 1997ء
- ساجدہ کنول پنجابی زبان تے ادب بارے پنجابی کتاباں دی فہرست 1991ء
- فرحت نذیر روزنامہ ”سجن“ دے ادبی مضمون (ہیلو گرائی) 1997ء تا 1999ء
- مہر النساء تمنا ہی ”پنجابی ادب“ وچ چھپن والیاں لکھتاں دی ہیلو گرائی 1997ء
- فائزہ الماس روزنامہ ”ڈان“ وچ پنجابی زبان تے ادب بارے چھپن والیاں 2000ء لکھتاں (ہیلو گرائی)
- ہما فاطمہ پنجاب، پنجابی زبان و ادب بارے چھپن والیاں لکھتاں (ہیلو گرائی) 1998ء تا 2000ء
- حافظ عارف محمود رسالہ ”تخلیق“ وچ چھپن والیاں پنجابی لکھتاں (ہیلو گرائی) 2000ء تا 2001ء
- عفت عاشق مہینہ وار ”ماں بولی“ لاہور مہاڑتے ہیلو گرائی 2000ء تا 2001ء
- مہ جبین کتب خانہ خالدہ ہمایوں دیاں پنجاب تے پنجابی بارے کتاباں (ہیلو گرائی) 2002ء تا 2004ء گرائی) ک
- محمد اسلام ساؤتھ ایشین ریسرچ اینڈ ریسورس سنٹر لاہور دیاں پنجابی کتاباں 2002ء تا 2004ء (ہیلو گرائی)
- محمد ارسلان بیگ بلھے شاہ بارے چھپیاں کتاباں دی توضیحی ہیلو گرائی 2002ء تا 2004ء
- عائزہ رانا سویرا نٹرنیشنل رسالے دی ہیلو گرائی 2003ء تا 2005ء (2001ء-2004ء)

- میمونہ طاہر سبط الحسن ضیغم دی لائبریری وچ موجود گورکھی کتاباں دی بلیو گرافی 2003ء تا 2005ء
(الف توں شک تک)
- آمنہ دلدار مہینہ وار ”پنجابی انٹرنیشنل“ دی بلیو گرافی تے تنقیدی ویروا 2003ء تا 2005ء
- سعدیہ مشتاق پنجاب پبلک لائبریری وچ گورکھی حصے دی کتابیات (الف توں ث) 2003ء تا 2005ء
شاہ مکھی وچ
- ممتاز اسلم پنجابی مہینہ وار بال رسالہ ”پکھیر و“ دی بلیو گرافی 2004ء تا 2006ء
- منتہا یونس جی۔ سی یونیورسٹی لاہور دے مجلہ راوی دی بلیو گرافی (1984ء تا 2003ء تا 2005ء
توں 2006ء تک)
- کرن مشتاق سویرا انٹرنیشنل رسالے دی بلیو گرافی 2005ء تا 2006ء
(2005-2007ء)
- نعمان صفدر محمد صفدر میر دے پنجابی تے پنجابی بارے چھپے انگریزی کالماں دی 2005ء تا 2007ء
بلیو گرافی
- مہوش اسلام بابا فرید دے چھپے پنجابی لیکھ (وضاحتی بلیو گرافی) 2012ء تا 2014ء
- احمد شہزاد تمنا ہی ”مہکاں“ انٹرنیشنل دی بلیو گرافی 2013ء تا 2015ء
(2005ء-2015ء)
- سدا اشفاق علی گورنمنٹ پوسٹ 2015ء تا 2017ء
گر بیجوائٹ کالج جھنگ دے ادبی مجلے ”کارواں“ دے پنجابی حصے
دی بلیو گرافی
- ایس توں اڈھو طالب علماں وی بلیو گرافیاں مرتب کیتیاں۔
- حنافرید مہینہ وار ”ترنجن“ لاہور دی بلیو گرافی (دسمبر 2011ء تیک) GCU 2011ء
فیصل آباد

لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی دے شعبہ پنجابی وچ ایس سلسلے وچ کافی کم ہو چکیا اے۔ وردہ عمران نے تمہا ہی ”پنجابی ادب“ دی 2002ء تا 2005ء تک دی بھلیو گرائی مرتب کیتی۔ خدیجہ فاطمہ نے ”تمہا ہی ادبی ادب دی توضیحی بھلیو گرائی (2006ء تا 2010ء) دے سرناویں پٹھ تحقیقی مقالہ لکھیا۔ ”تمہا ہی پنجابی ادب دی بھلیو گرائی (2014ء-2011ء)“ سدرہ مبین دے مقالے دا عنوان سی۔ 2018ء وچ مروہ شفیق نے تمہا ہی پنجابی ادب دی بھلیو گرائی (1996ء تا 1998ء) تے سہانا ناصر نے (1999ء تا 2001ء) دی بھلیو گرائی مرتب کیتی۔ ایسے طرح 2019ء وچ کشمالہ بٹ نے (1992ء-1990ء) تے رمشا جہانگیر نے (1995ء-1993ء) دی بھلیو گرائی نوں اپنے مقالہ جات دا موضوع بنایا۔

بھلیو گرائی دے کھیت وچ پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج دے تحقیقی مجلہ چھیمما ہی کھوج دا کردار وی قابل قدر اے۔ چھیمما ہی کھوج وچ چھپن والیاں بھلیو گرائیاں دے ذکر بناؤ موضوع ادھورار ہوئے گا۔

مقالہ نگار	عنوان	اشاعتی کوائف
شہباز ملک	پاکستانی پنجابی ادب (بھلیو گرائی) (1978ء)	چھیمما ہی کھوج (مسلسل شماره 1) جلد نمبر 1، شماره نمبر 1، جولائی دسمبر 1978ء، چھیمما ہی کھوج شماره 2، جلد 5 (مسلسل شماره 10)
محمد انوار الحق	توں (1984ء) تیک پہلا پور پاکستانی پنجابی ادب (بھلیو گرائی) (1984ء توں 1976ء)	صفحہ 1 توں 54
شوکت علی قمر	تیک (دو جا پور)	”راوی“ گورنمنٹ کالج لاہور دا پنجابی حصہ (بھلیو چھیمما ہی کھوج (مسلسل شماره 20) جلد 10، شماره 2، جنوری جون 1988ء، ص 83، 45)
محمد ریاض شاہد	روزنامہ ”عوام“ (لاکل پور) فیصل آباد دے پنجابی صفحے وچ چھپے تنقیدی، تحقیقی مضمون (بھلیو گرائی)	چھیمما ہی کھوج (مسلسل شماره 24، 23) جلد 12، شماره 1، جولائی دسمبر 1989ء جلد 12، شماره 2، ص 51 تا 74
	روزنامہ ”مغربی پاکستان“ لاہور دے پنجابی ایڈیشن ”رچناب“ وچ چھپے تنقیدی تے تحقیقی	چھیمما ہی کھوج (مسلسل شماره 25) جلد 13، شماره 1، (مسلسل شماره 25)، دسمبر 1990ء

- مضمون (بلیو گرافی) ص 82، 63
 حمید محسن ہفت روزہ ”مبصر“ (فیصل آباد) دے پنجابی ادبی چھیمما ہی کھوج (مسلسل شماره 26، 27)
 صفحے وچ چھیمما لکھتاں (بلیو گرافی) جلد 13، شماره 2، جلد 14، شماره 1، جنوری
 دسمبر 1991ء (مسلسل شماره 26، 27)،
- ص 21 توں 82
 حفیظ احمد کتاب لڑی ”رچناب“ گوجرانوالہ دی بلیو گرافی چھیمما ہی کھوج (مسلسل شماره 28)،
 جلد 14، شماره 2، جنوری جون 1992ء،
- ص 21، 94
 ڈاکٹر شہباز ملک کھوج (مسلسل شماره 1 توں 28) پنجاب چھیمما ہی کھوج (مسلسل شماره 29)،
 یونیورسٹی لاہور (بلیو گرافی) جلد 15، شماره 1، جولائی دسمبر 1992ء ص 1
- توں 28
 حمید محسن چناب رنگ ڈائجسٹ (فیصل آباد) وچ چھیمما ہی کھوج (مسلسل شماره 30) جلد 14،
 لکھتاں (بلیو گرافی) شماره 1، جنوری جون 1993ء ص
- ارشاد اقبال ارشد کتاب لڑی ”لکھاری“ (لاہور) وچ چھیمما نثری چھیمما ہی کھوج (مسلسل شماره 31) جلد 16،
 ادب (بلیو گرافی) شماره 12، ص 50، 27 جولائی دسمبر 1993
- شوکت علی شوکت روزنامہ ”ملت“ (لاائل پور) دے صفحے پنجابی رچنا چھیمما ہی کھوج (مسلسل شماره 32)،
 وچ چھیمما ولال پنجابی ادب جلد 17، شماره 2، ص 50، 27 جنوری
- جون 1994ء
 عامر مقصود چوہدری اورینٹل کالج میگزین وچ چھیمما پنجابی ادب بارے چھیمما ہی کھوج (مسلسل شماره 33) جلد 18،
 فہرست جولائی دسمبر 1994ء، ص 23، 27
- ”سنگت“ کتب لڑی فیصل آباد وچ چھیمما ہی کھوج، مسلسل شماره 34، جلد 18،

- لکھتاں (بلیو گرائی) شمارہ 1، جنوری جون 1995ء ص 73
- تا 118
- سعد بھٹا تماہی ”پنجابی ادب“ (لاہور) وچ چھپی پنجابی نثر چھیمہا ہی کھوج (مسلسل شمارہ 35) جلد 18، شمارہ 1، جولائی دسمبر 1995ء (بلیو گرائی)
- ص 194-165
- شوکت علی قمر روزنامہ ”پغام“ (فیصل آباد) حصہ پنجابی (بلیو گرائی) چھیمہا ہی کھوج (مسلسل شمارہ 37)، جلد 19، شمارہ 1، جولائی دسمبر 1994ء
- ص 30-19
- امجد نصیر احمد روزنامہ کمرشل نیوز (فیصل آباد) دا پنجابی ادب (بلیو گرائی) چھیمہا ہی کھوج (مسلسل شمارہ 38)، جلد 19، شمارہ 2
- محمد اعجاز بٹالوی ماہنامہ ”پنج دریا“ وچ چھپے علمی، ادبی، تحقیقی، تنقیدی مضمون تے مقالے (بلیو گرائی) چھیمہا ہی کھوج (مسلسل شمارہ 39) جلد 19، شمارہ 2، جولائی دسمبر 1997ء
- ص 136-115
- محمد منیر سلج، ڈاکٹر زمیندار کالج گجرات دے مجلہ ”شاہین“ دا پنجابی حصہ (بلیو گرائی) چھیمہا ہی کھوج (مسلسل شمارہ 40)، جلد 20، شمارہ 1، جنوری توں جون 1988ء
- ص 150 تا 133
- نگہت خورشید رسالہ فنون وچ پنجابی بارے چھپن والیاں لکھتاں چھیمہا ہی کھوج (مسلسل شمارہ 41) جلد 20، شمارہ 1، جنوری توں جون 1998ء ص 133
- تا 150
- محمد اعجاز نوشاہی ماہنامہ ”پنج دریا“ وچ چھپن والیاں لکھتاں تخلیقی نثر تے شاعری (بلیو گرائی) چھیمہا ہی کھوج (مسلسل شمارہ 21)، جلد 20، شمارہ 1، جولائی دسمبر 1998ء

- ص 133 تا 212
- محمد اعجاز نوشاہی ماہنامہ ”لکھاری“ وچ چھپن والیاں (ہیلیو گرائی) تخلیقی نثر تے شاعری 1989ء توں 1998ء
- چھیمما ہی کھوج (مسلسل شمارہ 42) جلد 21، شمارہ 1، جنوری جون 1999ء، ص 75
- محمد اعجاز نوشاہی چھیمما ہی ”کھوج“ دی ہیلیو گرائی (29-42) شمارہ 1، جولائی توں دسمبر 1999ء
- محمد سلیم چوہدری رسالیاں تے اخباراں وچ چھپے وارث شاہ بارے پنجابی لیکھ (ہیلیو گرائی) جلد 26، شمارہ 1، جولائی دسمبر 2003ء، ص 69-92
- مسز بتول زہرا زرعی یونیورسٹی (فیصل آباد) دے مجلہ ”کشت نو“ دا پنجابی حصہ (ہیلیو گرائی) جلد 29، شمارہ 2، جولائی دسمبر 2006ء
- ص 109 تا 118
- محمد اعجاز نوشاہی چھیمما ہی ”کھوج“ دی ہیلیو گرائی (شمارہ 43-59) ہیلیو گرائی شمارہ 2 جنوری توں جون 2008ء
- عباد نبیل شاد تمما ہی ”انکھ“ کنگن پوری وچ چھپیاں لکھتاں (ہیلیو گرائی) شمارہ 1، جولائی توں دسمبر 2008ء
- وقاص عاشق چھیمما ہی تحقیقی مجلہ ”لیکھ“ دی ہیلیو گرائی چھیمما ہی لیکھ، جلد 8، شمارہ 1، جنوری توں
- مصباح ریاض چھیمما ہی لیکھ، جلد 9، شمارہ 2، جولائی توں دسمبر 2014ء، ص 108-125

طالب علماں توں اڈ پختہ کھوجکاراں دے مرتب کیتے اشاریے تے جھات پائیاں پنجابی ادب وچ اشاریے دی نہ صرف ٹورسگوں مہاڑ داوی بخوبی اندازہ ہوندا اے۔ اشاریہ سازی دیاں کئی قسماں تے روپ نیں۔ انسانیت دی

سائجھی میراث مشرق توں مغرب تائیں ساریاں تو ماں دا حصہ اے۔ مان یوگ اے کہ ایہدے موڈھی مسلمان محقق
نیں۔ پنجابی وچ بھادیس دیرنال سہی پرایہ ٹور ٹر پئی اے۔

حوالے

1. Ferozullughat Urdu Jadeed, Lahroe: Ferozsons Private Limited,
Editon 17th, 2011
2. Oxford Advance learner Dictionary, 1998
3. The American Heritage Dictionary, Pansolonia, Bostan Publisher,
1969
4. Mehmood ul Hassan o Zamord Mehmood (Muratabeen), Kashaf
Istalahat Kutab Khana, Islamabad: Maqtdra Qomi Zabaan Pakistan,
1985, P:14
5. Shshbaz Malik, Dr. Punjabi Kitabiyat, Volume 1, Islamabad Akadmi
Adbiyaat Pakistan, Edition 1, 1991, P: ش
6. Tahir Tonswi, Dr. Saraiki Kitabiyat (Start to 1993), Islamabad:
Akadmi Adbiyat Pakistan, 1994, P:ع
7. Ashraf Kamal, Dr. Muhammad, Irsharia Aur Fun e Isharia,
Islamabad: National Book Foundation, November 2018, P: 47
8. Sarfraz Hussain Mirza (Muratab), Paish Lafz, Isharia Nawa-e-Waqt,
1945-1947, Lahore: Pakistan Study Center, Punjab University, 1987,
P: Alif
9. Salman Abid, Duniya e Tehqeeq may Isharia Saazi Ki Ahmiyat
(Mazmoon) Mashmoola Roznama Express, 30 October, 2016

10. Akhtar un Nisa, Dibacha, Isharia Iqbaliyat Saamahi Mujala Iqbaliyat, Lahore: Iqbal Akadami, 1998, P:5
11. Gayan Chand, Dr. Tehqeeq ka Fun, Islamabad, Maqtadra Qomi Zaban Pakistan, Tabah Sishan, 2016, P:157
12. Abdul Razzaq Qureshi, Mubadiat Tehqeeq, Lahore: Khan Book Company, NY, P:17
13. Shahbaz Malik, Pakistani Punjabi Adab (Bibliography Pehla Pur) Chendani Khoj, Lahore: Punjab University Oriental College, Jild 1, Shumara 1, July to December 1978, P:1 to 120
14. Ain-ul-Haq, Fareed Koti, Khoj (Mazmoon) Mashmoola, Azadi Magro Punjabi Adab, Lahore: Pakistan Punjabi Adbi Board, Tabah Awal, 1986, P:34
15. Ibid, P:35
16. Iqbal Salah-ud-Din, Debacha Fehrast Maqalat (Mouzawar), Okara: Qabela Nashran, Taba Awal, 1984, P:11
17. Aslam Rana, Flap, Mashmoola Pakistani Punjabi Afsana Bibliography (1947 to 1984), Murtaba Hameed Mohsan, Lahore: Chater Publications, 1986
18. Aslam Rana, Dr. Punjabi Kitabiyat Dr. Shahbaz Malik da Ahadsaz Karnama (Mazmoon) Mashmoola Chemahi Khoj, Jild 15, Shumara 1, Muslsall Shumara 29, July to Dec. 1992, P:108

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 8, July- Dec. 2023

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی - دسمبر 2023ء، مسلسل شمارہ 16

☆ عفت عاشق، پروفیسر ڈاکٹر سعید خاور بھٹا

OVER VIEW OF SWAN TEHZEEB**سواں تہذیب اک اُچاویں جہات****Abstract**

"Swan Valley Civilization" it is an important part of the cultural heritage of the Punjab and South Asia and provide valuable insignificance of the "Swan Valley Civilization" lies in the fact that it represents a crucial stage in the transidered to be the earliest example of human settlement in the world. It is a testament to the ingenuity and resourcefulness of ancient ancestors, who managed to survive and thrive in the harsh environment of the prehistoric time.

Keywords: Swan Valley, Punjab, Settlement, Environment, Survive

پکی تھتھی گل اے پئی دھرتی اُتے انسان سنے کسے وی جیودی حیاتی دادارومدار پانی تے وے۔ انسان پتھر دے سے دا ہووے یاں اجو کے ترقی وند مشینی دور دا پانی توں بنا جیوند نہیں رہ سکدا۔ دھرتی اُتے انسانی رہتل تے جیون پانی بناں ممکن نہیں۔ ایہو وجہ اے پئی دنیا دیاں سبھے قدیم تہذیبیاں دے و سن تے اُجڑن دے کھرے کسے نہ کسے دریا دے کنڈھیوں ہی ملدے نیں۔ جیویں سومیری تہذیب دریائے نیل، دجلہ تے فرات، مصری دریائے

☆ ریسرچ سکالر، پی ایچ۔ ڈی پنجابی، گورنمنٹ کالج یونیورسٹی، لاہور

☆ چیئر پرسن شعبہ پنجابی، گورنمنٹ کالج یونیورسٹی، لاہور

نیل، میسو پوٹمییا، بابل، یونانی، عراقی تہذیب دریائے دجلہ تے فرات، چینی دریائے ہووانگ (جس نوں پیلا دریا وی آکھیا جاندا اے)، ہاکڑا دریائے سرسوتی، وادی سندھ دی تہذیب دریائے سندھ، گندھارا تے ٹیکسلا دریائے سندھ تے سواں تہذیب دریائے سواں کنڈھے پھٹی۔ دنیا دیاں سبھی قدیم تہذیبیاں دے وسن تے اُجڑن دے کھرے کسے نہ کسے دریا دے کڈھیوں ہی ملدے نیں۔ I.W.A. وچ لکھیا اے:

“Water is life and life on the earth is linked to water our existence is dependent on water or the lack of it in many ways and one could say that our whole civilization is built on the use of water”.(1)

پنجاب دے ہن تاں جیاں وی تہذیبیاں دے کھرے لہجے اوہ اڈواڈ سسے وچ پنجاب دے کسے نہ کسے دریا کنڈھے تے ہی نسیاں اوہناں تہذیبیاں وچ سواں، ہاکڑا، ہڑپا، کوٹ ڈیجی تے ٹیکسلا ورگیاں اُچ پدھر دیاں قدیم ترین ترقی وند تہذیبیاں شامل نیں۔ ایہناں تہذیبیاں دا شمار جگتی پدھر تے مغربی ایشیا دیاں قدیم تہذیبیاں وچ ہوندا اے۔ پنجاب دا تہذیبی ورثہ وی اوہنا ہی پرانا اے جتا دھرتی اُتے انسانی وسیب۔ کیوں جے تاریخ دے پتیاں نوں گوہ نال پرکھیے تے پتا لگدا اے پئی دھرتی اُتے انسان تے باندردے وچکار لے ساکنگے دیاں اڈواڈ کڑیاں تے وکھو وکھ سسے وچ افریقہ، چین، انڈونیشیا، جرمنی، یونان تے ہور ناں کئی مُلکاں وچوں لہج پتیاں نیں پر ایہناں توں بعد انسان نے کیوں حیاتی نوں ہنڈاؤن دا ول سکھیا؟ حیاتی دا مقصد کیہ اے؟ اوس نے حیاتی ہنڈاؤن ول پہلا پیر کیوں پٹیا؟ اوہا جیونا کیوں داسی؟ ایہناں ساریاں سوالاں دا جواب کسے وی طرح دے کھریاں راہیں ایہناں مُلکاں وچوں نہیں ملدا۔ جیویں D.C. Sircar ہوریں لکھدے نیں:

“In several respects the antiques found at the ruined city sites of Harappa and Mohenjo-daro are unparalleled in other contemporary

(2). "civilizatio of West Asia"

جد کے دو بے موہرے جدوں اسیں پنجاب وچ انسانی ہوند دیاں نشانیاں اُتے جھات پانے ہاں تے اتھے
اسانوں انسانی رہتل دے آثار پورے وثوق نال ملدے نیں۔ ایہتھوں لبھن والیاں نشانیاں توں تھوہ لگدا اے پئی
اتھے رہن والا انسان حیاتی نوں جیونا جان داسی۔ اتھے انسانی ارتقا دا اک مکمل تسلسل موجود اے۔ ایس لئی آکھیا جا
سکدا اے پئی دنیا دے سب توں پہلے انسان نے پنجاب دی دھرتی اُتے ہی ناصر ف ساہ لیا سی سگوں حیاتی ہنڈاون
دے کسب ول پہلا پیروی ایہتھوں ہی پٹیا سی جیویں کہ محمد آصف خاں ہوریں لکھدے نیں:

”فرانس دا اک اگھا عالم Henri V. Vallois سواں وادی دیاں
لبھتاں نوں موہرے دھر کے ایس سٹے تے اپڑیا ہے کہ سبھ توں پہلے صحیح
انسان نے پنجاب دی دھرتی اُتے ساہ لیا سی۔ افریقہ، چین، انڈونیشیا،
جرمنی، یونان اتے دو بے دیاں توں باندرتے انسان دے وچکار لیاں
وکھو وکھ کڑیاں تاں کتوں لبھ پیاں سن پر اوہناں توں اگانہہ تاریخ نہیں
ٹردی۔ اسیں ویکھدے ہاں کہ ہر پاسے ہنیرا پسر یا ہو یا ہے پر پنجاب وچ
انسانی تاریخ دے ارتقاء دا اک تسلسل موجود اے۔“ (3)

پنجاب وچ سب توں پہلاں وادی سواں دی تہذیب دے کھرے ملدے نیں۔ جیہری صدیاں پہلے
دو بے برفانی دور وچ پوٹھو ہار دے کنڈے نسر کے پتھر دے زمانے دے ناں نال مشہور ہوئی۔ علم الارضیات دے
سو جھواناں نے سواں تہذیب دا دور دو بے برفانی دور تاں بعد 400,000 توں 200,000 لکھ ورہے قبل از مسیح
دے دوران متھیا اے۔ پنجاب دے تہذیبی ورثے دی قدامت بارے عین الحق فرید کوٹی ہوراں دے وچارنیں:

”دوسرے ممالک کے مقابلے میں پنجاب کی تاریخ نہایت قدیم، مسلسل
اور اپنے دامن میں طرح طرح کی بوقلمونیاں سمیٹے ہوئے ہے۔“ (4)

وادی سواں دی لکھ وچوں پننگرن والا وسیب کوئی اک دن وچ وجود وچ نہیں سی آیا سگوں ایس نوں پروان
چڑھن لئی صدیاں دا پینڈا کٹنا پیا سی۔ بھاریں شروع وچ سواں واسی گھر گھرستی دے کسب توں انجان سن۔ ایہناں وچ

اک تھاں تے ٹک کے گھر بار و ساون داشعور نہیں سی۔ ایہہ پکھی واساں وانگوں نکلیاں نکلیاں ٹکڑیاں یا قبلیاں وچ ونڈ عارضی طور تے ڈیرے لاؤندے۔ خوراک حاصل کرن لئی ٹر پھر کے جنوراں داشکار کردے یا پھل پھل تے رُکھاں دیاں کھوہاں وچوں جڑھاں اکٹھیاں کردے۔ چاردن حیاتی دا چس مان دے تے فیرا گانہہ ٹر پیندے۔ ایہناں دا کوئی مستقل ٹھکانہ نہیں سی ہوندا۔ مُد سہائیتن دے نال نال سواں واسیاں نے وی اگ بالنا (خوراک پکاون لئی)، موسی اتار چڑھاؤ جیویں مینہ کنی، ہنال سیال تے دُھپ چھاں توں بچن لئی مٹی گارے تے رُکھاں دے پتیاں، پتیاں تے چھلاں نال چھپر پا کے وسوں دا آغاز کیتا۔ اپنا ننگ لکا ون لئی رُکھاں دے پتیاں تے جنوراں دیاں کھلاں دی ورتوں شروع کیتی۔ فیر جدوں گرہستی دے کسب توں جانو ہو یا تے اپنے چھپراں دی رکھوالی لئی جنگلی کتیاں نوں پالنا شروع کیتا جیہڑے چھپراں لاگے لگی اگ دے آل دوالے گھمدے رہندے سن تاں جو کوئی جنگلی جانور انسان نوں نقصان نہ پہنچائے۔ جیویں کہ ڈاکٹر ہاشم ہوریں لکھدے نیں:

“This stoneage culture is known as "Soan Culture" after the river which drains the plain of Pothohar” .(5)

وادی سواں دے ابتدائی دور تے جہات پائیے تے اوتھوں دی رہند کھوند وچ اسانوں دریائی پتھراں نوں تور کے بنائے گئے ان گھرے، بنا رنگ روغن تے بغیر کسے تراش خراش دے گھر دے پتھراں نال کوہے کوہاڑے نما اوزاریاں ہتھیار ملدے نیں۔ جیہناں دا استعمال کر کے اوس سے دا انسان زندہ رہن دا چارا کرداسی۔ ہتھیاراں توں تھوہ لگدا اے پئی اوس سے دا انسان شروع وچ ایس گل توں تے جانوسی پئی ایہناں راہیں اوہ جنوراں داشکار کر کے تے رُکھاں دیاں جڑھاں گھرچ کے اوہ اپنی خوراک دا انتظام کر سکیا پر اوہ باقاعدہ ہتھیار سازی دی صنعت توں انجان سی، پر بعد وچ اوس خطے وچوں ملن والے ہتھیار ایہہ ثابت کردے نیں پئی انسان نے ایہناں پتھراں نوں توڑ کے ہی دستی والے کوہاڑے، گھر چنے، نیزے تے ہورا جیہے کئی ہتھیار تیار کیتے۔

“After the second interglacial period from about 400,000 to 200,000 B.C that man first left

surviving traces in India. These are the
plaeolithic pebble tools of the Soan Culture, so
called from the little river in the Punjab where
they have been found in large numbers”.(6)

سہائیتن دے نال نال سواں واسیاں نے وی اگ بالنا (خوراک پکاؤن لئی) موسی اتار چڑھاؤ، مینہہ کئی،
ہنال سیال تے ڈھپ چھاں توں بچن لئی مٹی گارے تے رُکھاں دے تنیاں، پیتیاں تے چھلاں نال چھپڑپاکے وسوں دا
مڈھ رکھیا۔ اپنا ننگ لکاؤن لئی رُکھاں دے پیتیاں تے جنوراں دیاں کھلاں دی ورتوں شروع کیستی۔ جدوں گرہستی دے
کسب توں جانو ہوئے تے اپنے چھیران دی رکھوالی لئی جنگلی کتیاں نوں پالنا شروع کیتا جیہڑے چھپراں لاگے لگی اگ
دے آل دوالے لگھمدے رہندے سن تاں جے کوئی جنگلی جنور انسان نوں نقصان نہ پہنائے۔ ایسے طرح رام
شرنا شرم (Ram Sharna Sharm) ہوریں ایس بارے لکھدے نیں:

“Man has been living in India roughly from
500,000 B.C. He used tools of unpolished
undressed rough stones, which have been found
in south India and in the Soan or Sohan river
valley in Pakistan”.(7)

ویلے دے نال جتھے جگتی پدھرا تے ان مٹ بدلاوے آئے او تھے سواں واسیاں نہ صرف دھرتی دی لگھوں
پھٹن والیاں نعمتاں دا غنائی ورتا سکھیا، سگوں پالتو جنور پالن دے نال متی دے بھانڈے بناؤن تے ننگ لکاؤن دی
اہمیت توں جانو ہوئے۔ اوس سے دا انسان اچے دھاتاں دی ورتوں توں انجانوسی۔ اوس پتھراں نوں بھن کے اجیہے
سچے ڈھنگ نال اوزار گھڑے جیہڑے شروع وچ بھاویں کوہجے تے بدھے سن پر بعد وچ اپنے سپین پاروں اپنی مثال
آپ ہوئے۔ ایہناں اوزاراں دیاں مورتاں اج وی عام طور تے سارے ہندوستان وچ دیکھیاں جاسکدیاں
نیں۔ محمد لطیف کھوکھر موجب:

“The primitive Indians were nomadic and that like the Sathians, they did not till the soil, but subsisted on such produce as the earth. Yielded spontaneously, on the bark of trees, called by the Indian tala or an such wild animals as they could kill”.(8)

حوالے

1. <https://www.iwapublishing.com/news/brief-history-waterter-and-health-ancientcivilizations-modern-time>
2. Sircar, D.C, Singh, Fouja, Toshi L.M. History of Punjab Vol-1 , Patiala: 1977, P:2
3. Muhammad Asif Khan, Punjabi Boli da Pachokarr, Lahore: Pakistan Punjabi Adbi Board, 1996, P:45
4. Ain-ul-Haq, Punjab main Fann-o-Saqafat ky Abtdai Naqoosh, Mujallah Saqafat, 11, Lahore: Y.N, P:13
5. M. Aslam Khan, Dr, Prof, Sapta Sindhvas the land of Seven Rivers ,Lahore Museum Bulletin, Vol-9, 1 Jan-June, Lahore: 1996 , P:61
6. Basham, A.L, The wonder that was India, New York: 1959 , P:10
7. Ram Sharna Sharna, Ancient India, A Text Book Class XI, National Council of Educational Research and Training: 1977, P:25
8. Mohammad Latif, Sayyed, History of Punjab, Calcutta: 1891, P:38

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 8, July- Dec. 2023

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی - دسمبر 2023ء، مسلسل شمارہ 16

☆ ڈاکٹر عابد حسین اعوان، عبدالرحمن خان

PUNJAB: SIKH RULE TO BRITISH RULE**پنجاب سکھ راج توں انگریز راج تک****Abstract**

Colonial Period for Punjab was a poison. Whole life of Punjab disturbed every field of life like religious, social, political and economic fields were exploited by British invaders. Exploitation of all fields can feel today but details of this exploitation are not available in Punjabi language in through research manners, which is very important for coming generations. In this research article we have through some light on economic exploitation of colonial black era.

Keywords: Colonial, Period, Punjab,
Economic, Exploited

پنجاب زرعی دھرتی اے۔ صدیاں توں اچھاؤ زوویں ایہدے خرچے چکدی آئی اے۔ ویلہ بدلن دے نال چنگے مندے حاکم آؤندے رہے۔ پنجابی واہی نیجی نال اپنا آپ تے حاکماں تے اوہناں دیاں خرچیاں نوں سہندے آئے۔ رنجیت سنگھ سے پنجاب دی بوہتی وسوں واہی نیجی کردی سی۔ واہی نیجی لئی جیہڑے سندور تے جانڈے اوہ ہل، سہاگہ، بلڈ، پنجالی، کھوہ، ٹڈاں والے کھوہ، کبھی، داتری، کھاددے طور تے آلھھی ورتی جانڈی۔ پانی لئی کھوہاں توں اڈ

☆ لیکچرر، پنجابی، گورنمنٹ گریجویٹ کالج اوکاڑہ
☆ لیکچرر، پنجابی، گورنمنٹ ایسوسی ایٹ کالج راہوالی، گوجرانوالہ

نہراں تے دریاواں داپانی ورتینداسی۔ چنگی زرخیز زمین ہوون پاروں جھاڑوی چنگا ہوندا اس جھاڑ تے مالیہ ہر حکومت اپنے اپنے حالات موجب لاگو کردی۔ رنجیت سنگھ سے مالیہ داکیہ نظام سی ایس بارے جانکاری ملدی اے کہ خالصہ راج دے ریکارڈ تے لارڈ لارنس دے پر بندھ بارے پہلی رپورٹ 50-1849 دی اے کہ دریا ٹک (سندھ) تے ستلج دے وچکار لے علاقے دی زمین دے پنج بھاگ کیتے جان دے سن۔ جنہاں وچوں دوسر کار لیندی تے تن زمیندارنوں ملدے۔ اٹک توں پار د علاقہ پشاور، کوہاٹ، ڈیرہ جات، بنوں اتے ملتان دی بٹائی داسرکاری حصہ چوکھا گھٹ سی۔ ارتھات عام زمیندارتوں اٹھواں حصہ لیا جاندا۔ کجھ پرت شد (فی صد) ودھیریاں اپجاؤ زمیناں دا چوتھا بھاگ (حصہ) وی لیندے:

”مہاراجہ رنجیت سنگھ دی ایہ نیٹی (پالیسی) سی کہ جے زمیندارتوں گھٹ مالیا لیا جاوے تاں اوہ ودھیرے کھیتی بیجا ہے۔ سرکاری حصے دی وصولی لئی سماں ایوں نیت کیتا جاندا سی ہاڑی (ریج) دا معاملہ ہاڑ دے اخیر تک اتے ساؤنی (خریف) دا مگھر دی چھیکڑ تک وصول کیتا جاندا سی“۔ (1)

پنجاب وچ ڈھیر صنعتاں سن جنہاں نال جڑے کئی پنجابی اپنیاں لوڑاں پوریاں کردے تے حکومت دیاں خزانیاں نوں بھر دے۔ ہتھیار سازی توں چھٹ دستکاریاں دی بہت پرسدھ سن ریشمی تے سوتی کپڑا بننا، چمڑے دی صفائی، چمڑا پکاؤنا، کاٹھیاں، پیٹیاں، واگاں، جتیاں، بندوقاں دے سلگ بناؤنا۔ شالاں، دوشالے، پشمیدہ، پٹی والیاں ساڑھیاں تیار کرنا خاصہ سی۔ ہتھیاراں توں چھٹ فولادی زرہ بکتر، چھاتی اتے پاؤن والیاں پتل تے فولاد دیاں پٹریاں (پلے) تے فولادی دستا تیار کرنا:

”دسیاں دستکاریاں لہور دیاں سن۔ لہورتوں چھٹ امرتسر دستکاری دیاں کماں وچ اُنٹی دی چوٹی تے پجا ہو یا سی۔ شری نگر، ملتان، لیب، شجاع آباد، ڈیرہ غازی خان، پشاور تے گجرات آدشہراں دی دستکاری دی اُنج وی نہ کیول (صرف) پنجاب تے ہند تک نامنا (مشہوری) پا چکے سن سگوں یورپ تے پرسدھتا پراپت کر چکے سن۔ پنجاب تے کشمیر دیاں شالاں، دوشالے پیرس (فرانس) تے لنڈن (انگلینڈ) وچ بڑے بڑے مل توں

خریدے جانے سن۔ (2)

لوکائی دی آمدنی بارے جانکاری وی ملدی اے۔ رنجیت سنگھ سے وچ عام کھاؤن پیو دیاں شیواں انگریز حکومت نالوں کدھرے سستیاں سن۔ اوس ویلے کھان پین دیاں بنیادی شیواں جیویں کنک، گھیو، دُدھ، وغیرہ سستے سن تاں جے عام بندہ وی ڈھڈ بھر کے کھا سکے۔ مہاراجہ رنجیت سنگھ توں پہلاں مغل حکومت وچ کھان پین دیاں شیواں تے ٹیکس لاگوسی جیہڑا راجہ رنجیت سے معاف کردتا گیا۔ انسان دیاں مڈھلیاں لوڑاں وچ پیسہ کماون تے لہہنوں خرچ کرنا ہی نہیں سگوں مڈھلی لوڑ علم دی پراپتی اے۔ کسے وسیب دی اُنٹی دا اندازہ علمی پر بندھنوں ویکھ کے لایا جاندا اے۔ رنجیت سنگھ دے زمانے ایس ول دھیان کیتا گیا۔ کئی مغل دور دے مدرسے تے درسگاہواں نوں جاری رکھیا گیا۔ عربی، فارسی، سنسکرت، پنجابی زباناں دے نال نال طب، نجوم، فلسفہ، ریاضی، منطق تے ہور اچھے گھوگھٹ 27 قسم دے علم اک بندے نوں پڑھائے تے سمجھائے جاندا۔ انگریزی نہیں سی پڑھائی جاندی کیوں جے اوس سے انگریزاں داراج نہیں سی۔ رنجیت سنگھ دے سے دی تعلیمی کارکردگی ایہہ سی کہ:

”مہاراجہ رنجیت سنگھ دے راج وچ چار ہزار دے لگ بھگ ودیا پراپتی دے ٹکانے سن جہاں وچ وڈی تعداد وچ ہرمت دے ودیا تھی تے ودیا تھناں فارسی، عربی، گرمکھی، سنسکرت اتے مہاجنی وچ اپنی اچھیا اتے لوڑ انسار دی پراپت کردے سن۔ ایہ سکول گردواریاں، مسیتاں، مندرراں تے خاص وداواناں دیاں ڈیریاں وچ چلدے سن۔ مکتباں، پاٹھ شالاں، مدرسیاں تے درسگاہواں وچ پڑھائی دی سیوا کرن والیاں دی مہاراجہ بڑی عزت کردے سن ایہناں دی مانگی سہانیا لئی سرکار نے وڈیاں وڈیاں جاگیراں ایہناں ٹکانیاں نال لائیاں ہونیاں سن۔“ (3)

رنجیت سنگھ دے حکومتی سے پنجاب دے عام لوکائی دی حالت بہتر سی۔ بہترانج جو ماڑیاں نوں ڈھڈ بھرن لئی عزت دی روٹی بھج جاندی۔ انگریز نے جد پنجاب تے قبضہ کیتا تاں اوس لوکائی توں ایہ سکھ کھوہ لیا۔ انگریز نے پنجاب تے قبضہ کرن توں فوراً بعد 1822ء وچ واہی بیٹی تے ”ماہل واری“ نظام لاگو کیتا۔ ایہ نظام ہالیاں توں ہالہ اگر اہون

دا اک انگریزی پر بندھی:

“In a simple revenue language, the Mahalwan settlement was famous as a 'mauzawar' settlement here 'mauza' stands for a village or a unit of assessment. The collection of land revenue amount in Mahalwari settlement was directly connected to the existing Mahals or mauzas”.(4)

یعنی ”ماہل“ توں مراد ”موضع“ سی۔ موضع دی کوئی پکی حد بندی نہیں سی۔ موضع اک وڈا پنڈوی ہوسکد اسی تے کئی چھوٹے چھوٹے پنڈرل کے دی اک موضوع بنا سکدے سن۔ ماہل داری نظام نوں مغل تے رنجیت سنگھ دے جاگیر داری نظام نال جانچے تے انگریز دا ایہ نظام دیسی لوکائی لئی ڈاڈھا پیڑ بھریا سی۔ جاگیر داری نظام وچ اک جاگیر دار کول کئی کئی سو پنڈ سن۔ جاگیر دار موسمی حالات تے دوسرے سیاسی حالات مکھ رکھدیاں مالیے وچ کمی کردیندا۔ کمی دی ”معقول“ وجہ بادشاہ نوں لکھ کے گھل دتی جاندی۔ ماہل دے نظام نال ایہ ہویا کہ ہر پنڈ تے جھوکاں تے سرکاری قبضے ہو گئے۔ مغل حکومت تے رنجیت سنگھ دی حکومت وچ مالیے دی مقدار متھن داطر یقہ ایہہ سی کہ ہر ہاڑی تے ساؤنی نوں پکی ہوئی فصل دا ”گن“ لایا جاند ا۔ ایسٹراں واڈھی توں بعد حکومتی حصہ اگراہیا جندا۔ ”کن“ لاون دے عمل تے پنڈاں دے پنچ تے قبیلیاں دیاں سرداراں دا عمل دخل ہوندا۔

”لمی وچا راپرانت نوں بدل لیکن گوت داطر یقہ جاری کیتا گیا۔ جد فصلاں پک کے واڈھی دے یوگ ہو جانداں تاں قانون گوز مینداراں دی حاضری وچ کھیت دی پیداوار دا انمان کن لا کے سرکاری بہیاں وچ لکھ لیندے سن جو اس مطلب لئی ہراک تعلقے وچ سرکار ولوں دھریاں رہندیاں سن۔ فیر سرکار لگان نیت سے تے روک جاں جنس دی شکل وچ وصول کیتا جاند اسی“۔(5)

انگریز نے ایہ سوکھ مکا دتی۔ اوس حکومت فصل پکن توں پہلاں ای تاوان دی رقم مقرر کردیندی ہر پنڈتوں ہر صورت تے ہر حالت وچ اتنی رقم وصول کیتی جاوے ایس وصولی وچ ”نمبر دار“ بے پناہ اختیار داما لک سی۔ اوہ رقم اگر اہون لئی کجھ وی کر سکدا ای۔ انگریز حکومت نے ظالمانہ طریقے نال 90 فی صد فصل اُتے قبضہ جمایا ہو یا سی۔ دیسی حکومتاں ”مالیہ“ یاں ”ہالہ“ جنس دی صورت وچ اگر اہندیاں سن۔ جد کہ بدیسی حکومت نے ”ہالہ“ کرنسی دی صورت وچ اگر اہونی شروع کیتی۔ ہاری وچارے منڈی دیاں ”کھتریاں“ تے ”بانھیاں“ دا محتاج ہو گیا۔ ایہ حالت انگریز راج وچ واہی نیجی دی سی۔ اس توں اڈ صنعتاں وچ وی انگریز نے ماڑے میل نوں دبا ئی رکھیا۔ کھڈی دے کم وچ انگریز نے دیسی لوکاں نوں لٹیا۔ اوہ انج کہ انگریز ہندوستان وچ اپڑیا تاں کپاہ دی فصل ڈھیر سی۔ کپاہ ہوون دے نال کپاہ دا کپڑا وی بنداسی۔ انگریز نے کپاہ نال بنن والا کپڑا پہلی وار دیکھیا۔ کیوں جو اوہ پہلاں چمڑے دے بانے ہی پاؤندا سی، گرمی وچ وی تے سردی وچ وی۔ ایہ چمڑے دے بانے سردیاں لئی تے یورپ وچ ٹھیک سن پر گرمیاں وچ پاؤن جوگ نہیں سن۔ جد کہ پنجابی کھدر اجیہی وست سی جیہڑی گرمیاں سردیاں کاڈھ کڈھدی سی تے موسم توں وی بچاؤندی سی۔ ایہناں فائدیاں نوں ویکھ کے برطانوی لوکاں پنجابی کپڑے نوں سلاہیا تے منگ ودھ گئی۔ انگلستان لوڑ پر ن لئی کپاہ امریکہ توں خریدنی ہوندی سی یا ہندوستان توں۔ امریکہ وچ سول وار ہوئی تے امریکہ برطانیہ توں دکھ ہو گیا۔ برطانیہ دی تجارت رُک گئی برطانیہ وچ کپڑے دی کھپت پوری کرن دی اجارہ داری ایسٹ انڈیا کمپنی کول آ گئی۔ کجھ چر مگروں پورے ہندوستان اُتے ایسٹ انڈیا کمپنی دا قبضہ ہو گیا۔ سیاسی قبضے توں لائبھ چک کے گوریاں ”کھڈی“ تے چر خے نوں کوں تباہ کیتا اتھے اوہناں دا ویر و انجلی سینی دے شبراں وچ اے۔ ایہہ زوال 1821ء وچ شروع ہو یا:

“The reason for this lies in the commercial and discriminatino policy followed by British Government. The deindustrialisation which said to be occurred in 19th century is believed to be occurred because of colonial contact. Marx himself believes that "British intruder broke up

the Indian handloom and destroyed the spinning wheel". One of the reasons for this decline was increase in Britain's productivity in textile manufactures and transport revolution".(6)

ہندوستان دی صنعت نوں تباہ کرن دامنصوبہ اک سوچی سمجھی چال سی۔ ایہد انقصان سب توں ودھ دیسی کمیر میل نوں ہو یا۔ جیہڑا دساں نوہاں دی کر کے اپنے ڈنگ پورے پیا کر داسی۔ ایہد نتیجہ ایہ نکلیا کہ پنجابی لوک بھکھ سہن لگے تے اوہناں دی محنت نال اہجیا کچ مال دھگانے چک کے باہر دیاں منڈیاں وچ وچ کے کمپنی تے انگریز راج لاہا کماؤندا۔ محنت کرن والے تے بھکھے مردے رے پرٹل مارن والیاں دے سرکاری خزانے دن بہ دن ودھ دے رہے۔ ایس صورت حال وچ انگریز دے خلاف اک وڈی ویہر دی لوٹسی ایہ ویہر 1857ء وچ ہوئی۔ جیہنوں انگریز نے اپنی طاقت نال دبا دتا پر ایس ویہر دی ہار داسٹہ پنجاب دی ونڈ دی صورت وچ سامنے آیا۔

حوالے

- 1- Baba Pareem Singh Hoti, Punjab da Samajak Athas, Patiala: Punjab University Patiala, 2001, P: 147
- 2- Ibid, P: 86
- 3- Ibid, P: 183
- 4- Md. Hamid Hussain, The Mahalwari System and Its Agrarian Consequences till 1857, Ali Garh: Muslim University, 2010, P:12
- 5- Baba Pareem Singh Hoti, Punjab da Samajak Athas, Patiala: Punjab University Patiala, 2001, P: 146
- 6- Anjali Saini-Survival of Handloom Industry during 19th and Early 20th Century in India-International Journal of Trade & Commerce-IIARTC-January-June 2015, Volume 4, No. 1, ISSN: 2277-5811 (Print), 2278-9065 (Online)-116

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 8, July- Dec. 2023

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی - دسمبر 2023ء، مسلسل شمارہ 16

☆ ڈاکٹر بدر مسعود خان، ڈاکٹر شائستہ حمید خان

SRAIKI, URDU AND PERSIAN POETRY OF KHURAM BAHAWALPURI

خرم بہاولپوری دی سرائیکی، اُردو تے فارسی شاعری

Abstract

Hafiz Naseer ud din Khurum Bahawalpuri is one of the prominent personalities of the princely state Bahawalpur. His multi-dimensional and multi lingual poetry is the essence of literary society. He has written his feelings in verses of Persian, Urdu and Siraiki poetry. His mother land has been place of mysticism and dignity. Many ancient places like sui-vehar, Pattan Munara, Fort marot has been seen in his poetry. Khurum is the bridge between classical and modern Siraiki poetry. He introduces the Ghazal for his language. He has a great attachment with music. A musical instrument Tamboora remain with him during his visit to recreational places. Ghalib, Khusro and Hafiz seem his guider in poetry. He lost his

☆ اسٹنٹ پروفیسر سرائیکی، دی اسلامیہ یونیورسٹی آف بہاولپور

☆ ایسوسی ایٹ پروفیسر اُردو، جی سی یونیورسٹی، لاہور

collection of Ghazals in a poetic symposium, it hurts khurum a lot and it became the cause of his death. His poetry is full of love, peace and harmony. In this research paper, Khurram's Persian, Urdu and Saraiki poetry has been briefly analyzed.

Keywords: Personalities, Bahawalpur, Persian, Language, Poetry

حافظ نصیر الدین خرم بہاولپوری دی پیدائش 6 فروری 1870ء تے مرن دن 8 نومبر 1951ء اے۔ اوہناں دی لگ بھگ اکاسی سالہ حیاتی بڑی تنگی تے غریبی وچ لنگھی۔ زندگی دا ڈھیر حصہ استاد دی حیثیت نال لنگھایا۔ ڈھیر چر احمد پور شرقیہ ہائی سکول وچ بالان نوں فارسی پڑھاندے رہے۔ اوہناں دے پیو مولوی محمد حسن والئی ریاست دے اتالیق تے اچ کوٹی دے عالم سن۔ سابقہ ریاست بہاول پور وچ اوہناں دی ڈھیر عزت سی۔ خطہ بہاولپور علم، عرفان تے حکمت، تصوف دا قدم مرکز اے۔ اسلام توں پہلاں اتھے علم دا وڈا چرچا سی۔ ایس دھرتی تے ایسے بے شمار آثار نیں جیہڑے گزرے ویلے دی داستان نیں۔ ضلع رحیم یار خان وچ پتن منارہ، بہاولپور وچ سوئی و ہارتے بہاول نگر دے قلعہ مروٹ وچ جین مندر، گیان دھیان دے قدیم مرکز نیں۔ امن دے پجاری گوتم بدھ اپنی تعلیم واسطے جنہاں علاقیاں نوں منتخب کیتا اوہدے وچ خطہ بہاولپور شامل سی:

”ضلع بہاول پور وچ سوئی و ہارتے مقام تے بدھ مت دور دی ای خانقاہ دے نشانات موجود نیں۔ ایہ خانقاہ مہاراجہ کنشگاری مندیشنی دے باہراں سال بعد تعمیر ہوئی سی۔ ایسے قدیم قلعے دے نشانات ملدے نیں جیہڑا چتوڑ دے حاکم مروٹ تعمیر کروایا سی اتے اوہدی سچ برہمن نال جنگ وی اس مقام تے ہوئی سی۔ ایس قلعے وچ جین مندر جین مت دے پیروکاراں دے مرکز دی حیثیت رکھدا سی۔ پرے پرے دے لوک اتھے آکے تعلیم حاصل کردے سی۔ رحیم یار خان وچ پتن مناراوی بدھ مت دی تعلیمات دا

مرکز سی تے ایس مذہب دے پیروکار یا ترائی اتھے آندے سی۔ (1)

خرم بہاول پوری سرانیکی زبان دے ترتجے دور دے وڈے شاعر سن۔ حضرت خواجہ فرید توں بعد سرانیکی شاعری وچ مولانا خرم توں اڈ کوئی دو جاناں سامنے نہیں آیا۔ خرم طبیعت دے ظریف، خوش مزاج، لطیفہ گو، کمال دا مطالعہ تے مشاہدہ رکھن والے شاعر سن۔ زمانے دی ناقدری پاروں ڈھیر حساس ہو گئے اوہناں نوں موسیقی نال لگا سی نال موسیقی دے اسرار تے رموز دی ڈونگھیا ئی نال واقفیت سی۔ اپنے قد توں اچا اک طبورہ ہمیشہ اوہناں دے نال ہوند اجیہدے تارچھیڑ دے، گاندے، سنا دے تے محفل اتے جادو کر دیندے۔ اوہناں دے سنگتی بلی اوہناں نوں ہر سال ساون دی مہینے ساون لئی لے جان دے۔ اوہناں دیاں گلاں توں خوش ہوندے۔ خرم سانوی لئی ستلجیاں روہی دی نہر جان دے۔ ساون تے اپنا طبورہ بہت زور نال وجاندے:

جسے میں زندگی سمجھا وہ زندان سلاسل ہے
اجل سمجھا ہے جس کو دل وہ بحر غم کا ساحل ہے
اگر میرا پتہ پوچھیں تو عدم ان سے کہہ دینا
فقیر بے نوا ہے اک گدا ہے اک ساحل ہے (2)

عشق مجازی یا مجازی مفہوم دھانی بارے شعروچ حافظ جیہے بزرگ شاعر آکھدے نیں۔ محبوب دے وجود دا ہر حصہ سرتوں پیراں تیں ساریاں دی باطنی رجھوں ظاہری ڈھبوں تعریف کیتی اے۔ خرم فطرتاً عاشق مزاج سن۔ کلاسیکی شاعری تصور محبوب دے آہروں باہروں گھمدی اے۔ شاعری لئی محبوب اک مرکز اے۔ اڈواڈ شاعران نیڑے محبوب دا تصور وکھ حیثیت رکھدا اے۔ میر تقی میر ساری حیاتی محبوب دے کوچے وچ رہ کے حیاتی لنگھانا چاہندے سن۔ خرم ہوراں ایہدے وچ وادھا کیتا جو وصال یا لئی خود دی فنا گزیراے۔ اوہناں دے نیڑے محبوب دا تصور تے سراپا کجھ انج اے:

یہ جو بن یہ ادا یہ ناز یہ انداز یہ چھل بل
سراپا ناز کی اٹھتی جوانی دیکھتے جاؤ
نشہ جو آنکھ میں تیرے آیا شراب کا

زگس میں پھول کھل گیا ہے گویا محبوب کا (3)

خرم ہوراں سرانیکی، اُردو شاعری وچ وی فارسی انداز اے۔ فارسی کلاسیکی ادب دے لازمے خرم دی شاعری وچ موجود نیں۔ اوہ ماضی دے انسان سن۔ اوہناں نوں ماضی دی ہر شے نال پیاری ماضی پرستی روایتی انداز دی عکاسی اے۔ اوہناں معاشرے دے نویں ڈھنگ اتے بحث دی تھاں پرانا ڈھنگ اپنایا۔ اوہناں کوئی گل بلبل، لیلیٰ مجنوں دی واقعہ نگاری، جنگلاں وچ پھرن، دشت جبل دی خاک چھانن تے روایتی انداز دی عکاسی اے۔ اوہ اپنی کافی نوں غزل دے نیڑے لے آئے ایس طرح سرانیکی شاعری وچ غزل دی صنف دی باقاعدہ بنیاد رکھی گئی۔ اوہناں توں بعد کافی دی ریت اگانہہ ٹرپئی بعد وچ آون والے شاعران تے خواجہ غلام فرید سمیت سب نے خرم بہاول پوری دے ڈھنگیں کافیاں لکھیاں۔ اوہناں نوں فرید دے دور دی باقیات وی آکھیا جاسکد اے۔ سرانیکی زبان وچ غزل نما کافیاں تے مڈھ قدیم توں لبھدیاں نیں پر باقاعدہ سرانیکی غزل حافظ نصیر الدین خرم بہاول پوری نے کہی سی۔ ونگی ویکھو:

خرم گریب فقیر نماں
جگ دشمن ہے شوہدے دا (4)

خرم ہوراں دی شاعری دارنگ ڈھیر گوڑھا اے۔ لفظاں تے معنیاں دا اتار چڑھا شاعری ڈھنگ مشہور منتقداں نال اے۔ کتھے غالب دارنگ اے تے کتے خسرو دی جھلک کتے حافظ شیرازی دے رنگ وچ رنگی شاعری دسدی اے۔ عشقیہ انداز خسرو، غالب تے خاص طور حافظ دے رنگ وچ رنگیا اے۔ روایتی فارسی شاعری وچ شاعران عشق مستی دی کیفیت نوں نمایاں کیتا اے۔ خرم وی ایس ڈھب دے آگونیں:

وصل دلدار خیال ست مجال ای خرم کنم
درد من بہ شدنی نیت مدا واچہ کنم (5)

اوہناں بہاول پوری قومی نظماں وی لکھیاں۔ قوم وچ محبت بھری، بچہتی تے ترقی ویکھن دے خواہش مند سن۔ اوہناں نوں احساس سی کہ نویں دور دے نویں تقاضیاں دا اسی ساتھ نہ دتاتے ایہ بیڑی سارے پور سوڈھی پانی وچ غرق ہو جاوے گی۔ مسلماناں نوں پیتے ویلے دی یاد کراندیاں اوہناں وچ اک واری فیہ حوصلہ تے عزم قوم وچ ویکھنا

چاہندے سن۔ اوہناں دے فارسی، سرائیکی تے اُردو کلام تے مشتمل اک مجموعہ ”یاد رفتگان“ عرف ”گنج شایگان“ دے ناں نال چھپ چکیا اے۔ اُردو تے فارسی تے مکمل عبور رکھن دے باوجود عظیم شاعر نے پنجابی یعنی سرائیکی شاعری نوں ارتقائے حسن بخشیا۔ اوہناں خواجہ غلام فرید دی شاعری دا تعلق اجو کے عہد دی شاعری نال جوڑ دتا۔ کافی نوں عملی معنویت عطا کرن توں اڈانیویں صدی دے اخیر دی دھا کے سرائیکی شاعری وچ غزل دی توانا ترین بنیاد رکھی۔ اوہناں ستر سالہ شاعری دا انتخاب اپنی اک خاص ضخیم بیاض وچ کر رکھیا سی جیہڑی ہر ویلے اوہناں کول رہندی۔ اک دن اوہ اوہدے توں ہتھ دھو بیٹھے۔ ایس صدی دے پاروں خرم تے کیہ گزری، اوہدا احوال شہاب دہلوی ایس طرح دسدے نیں:

”دسمبر 1950ء وچ پنجاب دے سیلاب زدگان دی مدد لئی کل پاکستان

مشاعرہ سی۔ ایس مشاعرے وچ خرم نوں زبردست حادثہ پیش آیا جیہڑا

اخیر جان لیوا ثابت ہو یا۔ ہو یا ایس طرح جو خرم بہاول پوری اپنا کلام پڑھ

کے جدوں گھر واپس آئے تاں گھر پہنچ کے پتہ لگیا جو اوہناں دا قلمی دیوان

اوہناں کول نہیں سی۔ اوس ویلے مشاعرے وچ واپس گئے۔ کافی دیر اُتھے

تلاشی کردی رہ گئے پر اوہ کسے چور دے ایسی طرحاں ہتھ لگیا جو فیروہدی ہوا

تک نہیں لگی۔ خرم رنجیدہ ہو گئے۔ ایس حادثے دا دل و دماغ تے ایسا اثر

ہو یا جو ہر ویلے ہسن کھلن والا مسکان چہرہ وسم گیا۔ اوہ کہندے رہندے

سی جو ایس دیوان وچ اوہناں دی عمراں دی کمائی سی جیہڑی ضائع ہو

گئی“۔ (6)

ایس واقعے دے اک سال بعد خرم نومبر 1951ء نوں چلاؤنا کر گئے۔ پورا سال اوہناں دی حیاتی دا اک

اک دن بہت دردناک سی۔ اوہناں دی شگفتہ مزاجی تے بذلہ سنجی بالکل مک گئی جو خرم اپنی نو بلیکلی سوچ، پوشیدگی نال

سرائیکی شعر تے ادب وچ ترقی پسندی دے سرخیل دسدے۔ اوہناں دی دھم صرف ریاست بہاول پور تک محدود نہیں

سی سگوں برصغیر پاک ہند وچ جتھے وی اردو، فارسی تے سرائیکی سچی جاندی اوہناں دادناں روایت شکن شاعر دے

طور تے سامنے آندا۔

حوالے

1. Masood Hasan Shahab, "Auoliya-e-Bahawalpur", Bahawalpur: Urdu Academy, 1976, P:23.
2. Hayat Mirathi, (Compiler), "Bahawalpur Ka Shairi Adab", Bahawalpur: Urdu Academy, 1971, P:60.
3. Khurram Bahawalpuri, "Yad-e-Raftgan Urf Gunj-e-ShaaigaN", Bahawalpur: Baghdad Al-Jadeed, 1945, P:16.
4. Nasrullah Khan Nasir, Dr. "Saraiki Shaairi Da Irtiqaa", Multan: Saraiki Adbi Board, 2007, P:327.
5. Zaheer Ahmad Siddiqui, Prof. "Farsi Ghazal Aur uska Irtiqaa", Lahore: Majlis Tahqeeq-o-Taleef Farsi, Government College Lahore, 1993, P:59.
6. Masood Hasan Shahaab Dehlvi, "Hafiz Naseer-ud-din Khurram Bahawalpuri", Quarterly, "Al-Zubair", Issue: 2, Bahawalpur, Urdu Academy, 1989, P:23.

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 8, July- Dec. 2023

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی - دسمبر 2023ء، مسلسل شمارہ 16

☆ ڈاکٹر عرفان الحق، ڈاکٹر عائشہ رحمان

BACKGROUND OF PUNJABI EDUCATION & PROBLEMS OF SECONDARY LEVEL

پنجابی تعلیم دا پچھو کڑے تے ثانوی سطح دے مسئلے

Abstract

Punjabi Subject has been taught at secondary level as an elective subject from last fifty years. Curriculum, Syllabus and Text Books for Punjabi Subject at Secondary Level have been prepared time to time according to the educational policies of the Government of Pakistan. Unfortunately, the numbers of students in Punjabi Subject are not increasing as compare to the population and as compare to the students of other subjects. The students of the Punjabi Subject are decreasing every year. On the other hand, it was never tried to search the real facts of this downfall by the authorities. Presently students' problems in Punjabi subject at secondary level are investigated. Major facts and figures in this regard have been identified.

☆ اسٹنٹ پروفیسر، پنجابی، انسٹیٹیوٹ آف پنجابی اینڈ کلچرل سٹڈیز، پنجاب یونیورسٹی، لاہور
☆ اسٹنٹ پروفیسر، پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور

Such as teachers are not available for teaching of Punjabi subject in the schools, Punjabi subject is not offering in the schools, under the socio-economic stress students avoid said subject etc. Results and recommendation of the study will be beneficial for the authorities to resolve the student's problems.

Keywords: Syllabus, Text Books, Subject, Secondary Level, Students

پنجابی دنیا دی دسویں وڈی بولی کروڑاں لوکاں دی مادری زبان اے۔ نہ صرف پاکستانی تے بھارتی پنجاب وچ بولی، سمجھی تے لکھی جانندی اے سگوں دونوں ملکاں دے واسی پنجابی بول تے سمجھ سکدے نیں۔ ایس توں اڈکینیڈا، آسٹریلیا، برطانیہ تے دو جے کئی ملکاں وچ پنجابی زبان نوں بولن والیاں دی ڈھیر تعداد موجود ہے۔ پنجابی دنیا دیاں وڈیاں علاقائی زبانان وچوں اک اے۔ مغل دور دے وچ عام لوکاں لئی پنجابی بنیادی تعلیم دا ذریعہ سی۔ مغلاں توں بعد سکھاں تے انگریزاں دی عملداری وچ عام لوکاں لئی پنجابی دی حیثیت قائم رہی۔ لارڈ میکالے دیاں سفارشاں مگروں انگریز سرکار نے پنجاب وچ اپنا وی تعلیمی نظام رائج کیتا کہ پنجابی دی بنیادی حیثیت نوں گوڑھا دھچکا لگا۔ ایہدے باوجود عوامی سطح تے پنجابی گل بات، کاروبار، ٹھہلی گھریلو تے مسجد مدرسے دی تعلیم دا ذریعہ رہی۔ 21 جنوری 1865ء نوں لاہور وچ انجمن پنجاب دی بنیاد رکھی گئی۔ جیہدے قیام دا ذکر کردیاں ڈاکٹر سلطان محمود حسین نے لکھیا:

“On 21st January 1865 as society called the Anjuman-i-Punjab was founded at Lahore. Its object was at its first meeting declared to be twofold:

1. The revival of ancient Oriental Learning.
2. The diffusion of useful knowledge

among all classes of the native community
through the medium of the vernacular.” (1)

1865ء وچ پہلی واری باقاعدہ پنجاب وچ قدیم زبانوں تے ادب دی اہمیت دا احساس ہو یا باقاعدہ عملی قدم چکن تے انجمن پنجاب دی بنیاد رکھی گئی۔ انجمن نے پہلے اجلاس وچ اچھے ادارے لئی قرارداد پاس کیتی جیہدا بنیاد دی مقصد عربی، فارسی، سنسکرت، اردو، ہندی تے دو جیاں علاقائی زبانوں دی تعلیم دینا سی۔ اورینٹل سکول دی بنیاد 1865ء وچ رکھ دتی گئی جیہدا باقاعدہ مڈھ جنوری 1870ء وچ لاہور یونیورسٹی کالج دے مڈھ نال ہو یا۔ لاہور یونیورسٹی کالج دیتخت اورینٹل سکول نوں وی جاری کیتا گیا۔ جیہدے وچ عربی، فارسی تے سنسکرت دی تعلیم دا مڈھ رکھیا۔ 27 جون 1870ء نوں گورنر نے نوٹیفیکیشن راہیں لاہور یونیورسٹی، کالج دانوں بدل کے پنجاب یونیورسٹی، کالج رکھ دتا۔ اورینٹل سکول کالج ایسے پنجاب یونیورسٹی کالج دے اندر بدستور جاری رہیا۔ نوٹیفیکیشن اے:

“The Honorable the Lieutenant Governor in the
compliance with the request of the senate, is
pleased to approve the name of Lahore
University College being changed to that of
Punjab University College.” (2)

اوس مدت مہاراجہ پٹیلہ نے اورینٹل کالج نوں گرگھی سکالرشپ دے مڈھ رکھن مبلغ دس ہزار روپیہ دان کیتا۔ جیہدا مقصد گرگھی تعلیم اچارن تے گرگھی پڑھن والیاں لئی وظیفے دینا سی۔ وظیفے دانوں ”پٹیلہ گرگھی سکالرشپ“ رکھیا گیا۔ رقم وچوں پنج ہزار روپے دا منافع اوہناں طالبعلماں دے وظیفے لئی مختص کیتا گیا جیہدے گرگھی وچ گیانی دا امتحان پاس کرن۔ جے طالبعلم نہ ہوں تے اوہ وظیفہ وی گرگھی پڑھن والے پڑھیاراں نوں دے دتا جاوے۔ ایس طرح 1879ء وچ اورینٹل سکول تے کالج وچ گرگھی تعلیم دا مڈھ رکھ دتا گیا۔ گرگھی کسے زبان دانوں نہیں سگوں رسم الخط اے جیہدا سکھ قوم پنجابی لکھن لئی ورتدی اے۔ اورینٹل سکول تے کالج وچ گرگھی تعلیم دا مطلب پنجابی دی تعلیم سی جیہدے لئی گرگھی رسم الخط ورتیا۔ 1882ء وچ پنجاب یونیورسٹی، لاہور دی نینہہ رکھ دتی گئی پنجاب یونیورسٹی کالج نوں

ایہدے وچ ضم کردتا گیا۔ سلطان محمود:

“The Oriental College had its origin in an Oriental School established in 1865 by the Anjuman-i-Punjab, which was taken over by the Senate of the Punjab University College in 1870 and expanded in to a college, a Preparatory School being still attached to it on the erection of the Punjab University by which it is now maintained”.(3)

گرکھی رسم الخط وچ پنجابی زبان دی تعلیم پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج دے شعبہ گرکھی وچ 1947ء تک جاری رہی۔ پاکستان بنن مگروں شعبے نوں غیر مسلمان دی زبان آکھ کے بند کردتا گیا دو جے پاسے غیر مسلمان دی زبان انگریزی زبان تے ادب دا شعبہ سگواں چلدا رہیا۔ یوسف پنجابی لکھدے نیں:

”پاکستان بنن مگروں پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج وچوں سبھ توں پہلے شعبہ پنجابی ختم کیتا گیا“۔(4)

پاکستان بنن سے بانی پاکستان حضرت قائد اعظم؟ نے اردو نوں قومی زبان دا درجہ دے کے صوبیاں نوں علاقائی زبانناں ورتن دا اختیار دے تے دتا پر دو جیاں صوبیاں توں اڈ پنجاب وچ سب توں وڈی علاقائی زبان پنجابی نوں ڈھیر سیاسی تے ذاتی کرودھ پاروں ورتوں وچ نہ لیا ندا گیا۔ نوں ریاست وچ شروع دن توں ای پنجابی نوں نظر انداز کرن دا سلسلہ شروع ہو گیا۔ پنجاب وچ عوام دی 95 فیصد توں ودھ تعداد آپسی گل بات لئی پنجابی دا ورتاوا کر رہی سی۔ 2023ء دی مردم شماری مطابق پنجاب وچ اٹھ کروڑ، پنج لکھ چالیس ہزار لوکاں دی ماں بولی پنجابی اے۔ پنجابی پاکستان دے 39 فیصد لوکاں دی ماں بولی اے۔ 80.5 ملین پنجابیاں دی مادری زبان نوں اوہدا حق نہ دے کے ارباب اختیار جمہوری قدراں تے بنیادی انسانی حقوق دی سب توں وڈی خلاف ورزی کر رہے نیں۔

قیام پاکستان مگروں پنجاب یونیورسٹی دے پنجابی شعبے نوں بند کر کے پنجابی پڑھائی دا راہ ڈک دتا گیا۔ دو بے پاسے انگریزی نظام پڑھ چلن والے سکولوں تے کالجوں وچ پنجابی زبان دی تعلیم دا مڈھ توں کوئی بندوبست ای نہیں سی۔ پاکستان دے وڈے صوبے دی عوام نوں اوہناں دے مڈھلے حق توں وانجھیا گیا۔ پنجابیاں دی حق تلفی دے خلاف انفرادی تے اجتماعی سطح اُتے احتجاج دا سلسلہ شروع ہویا۔ پنجابی زبان نوں حق دوان لئی فقیر محمد فقیر ہوراں دی پنجابی تحریک نے گورنر ہا حصہ پایا۔ جس پاروں 1970ء وچ پنجابی دی اعلیٰ سطحی تعلیم لئی پنجاب یونیورسٹی اوپنل کالج وچ شعبہ پنجابی زبان تے ادب قائم کردتا گیا۔ 1972ء وچ پہلی جماعت نے ایم اے پنجابی کیتی۔ پنجابی شعبے توں پی ایچ ڈی کرن والے پہلے دو طالب علماں شہباز ملک تے سید اختر امان نوں پنجاب یونیورسٹی نے 1982ء وچ ڈگریاں جاری کیتیاں۔

حکومت پاکستان نے 1972ء توں 1980ء دی تعلیمی پالیسی وچ ایلیمینٹری توں ہائر سیکنڈری تک پنجابی نوں اختیاری مضمون دے طور تے پڑھاؤن دی اجازت دتی۔ پالیسی دے تحت برائے نصاب سازی تے کھوج (سی آر ڈی سی)، لاہور نے دکھو دکھ پدھراں اُتے نصاب سازی دا کم شروع کردتا۔ سی آر ڈی سی دے تیار کردہ نصاب نوں نیشنل ریویو کمیٹی، قومی وزارت تعلیم، حکومت پاکستان نے 2 جنوری 1993ء وچ باقاعدہ طور تے منظور کر کے نوٹیفکیشن جاری کیتا۔ منظور شدہ نصاب دی روشنی وچ پنجاب ٹیکسٹ بک بورڈ، لاہور نے اوڈاڈ جماعتوں لئی سوچھواناں کولوں پنجابی دیاں نصابی کتاباں مرتب کروا کے چھاپے چاڑھیاں۔ مڈھلے طور تے پنجابی تعلیم نوں کجھ اہمیت ملی۔ 2002ء توں پہلے سرکاری سکولوں وچ میٹرک / پی ٹی سی، ایف اے / سی ٹی تے بی اے / بی ٹی یا بی ایس سی / بی ٹی استادوں دی ڈھیر تعداد اپنیاں ذمہ داریاں انجام دے رہی سی۔ بہت گھٹ استاد جیسے سن جینہاں کول ایم اے / بی ایڈ یا ایم ایس سی / بی ایڈ یا ایم ایڈ دی ڈگری موجود سی۔ حکومتی پالیسی دے موجب نوکری دے دوران استادوں نوں اپنی تعلیم ودھاؤن تے چھو واہو سالانہ ترقیاں دتیاں۔ ایہ سالانہ ترقیاں محکمہ مالیات دے نوٹی فیکیشن دے پیرا 15 دی شق 3 دے تحت دتیاں جانیاں:

“Advance Increments to school teachers on
attaining higher qualification:

iii. A teacher who possesses or acquires Master Degree shall be allowed three advance increments in case of teacher who possesses or acquires Master Degree in Education (Med) and any academic subject shall be allowed six advance increments”.(5)

ابتدا وچ ایم اے پنجابی کرن والے استاداں نوں یک مشرت تن سالانہ ترقیاں ملدیاں رہیاں۔ ایس ضمن وچ ضلع راول پنڈی دے دو استاداں قاضی غلام رسول ولد مہتاب الرحمن اسٹنٹ ایجوکیشن آفیسر، مرکز مندر، تحصیل گوجرخان نوں یکم دسمبر 1997ء توں تے محمد اعجاز ولد محمد اشرف، گورنمنٹ ایلیمیٹری سکول، گنجر بیلہ نوں 13 جنوری 1996ء توں ایم اے پنجابی کرن پاروں تن تن سالانہ ترقیاں ملیاں۔ ایسے طرح پرائمری تے ایلیمیٹری استاداں نوں ایم اے پنجابی دی بنیاد اُتے سیکنڈری سکول استاد دے طور تے سیکنڈری سکول ٹیچرز نوں گریڈ 17 وچ ہیڈ ماسٹر یا ہیڈ مسٹریس دے طور تے ترقیاں دے دتیاں جان دیاں۔ یکم دسمبر 2001ء وچ ایس نوٹیفیکیشن دے تحت ترقی دین دا عمل مکا دتا گیا:

“The scheme of advance increments on acquiring the higher qualification has been discontinued w.e.f. 01-12-2001 as for as Finance Department Letter”.(6)

ترقی دے چا وچ سکول دے استاداں پرائیویٹ امیدوار دے طور تے ایم اے پنجابی کر لیندے سن۔ تھوڑی جیہی محنت، توجہ تے رہنمائی نال اوہ ایم اے پنجابی وچ چنگے نمبریں نال پاس ہو گئے۔ ایم اے پنجابی کرن مگروں اوہناں نوں ماں بولی دی اہمیت، محبت تے حیثیت دا ادراک ہو جاندا۔ سکولاں وچ طالب علماں نوں پنجابی بطور اختیاری مضمون پڑھن دی ترغیب دیندے۔ جس پاروں آرٹس پڑھن والے طالب علماں دی ڈھیر تعداد میٹرک

وچ پنجابی نوں اختیاری مضمون دے طور تے پڑھ کے نہ صرف چنگے نمبریں نال میٹرک کردے سگوں اوہناں نوں ماں بولی بارے پڑھن، جانن تے سمجھن دا موقع ملدا۔ طالب علم جدوں کالجوں وچ اپڑدے تے پنجابی نوں ذوق شوق نال اختیاری مضمون دے طور تے پڑھدے۔

پنجابی پڑھان والے استادان نوں سیکنڈری بورڈاں ولوں وڈی تعداد وچ پنجابی دے پرچے چیک کرن لئی ملدے۔ ایم اے پنجابی پکھوں اوہناں نوں کئی مالی فائدے ہوندے۔ ایم اے پنجابی کرن مگروں سرکاری سکولوں وچ آرٹس دے استاد دی حیثیت وچ ملازمت آسانی نال مل جاندی۔ جس پاروں گذشتہ صدی دے اسی تے نوے دے دھاکیاں وچ ایم اے پنجابی کرن والے امیدواراں دی تعداد ڈھیر سی۔ 2010ء وچ اٹھارویں ترمیم پاروں جتھے صوبیاں نوں ڈھیر معاملیاں وچ خود مختاری حاصل ہوئی او تھے پنجاب کریکولم اینڈ ٹیکسٹ بک ایکٹ 2015ء دی منظوری پاروں پی سی ٹی بی نوں سکیم آف سٹڈیز، کریکولم، ٹیکسٹ بکس، مینوسکرپٹس تے سپلی میٹری مواد دی تیاری دا اختیار وی دتا۔ پی سی ٹی بی نے ایلیمینٹری سطح تے پنجابی نوں بنیادی مضمون (Subject Core) دے طور تے سکیم آف سٹڈیز وچ شامل کر لیا۔ پنجابی نوں سیکنڈری سطح اُتے بطور اختیاری مضمون شامل کیتا جا چکیا سی۔ حکومت تے متعلقہ اداریاں نے علامتی طور تے پنجابی زبان دا حق من لیا اے پر عملی طور تے ایس مقصد دے حصول لئی بہت ساریاں گھاٹاں تے رکاوٹاں نیں۔ پنجابی تعلیم دے ودھائی نہ کوئی سنجیدہ کوشش کیتی جا رہی اے نہ ہی کوئی عملی قدم چکیا گیا اے۔ ثانوی سطح تے پنجابی پڑھن والیاں لئی ڈھیر مسئلے تے رکاوٹاں نیں۔ ڈی پی آئی ایلیمینٹری ڈائریکٹریڈ من محمد عارف حسن موجب:

”2002ء توں بعد حکومت نے ایہ ساریاں کیٹیگریاں ختم کر کے سائنس، عربی، انگریزی، تے جنرل مضامین دے ایس ایس ٹی بھرتی کرنے شروع کردتے۔ جس پاروں ایم اے پنجابی کرن والے اساتذہ دی کھپت مکمل طور تے ختم ہو گئی اور پنجابی نوں بنیادی مضمون دا درجہ حاصل ہوون دے باوجود ایلیمینٹری طلباء لئی پنجابی تعلیم دے دروازے مکمل طور تے بند نیں“ (7)۔

پنجابی بطور سکول مضمون غیر اعلانیہ طور تے بین کردتی گئی۔ ایس آر سی دے اجلاس منعقدہ 15 جنوری 2014ء دے شیڈول I تے II موجب ایس ایس ٹی آرٹس لئی اردو، مطالعہ پاکستان، اسلامیات یا انگریزی وچ ایم اے ہونا لازمی اے۔ شیڈول وچ کدھرے وی پنجابی نوں بہ طور سکول مضمون رلت کیتی ایس توں اڈ پنجاب دے کسے ہائر سیکنڈری سکول وچ پنجابی بطور اختیاری مضمون پڑھان لئی اک وی ماہر مضمون موجود نہیں۔ نہ پنجاب وچ ماہر مضمون پنجابی دی کوئی سیٹ اے۔ پورے پنجاب وچ ماہر مضمون پنجابی دی اکو آسامی اُتے کسے دوسرے مضمون دا ماہر تعینات اے۔ نہ صرف ایم اے پنجابی کرن والے استاداں نوں مالی فائدیاں توں وانجھ دتا گیا سگوں اوہناں دیاں محکمانہ ترقیاں تے وی غیر اعلانیہ پابندی عائد اے۔ جس پاروں سکولاں وچ پنجابی پڑھان والے استاداں تے طالبعلماں لئی کوئی دل چسپی باقی نہیں۔ سیکنڈری سطح اُتے ایم اے پنجابی استاداں نہ ہوں پاروں پنجابی پڑھائی استاداں دی ترجیح نہیں رہی۔ ایسے لئی نہ استاد بچیاں نوں ایس پاسے مائل کردے تے نہ ہی اوہناں دی کوئی مناسب رہنمائی ہوندی۔ دس سالوں وچ ثانوی سطح اُتے پنجابی پڑھن والیاں دی تعداد ڈھیر گھٹ گئی اے۔ ایم اے پنجابی استاد ریٹائرڈ ہو چکے نیں جس پاروں سیکنڈری بورڈاں نوں دو بے مضموناں دے پرچہ سازاں کولوں پنجابی دے پرچے بنوانے پئے۔

موجودہ دور داسب توں وڈا مسئلہ روزگار اے جہے مضمون نوں جہد تعلق رزق نال جڑیا ہووے۔ دوغلیاں پالیسیاں نے پنجابی پڑھائی نوں رزق روٹی دے تعلق توں آزاد کردتا اے جس پاروں پنجابی پڑھائی توں دور ہو گیا اے۔ ثانوی سطح اُتے زبان تے ادب پڑھان دا مقصد طلبا وچ علمی، تحقیقی، تنقیدی تے تخلیقی شعور پیدا کرنا اے۔ نصاب کم از کم سینتی سال پرانا اے۔ جہدے وچ نصف صدی پرانیاں معلومات نیں۔ نصابی کتاباں اُتے ویلے دے نال نظر ثانی نہیں کیتی گئی۔ ادھ صدی دوران بہت سارا معیاری ادب تخلیق ہو یا۔ ڈھیر کھوجاں سامنے آئیاں تے دنیا نے بہت سارے کیس وٹے۔ تحقیقاں تے تخلیقاں نوں نصاب دا حصہ نہ بنایا گیا۔ کتاب وچ شامل مواد ڈھیر مختصر اے۔ جہدے پنجابی زبان تے ادب دی اٹھ سو سالہ تاریخ دا عکاس نہیں۔ نہ ہی اسنہوں پنجابی ادب دا نمائندہ آکھ سکے آں۔ جہدے مضمون کتاباں وچ نیں اوہناں نوں غیر اہم نے نہیں آکھ سکدے۔ جدید علم کمپیوٹر، موبائل، انٹرنیٹ، جدید ذرائع تعلیم، ذرائع آمدورفت، پاکستانی اقتصادی، سماجی، سیاسی صورتحال، حقوق و فرائض، خوراک، حیاتی دے

دکھو دکھ کھیتراں وچ ہون والی ترقی بارے کجھ موجود نہیں۔ عالمی پدھرتے ویکھیا جاوے تے کتاب دامواداجوکی دنیا دے مقابلے تے پون صدی کچھے اے۔ کتاب وچ موجود مواد پڑھن مگروں طالبعلماں دیاں معلومات وچ کوئی خاص وادھانہیں ہويا۔ نہ ہی ایہہ عبارتتاں پڑھن نال طلبا وچ بنیادی مہارتاں پیدا ہون دی کوئی گنجائش دکھالی دسدی اے۔

مجموعی طور تے طالبعلماں وچ نہ اصناف سخن دی واضح پچھان، انشاء پر دازی، املاء نویسی، فن تقریر تے منطقی استدلال دا ادراک چنگے طریقے نال ہوسکد اے اوہناں وچ اسم، صفت، فاعل، مفعول، استفہامیہ، اسماء۔ وضمائر دی تذکیر و تانیث، معروف و مجہول، رموز و اوقاف، مقولات، علم بیان، صنائع بدائع، طرز تے اسلوب واضح سمجھ آسکدے نیں۔ پنجابی دیاں نصابی کتاباں نوں پڑھن مگروں طالب علم معلومات دی بناء تے روانی، تلفظ دے نال پنجابی اقتباس نوں پڑھنا، روز دیہاڑ دی گل بات کرن، جملے بناون، عام تذکیر و تانیث، واحد جمع، حرف، ربط، حرف اضافت، تاکید، استفہامیہ، محاورے، ضرب لامثال، ہم معنی، الٹ تے لغت دی ورتوں وغیرہ نوں سمجھن دے کسے حد تک قابل ہوسکدے نیں۔ اجو کے سسے دیاں لوڑاں نے تعلیم برائے معاشیات نوں تعلیم برائے تعلیم برائے انسانیت تے تعلیم برائے سماجیات تے فوقیت دتی۔ اج دے حالات وچ پنجابی پڑھا کواں لئی سماجی ملامت و دھدی جارہی اے جیہد اسب توں وڈا کارن معاشی پکھ اے۔ مسئلے وچوں نکلن لئی انسانی سوچ نوں بدلن دی لوڑ اے جیہدے وچ فی الحال تبدیلی دے کوئی اہٹاں دکھالی نہیں دے رہے۔ مایوسی کفر اے ایس لئی موجودہ حالات توں مایوس ہون دی تھاں اجتماعی تے بامقصد نتیجہ خیز جدوجہد ویلے دی لوڑ اے۔

حوالے

- 1- Dr. Syed Sultan Mahmood Hussain, History of Oriental College, Lahore, Lahore: Izhar Sons, 2007, P:2
- 2- Punjab Gazette 1870 Vol. XV May-December 1870
- 3- Dr. Syed Sultan Mahmood Hussain, History of Oriental College, Lahore, P:689
- 4- Yousaf Punjabi, Dr. Faqir Muhammad Faqir Ek Tehreek, 1951 to 2014, Mashmool Likhat Mahinawar "Tranjan", Lahore: PILAK, December 2013, P:173
- 5- Notification No. FD.PC. 2-1/83, Dated 28-08-1983
- 6- Notification No. FD.PR. 12-2/87, Dated 22-01-1998
- 7- Interview Muhammad Arif Hussan. Director Adman DPI Elementary, 4 October 2023

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 8, July- Dec. 2023

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی - دسمبر 2023ء، مسلسل شمارہ 16

☆ ڈاکٹر محمد اعجاز

BIBLIOGRAPHY "ASLAM RANA" AT INPCS

انسٹی ٹیوٹ آف پنجابی اینڈ کلچرل سٹڈیز، اوری اینٹل کالج، پنجاب یونیورسٹی، لاہور ڈاکٹر اسلم
رانا، پنجابی لائبریری غزل پراگے (توضیحی فہرست دی)

Abstract

This article is on books of new Punjabi Ghazal available with the Institute of Punjabi & Cultural Studies Oriental College Dr. Aslam Rana Punjabi Library and a detailed catalogue of the said books. Two types of books on Pujnabi Ghazal have been focused in this regard. The first deals with exclusive poetry books and the second those containing multiple genres. Almost all important information about the books have been provided with in the article including book name, poet, year, publisher, numbers of ghazal, total pages, preface, reviews, flaps etc.

Keywords: Ghazal, Aslam Rana, Article,
Library, Poetry

پنجابی غزل دے حوالے نال شعبہ پنجابی پنجاب یونیورسٹی اوری اینٹل کالج لاہور دی ڈاکٹر اسلم رانا، پنجابی

☆ ڈپٹی چیف لائبریریئن، پنجاب یونیورسٹی، اورینٹل کالج، لاہور

لابھری وچ وڈی گنتری وچ پراگے موجود نیں۔ ایہناں وچوں کجھ اوہ نیں جیہڑے خالصتاً پنجابی غزل دے نیں تے کجھ اوہ نیں جیہناں وچ غزلاں دے نال دو جیاں پنجابی شعری صنفاں دے نمونے وی شامل نیں۔ اتھے ایہناں دوہاں ڈھنگاں دے غزل پراگیاں نوں شامل کیتا اے جد کہ تیجے ڈھنگ دے اوہناں پنجابی شعری پوراں نوں چھڈ دتا اے جیہناں وچ دو جیاں شعری صنفاں دے نال ونگی دے طور تے کجھ غزلاں شامل نیں، یا ایس طرح کہہ لوو کہ ایہناں شعری پراگیاں نوں غزلاں دی گھٹ گنتری پاروں شامل نہیں کیتا گیا۔ ایس مقالے وچ دس پائیاں گنیاں کتاباں دی ترتیب الف بائی رکھی گئی اے۔

(ناں/سنہ)	(صفحے)	(تعداد)
”درد آولے“ از محمد صدیق ثانی (2001ء)	112	48
دیباچے اقبال صلاح الدین تے فضل احمد خسرو		
”درداں دکھڑیا موتیا“ از سلیم کاشر (1993ء)	168	74
فلپ احمد راہی، ڈاکٹر شہباز ملک، خواجہ محمد زکریا تے احمد ندیم قاسمی		
”درد پوشتا کاں“ از نوید شہزاد (1998ء)	110	27
غزلاں توں اڈ 34 نظماں		
”درد دی خوشبو“ از ساغر بٹ (2001ء)	128	81
غزلاں توں اڈ کجھ چومصرے		
”درد سمندر“ از امجد حمید محسن (1981ء)	96	35
دیباچہ پروفیسر مسعود ہاشمی نے لکھیا		
”درد کشالے“ از وارث علی وارث (2012ء)	128	21
غزلاں توں اڈ 5 نعتاں، 36 نظماں		
”درد وراثت“ از صابر رضا (سن)	80	41
غزلاں توں اڈ 6 نظماں تے کجھ قطعے		
”درشن پتوں پار“ از ڈاکٹر شائستہ نزہت (2007ء)	204	41
غزلاں توں اڈ 46 نظماں تے 2 کافیاں		
”دکھاں دی دوپہر“ از رفیق کاشمیری (2010ء)	160	72

غزلاں توں اڈ 6 نظماں تے 2 گیت	51	112	”دکھ داسورج“ از خالد جاوید (2006ء)
فلیپ احمد ندیم قاسمی	75	160	”دکھ داصدقہ جاری اے“ از منظور وزیر
			آبادی (1992ء)
دیباچے رضا اللہ حیدر تے ڈاکٹر محمد اجمل	78	128	”دکھ دریاتے میں“ از شکیل امجد صادق
نیازی			(2017ء)
فلیپ محمد آصف خاں، پروفیسر شارب، الیاس	194	224	”دکھ ساگرنوں لائیاں ڈیکاں“ از بشیر باوا
گھسن، پروفیسر شفقت حسین، شفقت،			(1997ء)
پروفیسر ریاض محمد، عباس مرزا، طفی بسمل تے			
صدیق تاثیر	20	46	”دلاں دامالک“ از غلام اکبر چٹھہ
			(2005ء)
غزلاں توں اڈ 22 گیت	37	128	”دل بکل وچ لوئے“ از لطیف فتح پوری
			(1997ء)
فلیپ مدثر اقبال بٹ	90	112	”دل تیری جاگیر“ از محبوب عالم طارق
			(2017ء)
غزلاں توں اڈ 15 نظماں	51	96	”دل داچانن“ از اختر سندھو (1995ء)
غزلاں توں اڈ 19 نظماں	60	128	”دل دا کاسہ“ از امین اڈیرائی (2013ء)
غزلاں توں اڈ 12 نظماں تے 6 گیت	12	109	”دل داویہرہ“ از رنگ الہی پڈھیار
			(سن)
دیباچے ڈاکٹر ریاض مجید، پروفیسر ڈاکٹر محمد	100	128	”دل دہلیز تے نچیاں پیڑاں“ از امین بابر
ایوب، طالب جتوئی، پروفیسر ریاض احمد			(2011ء)

قادری، حاجی دلشاد احمد چن، شبیر احمد قادری تے جاوید مجید خلیجی	45	160	”دل دے بوہے“ از اے جی جوش (1995ء)
غزلاں توں اڈ 19 نظماں			
دیباچے پروفیسر عاشق رحیل، سلطان کھاردی، عمران سلیم، ڈاکٹر نیل شاد تے نصیر احمد نے لکھے	56	128	”دل دے چھالے“ از ہمایوں پرویز شاہد (2012ء)
غزلاں توں اڈ قطعے شامل نیں	78	112	”ڈھپ نماں دی“ از آصف آسی (1996ء)
الیاس گھمن، سلطان کھاروی، سردار علی سردار، مہر خالد سوہداری، چوہدری فضل حسین مقرر تے محمود ارشد جوئیہ نے رائے دتی	101	125	”دھندے اکھراں طاہر وزیر آبادی (1999ء)
دیباچے امین خیال، طفی بسمل تے ڈاکٹر انوار احمد اعجاز	115	272	”دھرتی دکھتے میں“ از مسعود احمد چوہدری (2003ء)
غزلاں توں اڈ 28 نظماں تے 5 گیت	60	128	”دھیاں جھانواں“ از حسین سحر (2000ء)
دیباچے پروفیسر شوکت مغل تے پروفیسر محمد جعفر سلیم	93	112	”دھیاں رنگی چھاں“ از ڈاکٹر صفدر حسین برق (1997ء)
غزلاں توں اڈ 12 نظماں تے 2 گیت	74	128	”دیواں درد اُدھارے کیوں“ از فرانس سائل (2014ء)
دیباچہ سجاد حیدر	93	126	”ڈاروں وچھڑی“ از کوثر صدیقی (1990ء)

غزلاں توں اڈ 6 نظماں	98	182	”ڈونگھیاں سوچاں“ از آزاد حسین گجراتی
دیباچہ پروفیسر محمد باقر	135	159	”ڈونگھے پینڈے“ از پیر فضل حسین فضل گجراتی (سن)
غزلاں توں اڈ 4 نظماں	67	160	”ڈونگھے زخم، جردے“ از بشیر بیتاب (1994ء)
دیباچہ بشیر احمد بشیر تے جعفر شیرازی	97	200	”ڈونگھے سوتے“ از غلام فرید شوکت (1996ء)
غزلاں توں دکھ 5 نظماں، 5 گیت تے کجھ قطعے	70	144	”ڈونگھے پانی“ از نازاؤ کاڑوی (سن)
غزلاں توں دکھ 5 نظماں تے 6 گیت	63	128	”ڈونگھیاں سوچاں“ از احسن رضا (2015ء)
غزلاں توں اڈ 6 نظماں، 1 گیت	33	96	”ڈھلدے منظر“ از سعد اللہ شاہ (1990ء)
غزلاں توں اڈ 4 نظماں، 2 گیت	29	142	”رات دی نیلی چپ“ از حامد یزدانی (2002ء)
غزلاں توں اڈ 14 نظماں، 29 گیت، 10 کافیاں تے کجھ دوہڑے	50	142	”راہنجن چھمکاں مارے“ از عتیق اختر افغانی (2006ء)
دیباچہ امجد علی شاکر	80	224	”راہنجن راہواں“ از انور ملک (2002ء)
زاہد حسن نے رائے دتی	102	214	”راوی“ از گر بھجن گل (2009ء)
فلیپ منوبھائی	62	128	”راہواں“ از ارشد منظور (2012ء)
	71	160	”رتاں بدلن والیاں نیں“ از ڈاکٹر عادل

				صدیقی (2019ء)
فلپ ارشاد سندھو	86	128	”رُمتاں قید کراں“ از ایم وائی شاہد	
				(2021ء)
غزلاں توں اڈ 17 نظماں	37	110	”رتبجے“ از ڈاکٹر محمد افضل شاہد (2003ء)	
دیباچہ محمد رمضان شاہد	48	104	”رشتے روح دے“ از اختر کھوسہ	
				(1994ء)
غزلاں توں اد 10 نظماں تے کجھ دوہڑے	37	96	”رل وسوں“ از امتیاز حسین ظفر (2007ء)	
غزلاں توں اڈ 7 نظماں تے 1 کافی	73	126	”روگ اولڑا“ از چاچا محمد یوسف	
				(2009ء)
دیباچہ پروفیسر امجد علی شاہد	55	80	”رونا میرے کلے تائیں“ از محبوب عالم	
				طارق (1995ء)
دیباچہ سخنور نجمی	49	144	”روندیاں رتاں“ از اصغر فہیم (1991ء)	
دیباچہ علی انور احمد	70	128	”رہتل ولیاں ورگی“ از ارشاد سندھو	
				(2016ء)
غزلاں توں اڈ 14 نظماں تے ڈوہڑے	42	112	”ریشم“ از شفقت بزدار (2010ء)	
غزلاں توں اڈ 21 نظماں، 2 گیت، 20	41	158	”زیویں سدھراں دی“ از ظفر اعوان	
قطعے				(2017ء)
غزلاں توں اڈ 29 نظماں 3 گیت	31	144	”ساڈ اچیترا جے نہیں آیا“ از عاشق	
				(2004ء)
غزلاں توں اڈ 19 نظماں، کجھ چومصرے	36	127	”سارے حرفاں چکے دکھ“ از نور علی دلبر	
تے کجھ قطعے				(2005ء)

غزلاں توں اڈ 22 نظماں، 7 گیت تے 15	38	174	”ساڈے ہتھ اگنی داتاء“ از نصیر کوی (2011ء)
نظماں			
غزلاں توں اڈ 23 نظماں	52	156	”سائجھی گل خدائی“ از ڈاکٹر محمد افضل شاہد (2002ء)
دیباچہ اسلام کولسری	67	144	”سائجھے چندرے“ از رفیق کاشمیری (1995ء)
غزلاں توں اڈ 8 نظماں	64	176	”سائجھے سہنے“ از جاوید عارف (2021ء)
غزلاں توں اڈ 23 نظماں	52	144	”سائجھے سفنے“ از ملک ارشاد (2010ء)
غزلاں توں اڈ 71 نظماں، 7 گیت	26	160	”ساویاں ونگاں“ از اخلاق عاطف (1994ء)
غزلاں توں اڈ 21 نظماں	24	112	”ساون نیویاں پایاں“ از ذوالفقار مجاہد (1995ء)
فلپ ڈاکٹر شہباز ملک، رؤف شیخ، ڈاکٹر اسلام رانا، پروفیسر یونس احقر، پروفیسر آفتاب احمد نقوی، اختر ہاشمی، افضل باقی، صابر نوید، حفیظ احمد، انور قمر شرف پوری تے ارشد اقبال ارشد	50	112	”ساوی رت دے سفنے“ از انور اداس (1991ء)
غزلاں توں اڈ 12 نظماں تے 5 گیت	10	132	”سائجھیاں یاداں“ از محمد سلیم مرزا (2007ء)
دیباچہ ڈاکٹر اسلام رانا تے اکرم باوجوہ نے لکھے	53	144	”ساہواں درد سمندر پنیا“ از علی محمد ملوک (1994ء)
دیباچہ آفتاب احمد نقوی	39	96	”ساہواں دی خشبو“ از انور اداس (1984ء)

غزلاں توں اڈ 11 نظماں	30	119	”ساہواں دے پرچھا نوں“، از طفیل دارا (1983ء)
غزلاں توں اڈ 20 نظماں تے کجھ ماہیے	12	64	”سپنی داڈنگیا“، از مشتاق باسط (1970ء)
دیباچے ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد، اختر کاشمیری، سلیم کاشتر تے منظور وزیر آبادی	50	128	”ست زیناں ست آسمان“، از ہمایوں پرویز شاہد (1989ء)
دیباچے امان اللہ ارشد، جہانگیر مخلص تے صوتی نجیب اللہ نازش	71	160	”دستی شب جا گدیاں اکھیں“، از ثاقب ساہی (2004ء)
غزلاں توں اڈ 16 گیت، 2 نظماں تے کجھ ڈوہڑے	48	143	”سجاک سوچاں“، از شبیر ناز (2008ء)
غزلاں توں اڈ 13 نظماں، 19 گیت، 12 مزاحیہ نظماں	29	160	”سجراچن“، از اقبال راحت (1995ء)
غزلاں توں اڈ کجھ چومصرے	48	112	”سجریے مکھ دی لو“، از صابر رضا (1989ء)
غزلاں توں اڈ 33 نظماں 14 گیت	33	160	”سچ داچسکا“، از ممتاز بلوچ (1992ء)
غزلاں توں اڈ 26 نظماں تے کجھ قطعے	60	111	”سپیاں گلاں“، از طارق حسین طارق (2009ء)
دیباچے شوکت مغل، ظہور احمد دھریچہ تے فقیر دلنور نور پوری نے لکھے	96	208	”سچے موتی“، از کریم بخش شعیب (2008ء)
غزلاں توں اڈ 16 گیت 10 نظماں تے کجھ ڈھولے	14	80	”سدوراگ دے“، نذر بھٹی (1977ء)
دیباچے محمد جنید اکرم، ڈاکٹر زینت اللہ جاوید تے ڈاکٹر محمد رفیع	146	168	”سدھراں دی ستھ“، از نور محمد نور (2002ء)

دیباچہ ڈاکٹر ناہید شاہد	68	160	”سدھراں دے پرچھاویں“ از ڈاکٹر عادل صدیقی (2014ء)
غزلاں توں اڈ 24 نظماں، 7 گیت	45	176	”سدھراں لیراں، لیراں“ از قیصر ہاشمی (2018ء)
غزلاں توں اڈ 2 گیت تے 44 نظماں	24	128	”سدھر ساہ تے سورج“ از ہجوری بھٹی (2011ء)
دیباچہ احمد ندیم قاسمی	53	128	”سرگی داتارا“ از سلیم کاشتر (1998ء)
فلپ زابد حسن	74	128	”سُر مِ سلائی“ از من جندر دھنوا (2019ء)
دیباچہ اختر ہاشمی تے غلام شبیر عاصم	91	112	”سفنا نویں سویر دا“ از منیر احمد کمال (2016ء)
دیباچہ نصیر بلوچ، تخیل کلیم، صفدر، سلطان محمود، ملک مہر علی تے پروفیسر ڈاکٹر اصغر علی بلوچ	56	128	”سفنے آس نیرے“ از ایوب کموکا (2013ء)
غزلاں توں اڈ 32 نظماں، 20 چومصرے، 8 گیت تے 2 کافیاں	43	156	”سفنیاں دی سانجھ“ از طرب احمد صدیقی (2016ء)
دیباچہ ڈاکٹر عبدالنبیل شاد تے محبوب سرمد نے لکھے	67	112	”سفنے پنگرے“ از وحید رضا (2017ء)
دیباچہ سعادت علی ثاقب تے ناصر عباس نیر	100	144	”سک داسیک“ از محمد ریاض شاہد (2000ء)
غزلاں توں اڈ 12 نظماں تے کجھ دوہڑے	27	111	”سک داسلوک“ از بے زرشجاع آبادی (2005ء)

غزلاں توں اڈ 12 نظماں تے کجھ قطعے	78	144	”سک سفریں تے“ از ریاض فاروق (2009ء)
دیباچے پروفیسر عاشق رحیل تے ڈاکٹر یونس احقر نے لکھے	56	128	”سکے پھل کتاباں وچ“ از عمران سلیم (2019ء)
فلپ طفی بسمل	189	288	”سکھ دے شوہ وچ تارگئی اے“ از بشیر باوا (1998ء)
	105	144	”سمدے پانی“ از ڈاکٹر شوکت علی قمر (2014ء)
غزلاں توں اڈ 33 نظماں	33	119	”سجگ“ از آسی خانپوری (2002ء)
غزلاں توں اڈ 4 نظماں تے کجھ چومصرعے	83	128	”سنگھنی چھاں“ از طاہر وزیر آبادی (1996ء)
دیباچہ تنویر بخاری	99	227	”سوچاں“ از اشرف گل (2011ء)
غزلاں توں اڈ 9 نظماں، 29 گیت	50	192	”سوچاں پتھر ہوئیاں“ از اسلم شوق (2002ء)
دیباچہ ڈاکٹر میاں ظفر مقبول	121	142	”سوچاں دی بگل“ از فلک شیر تبسم (2011ء)
دیباچے پیراجی، طالب جتوئی، افضل شاہد، تنویر ظہور، عفت علوی، کاشف سجاد تے فرید لاہوری	72	176	”سوچاں دی خشبو“ از کریم علی کیفی (2009ء)
دیباچے غلام فرید شوکت تے شیخ محمد سرور جاوی	159	192	”سوچاں دے ونجارے“ از محمد طاہر نعیم (2013ء)

فلیپ خاور فریاد دہاریاں	79	176	”سوچاں وچ سویرے“ از ڈاکٹر عدل صدیقی (2012ء)
غزلاں توں دکھ 36 نظماں	36	112	”سوچ پری دے دین“ از یعقوب ابوالخیری (1999ء)
دیباچہ عارف عبدالمتمین	56	128	”سوچ داسنر“ از یونس احقر (1979ء)
غزلاں توں اڈ 17 نظماں تے 1 گیت	34	128	”سوچ دی چیک“ از زاہد ہما (1992ء)
غزلاں توں اڈ 16 نظماں	43	160	”سوچ دی سولی“ از محمد حنیف ساتی (2009ء)
غزلاں توں اڈ 39 نظماں	41	158	”سوچ دی گنجھل“ از عبدالبجبار غوری (2007ء)
غزلاں توں اڈ 16 نظماں	85	160	”سوچ دی ولگن“ از سکندر بشیر نجمی (2016ء)
	73	144	”سوچ رہیاواں“ از نازاوا کاڑوی (2018ء)
	83	159	”سوچی جاناں“ از فدا بخاری (2006ء)
غزلاں توں اڈ 8 نظماں تے 1 گیت	52	113	”سورج تے سمندر“ از اسماعیل متوالا (1980ء)
دیباچہ محمد جنید اکرم	101	216	”سورج چن گواچے نیں“ از محمد رمضان شاکر (2006ء)
غزلاں توں اڈ 23 نظماں	74	192	”سورج دی سیدھ“ از نادر جاجوی (2009ء)

دیباچے طالب جنوئی تے پروفیسر اصغر علی بلوچ	68	160	”سورج لبھد اسایہ“ از مشتاق عادل (2009ء)
غزلاں توں اڈ 26 نظماں	44	128	”سورج نال شریکا“ از اکرم باجوہ (1999ء)
دیباچے محمد حنیف رائے، فخر زمان، افضل احسن رندھاوا تے مقصود ثاقب نے لکھے	46	64	”سولائ اُتے پھل“ از صابر نوید (1985ء)
دیباچے عصمت اللہ زاہد	156	192	”سولائ بر سرداری“ از امین خیال (1993ء)
دیباچے ڈاکٹر نوید شہزاد	72	176	”سولائ نال پریت“ از ڈاکٹر عادل صدیقی (2009ء)
دیباچے الیاس گھسن، طفی بسمل، ل ندیم پرمار، حاجی میاں محمد اقبال زخمی، گرتچن سنگھ بھولی تے طفی مجددی	99	128	”سولی اُتے سچ“ از حکیم ارشد شہزاد (1998ء)
غزلاں توں اڈ 44 نظماں	35	112	”سولی ٹنگیا سورج“ از عبدالنبیل شاد (1992ء)
غزلاں توں اڈ 14 نظماں 3 رباعیاں تے کچھ دوہڑے	93	224	”دسہکن سدھراں“ از میاں بشیر احمد بشیر (2005ء)
	40	48	”شاعری“ از تنویر بخاری (1985ء)
	62	144	”شکر دوپہر“ از رؤف شیخ (1992ء)
غزلاں توں اڈ 6 نظماں، 6 گیت تے 4 کافیاں	20	112	”دشگن“ از ڈاکٹر قمر آرا (2001ء)

دیباچے ڈاکٹر ناہید شاہد، عمران سلیم، پروفیسر ڈاکٹر محمد یونس احقر، مسعود چوہدری، عبدالنبیل اد، جمیل احمد پال تے عاشق رحیل	56	128	”شوق سفر دا“ از ہمایوں پرویز شاہد (2009ء)
غزلاں توں اڈ 10 نظماں	30	96	”شہر خداواں دا“ از سعد اللہ شاہ (1986ء)
غزلاں توں اڈ 2 نظماں، 8 گیت، کجھ، چوہدری کجھ ماسیے، کجھ ڈھولے تے کجھ بولیاں	71	160	”شہر خداواں دا“ از کامریڈ عرفان علی (2013ء)
غزلاں توں اڈ 29 نظماں	30	112	”شہر سمندر“ از ہادی عبدالمنان (1977ء)
غزلاں توں اڈ 11 نظماں، 1 گیت تے کجھ بولیاں	40	112	”عیشا“ از طاہر اسرا (2019ء)
دیباچہ نازا واکاڑوی	110	256	”عیشہ بولے سچ“ از عدل منہاس لاہوری (2013ء)
دیباچے ڈاکٹر کوثر محمود تے تندیب تمنا	72	160	”عیشے تے کھڑ دے پھل“ از سُرندر سوہیل (2014ء)
غزلاں توں اڈ 18 نظماں، 17 نعتاں	31	96	”صدیاں دے اکلاپے“ از ارشد اقبال ارشاد (2006ء)
دیباچے ارشد سندھو، اشتیاق حسین اثر، اعظم توقیر تے تجل کلیم	44	96	”صفر ا“ از یلین یاس (2014ء)
غزلاں توں اڈ 29 نظماں	69	160	”عشق پریتاں“ از گل زیب عباسی (2013ء)
دیباچے وچ پروفیسر احمد علی گورایا تے طفی قمر	59	112	”عشق چڑھایارنگ نی مائے“ از امین بابر (2009ء)

غزلاں توں اڈا 16 نظماں	26	66+54	”عشق دادیوا“ از شہناز منزل (2004ء)
غزلاں توں اڈا 5 نظماں، 2 سی حرفیاں، کجھ چومصرے تے کجھ ماہیے	27	144	”عشق دے بھانیر“ از محمد منشا طاہر (2005ء)
غزلاں توں اڈا 27 نظماں	47	128	”عشق دے پینڈے“ از عبدالقادر مشتاق (2015ء)
دیباچہ احسان باجوہ	99	151	”عشق سیاپا“ از محمد کاشف (2004ء)
غزلاں توں اڈا 7 سی حرفیاں، 17 کافیاں	29	208	”عشق فنا دے اندر“ از میاں نظیر احمد (2001ء)
غزلاں توں اڈا 15 نظماں	70	210	”عشق کڑکی“ از بیگم زبیدہ شاد چغتائی (2004ء)
غزلاں توں اڈا 36 نظماں	36	128	”عشق مہاراں چائیاں“ از ممتاز بلوچ (2002ء)
غزلاں توں اڈا 18 نظماں، 19 گیت، 25 کافیاں تے کجھ ڈوہڑے	72	384	”عمر اں دا پورھیا“ از احمد خان طارق (2007ء)
غزلاں توں اڈا 19 نظماں تے 2 گیت	54	159	”عمر و لمی رات“ از محبوب سرمد (2005ء)
دیباچے صحرائی گورد سپوری، ڈاکٹر سرفراز حسین قاضی تے قمر اجٹالوی	77	112	”عمر وں وڈے دکھ“ از محمد اقبال نجمی (1983ء)
غزلاں توں اڈا 4 نظماں	50	128	”غزلاں اوہلے وین“ از محمد اختر خاں حافظ آبادی (1992ء)
دیباچہ ڈاکٹر احسان اللہ طاہر	66	158	”غزلیں۔۔۔۔“ از ڈاکٹر میاں ظفر مقبول (2015ء)

دیباچہ تنویر بخاری	107	184	”فجریں شاماں پیاں“ از ڈاکٹر شوکت علی قمر (2000ء)
دیباچے عمران سلیم تے پرویز انجم	30	72	”فلکراں قد توں وڈیاں نیں“ از آغا نثار (1992ء)
دیباچے ڈاکٹر اسلم رانا تے ناہید شاہد	58	128	”فیر شاخاں تے بُور آیا“ از عمران سلیم (1993ء)
غزلاں توں اڈ 23 نظماں، 5 کافیاں، کجھ ماہیہ تے کجھ بولیاں	41	143	”دقتم فجر دے تارے دی“ از نذیر قیصر (2005ء)
غزلاں توں اڈ 23 نظماں	15	112	”دقلم وگائے اتھرو“ از محمد شریف انجم (1993ء)
غزلاں توں اڈ 16 نظماں تے 1 کافی	76	180	”قلندروار“ از محمد صابر (2013ء)
غزلاں توں اڈ 38 نظماں	39	144	”قیدی سُننے“ از صغیر تبسم (2010ء)
غزلاں توں اڈ 400 ڈوہڑے	26	192	”کاسہ دل“ از کریم بخش شعیب (2009ء)
دیباچے عطاء الحق قاسمی، سلیم کاشر، اعزاز احمد آذرتے سعد اللہ شاہ	68	160	”کالے بدل گوڑھی چھاں“ از رمضان شاکر (2003ء)
غزلاں توں وکھ کجھ چومصرے	82	216	”کاواں ہتھ سنیہا“ از ڈاکٹر جاوید کنول (2020ء)
غزلاں توں اڈ 3 نظماں، 16 گیت تے کجھ قطعے	69	228	”کچا گھڑا“ از کریم بخش شعیب (2007ء)
دیباچہ ناصر رانا	44	176	”کچ دیاں ٹونباں“ از ڈاکٹر عادل صدیقی (2004ء)

دیباچہ علی اکبر منصور	69	118	”کچھ دے تھ“ از سجاد بخاری (1995ء)
غزلاں توں اڈ 9 نعتاں، 3 کافیاں، 4 نظماں	71	160	”کچھ دھاگے“ از ملک اقبال حسن بھیلہ
تے کچھ دوہڑے تے قطعے			(1997ء)
غزلاں توں اڈ 6 نظماں تے کچھ چومصرے	35	86	”کدھر نساں“ از اعظم خان (2005ء)
دیباچہ غلام رسول آزاد	109	128	”کردے پھل“ از ابوسلمان رشیدی
			(1992ء)
غزلاں توں اڈ 23 نظماں، 2 گیت تے 2	84	128	”گرواپ“ از سلطان گھاروی (1999ء)
کافیاں			
دیباچے طفی بسمل، ہر چند رنگ، ندیم پرمار،	71	216	”گرواندی تان“ از اشرف گل (2010ء)
ڈاکٹر گرومیل سنگھ سدھوتے سرندر سیرت			
غزلاں توں اڈ 64 نظماں تے 4 نعتاں	40	158	”کرماں دی چھاں کردے“ از محمد ممتاز
			راشد (2013ء)
غزلاں توں اڈ 27 نظماں تے 3 گیت	15	144	”کرناں“ از رؤف شیخ (1965ء)
غزلاں توں اڈ 16 نظماں	53	112	”کرناں دے اتھرو“ از اشع ایاز
			(2008ء)
دیباچے تنویر بخاری تے عارف بخاری	51	112	”کستوری“ امین راہی (1985ء)
غزلاں توں اڈ 4 نعتاں، 2 سلام	53	111	”کسے سفے دے نال“ از غلام حسین ساجد
			(2011ء)
غزلاں توں اڈ 5 نظماں، کچھ ماہیے	29	112	”کشتکول مستانہ“ از غلام حیدر مستانہ اے
			غفار پاشا (مرتبہ) (2003ء)
غزلاں توں اڈ 46 نظماں	65	192	”ککرنوں پچھ“ از میر تنہا یوسفی (2016ء)

غزلاں توں اڈ 32 نظماں، اک کافی،	72	128	”کلپنا“ از محمد منیر شیروانی (2002ء)
غزلاں توں اڈ 26 نظماں تے کجھ بیعت	24	111	”کل دی گل اے“ از عمران نقوی (2007ء)
دیباچے ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد، الیاس گھمن تے طفیل بسمل	65	160	”کمر وچ گلاب“ از عادل صدیقی (1995ء)
دیباچہ تجمل کلیم نے لکھیا	42	136	”کلکیاں رُتان“ از اصغر نعیم (1999ء)
غزلاں توں اڈ 37 نظماں	10	64+64	”کملی اکھ دے وین“ از عبدالقدوس کیفی (2001ء)
غزلاں توں اڈ 30 نظماں تے مجھ پٹے	38	143	”کندھ اسماناں تیک“ از بشری ناز (2013ء)
غزلاں توں اڈ 46 نظماں	26	160	”کندھ اوہلے پر چھانواں“ از انور جمیل (1999ء)
دیباچہ ڈاکٹر رشید انور	59	144	”کنڈیا لے پینڈے“ از رمضان شاکر (1989ء)
غزلاں توں اڈ 18 نظماں	33	126	”کنڈیاں چوں خوشبو“ از حنیف صوفی (1992ء)
دیباچہ ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد	68	176	”کن من، کن من سوچان“ از ساقی گجراتی (1993ء)
غزلاں توں اڈ 9 نظماں تے 3 قطعے	28	79	”کنہوں آکھاں“ از محمود رحیم (2010ء)
دیباچے حسین شاد، ڈاکٹر اجمل نیازی، ڈاکٹر	72	104	”کوری جھجر“ از مدثر اقبال بٹ (2014ء)

یونس احقر، راشد حسن رانا، قائم نقوی، اختر سہار
تے اکرم شیخ

دیباچے پروفیسر عاشق رحیل تے پروفیسر ڈاکٹر ارشد اقبال ارشد نے لکھے	99	224	”کوڑا شہد“ از عدل منہاس لاہوری (2013ء)
دیباچہ احمد راہی	57	128	”کوک ککارتے“ از شارق نظامی (2002ء)
غزلاں توں اڈ 13 نظماں تے 1 گیت	20	104	”کونجاں وس کلاون“ از ظہور حسین ظہور (1995ء)
	87	160	”کون وچھائے بہار“ از ڈاکٹر رزاق شاہد (2014ء)
دیباچہ شاہد جعفری	72	112	”کہکشاں“ از ڈاکٹر جگتار (1999ء)
دیباچہ ڈاکٹر سرفراز حسین قاضی	66	128	”کیسری شاماں“ از خاور راجا (1992ء)
دیباچہ شریف کنجاہی	65	159	”کھلارا“ از ریاض احمد شاد (2010ء)
غزلاں توں اڈ 23 نظماں، 14 نعتاں، 8 گیت تے کجھ چومصرے	55	160	”کھلے بوہے“ از محبوب احمد محبوب (2005ء)
غزلاں توں اڈ 4 کافیاں، 7 گیت	53	80	”گجھیاں پیڑاں“ از سید یعقوب مومن (س۔ن)
دیباچہ قمر جازی	94	240	”گجھیاں پیڑاں“ از صدیق دردی (2017ء)
غزلاں توں اڈ 3 نظماں تے 2 سی حرفیاں	43	96	”گجھیاں رمزاں یار دیاں“ از غلام حسین شاکر (1979ء)

غزلاں توں اڈ 12 نظماں	25	144	”گجھے راز“ از سید قاسم جلال (2015ء)
غزلاں توں اڈ 13 نظماں	51	176	”گلاں دے پرچھاویں“ از ڈاکٹر محمد افضل شاہد (2000ء)
غزلاں توں اڈ 11 نظماں	32	140	”گلاں کردی شام“ از احسان رانا (2005ء)
غزلاں توں اڈ 32 نظماں تے کجھ شعروی	35	128	”گلاں کرہنجو“ از نوید شہزاد (1994ء)
دیباچے اعز از احمد آذر، ڈاکٹر محمد یونس احقر، ڈاکٹر عصمت اللہ زاهد، پروفیسر عاشق رحیل، ہمایوں پرویز شاہد، پروفیسر ڈاکٹر ناہید شاہد تے پروفیسر عباد نبیل شاد	33	128	”گلزار غزل دا“ از عمران سلیم (2010ء)
غزلاں توں اڈ 33 نظماں	21	112	”گلوکڑی“ از اشرف پال (1990ء)
	59	128	”گنجھل دار لکیراں“ از چاچا محمد یوسف (2006ء)
دیباچے امین خیال، مسعود چوہدری تے پروفیسر عاشق رحیل	84	192	”گواچیاں قدران“ از صابر چوہدری (2010ء)
دیباچہ طفیل بسمل	63	96	”گواچے سُننے“ از امجد حمید محسن (1987ء)
دیباچے آفتاب کاوش تے بشیر احمد بشیر نے لکھے	87	143	”گوٹگیاں چیرکاں“ از رزاق شاہد (1991ء)
دیباچے ڈاکٹر ناہید شاہد تے ڈاکٹر ارشد اقبال ارشد	69	160	”گوٹگی پکار“ از طفیل خلیش (2013ء)
	140	160	”گھنڈ“ از ویر سپاہی (تنویر زمان) (1999ء)

دیباچہ نادرجا جوی	85	112	”لوں لوں دیوے جگدے“ از شفقت حسین (1995ء)	
غزلاں توں اڈ 13 نظماں تے 4 گیت	42	112	”لہودے گھٹ“ از عباس ندیم (2017ء)	
غزلاں توں اڈ 17 نظماں، 2 گیت	33	128	”لیکھاں دی پھلو اڑی“ از عمرانہ مشتاق (2008ء)	
غزلاں توں اڈ 20 نظماں، 1 گیت	40	128	”مائے نی میں کنوں آ کھاں“ از صغرا صدق (1999ء)	
غزلاں توں اڈ 12 نظماں، 5 کافیاں	32	96	”مٹی داماں“ از طرب احمد صدیقی (1989ء)	
9 چومصرے، 1 گیت تے کجھ ماہیے				
غزلاں توں اڈ 4 نعتاں، 8 گیت	29	96	”مٹی دی مٹھ“ از اقبال ساجد (2000ء)	
دیباچے کرنل (ر) غلام جیلانی خان تے	75	160	”مٹھیاں کسکاں ہجر دیاں“ از ڈاکٹر رزاق شاہد (2016ء)	
ڈاکٹر ابرار احمد آبی				
دیباچہ ڈاکٹر بشیر عابد	64	128	”مجاوراتی غزلاں“ از محمد اقبال نجمی (1995ء)	
غزلاں توں اڈ 27 نظماں	36	176	”مڑگھر آ“ از ڈاکٹر محمد افضل شاہد (2000ء)	
		91	190	”مکاشفہ“ از سید تنویر بخاری (2008ء)
غزلاں توں اڈ 18 نظماں، 1 گیت	68	136	”من ورتی“ از خادم رزمی (1992ء)	
دیباچے عمران سلیم، ڈاکٹر غافر شہزاد، پروفیسر	62	96	”منظر بدلن والا اے“ از شاہد عباسی (2016ء)	
شفیق احمد خان، نازا و کاڑوی تے عقیل شانی				
غزلاں توں اڈ کجھ قطعے	57	128	”منظر دے کچھ“ از اشتیاق اثر (2017ء)	

دیباچہ ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد	64	144	”منظر منظر سفنہ“ از منظر الحق اطہر (1994ء)
دیباچے محمد عباس مرزاتے سرور ارمان	52	128	”موت کلاوے“ از شوکت آہو (2003ء)
دیباچے حفیظ تائب، افضل احسن رندھاوا، ڈاکٹر وحید عشرت، نادر جاجوی، منظور وزیر آبادی، سید اختر سعید تے علی اختر	68	128	”موتی سوچ سمندر دے“ از اقبال شیدا (1988ء)
غزلاں توں اڈ 42 نظماں	30	143	”مورکھ من“ از صغرا صدق (2000ء)
دیباچے اقبال صلاح الدین تے کلیم شہزاد	50	120	”مورچل دیاں سوچاں“ از علی محمد ملوک (1984ء)
غزلاں توں اڈ 40 نظماں	41	128	”موسم تیرے ورگا“ از سجاد بخاری (2000ء)
دیباچہ پروفیسر ڈاکٹر محمد یونس احقر	90	112	”موسم مست بہار دا“ از شا کرملھی (2003ء)
دیباچے بیراجی، سرور خان سرور، ڈاکٹر درشن سنگھ آسٹ، ریاض احمد قادری تے اخلاق عاطف نے لکھے	122	176	”موم داسورج“ از حاجی دلشاد احمد چن (2009ء)
غزلاں توں اڈ 8 نظماں تے کجھ قطعے	78	128	”مہک مٹی دی“ از رانا گنوری (2016ء)
فلیپ افضل مراد	64	128	”میرا عشق وی توں“ از راشد بلال (2009ء)
دیباچہ عارف عبدالمبین	59	160	”میرے اکھر میرے سورج“ از احسان رانا (1987ء)

غزلاں توں اڈ 6 نظماں تے کجھ قطعے	56	183	”میں تارودریاواں دا“ از بابا خوشی محمد نثار (2005ء)
	114	144	”میں سمندر نال لائیاں“ از بشیر باوا (1999ء)
	44	96	”میں مٹی میں سونا“ از رشید عثمانی (1978ء)
	51	128	”میںوں گڑھتی سورج دی اے“ از منصور عزی (2018ء)
دیباچے امین خیال، اقبال احمد قمر، اخلاق حیدر آبادی، پروفیسر مفتی عبدالرؤف خان، حاجی دلشاد احمد خان تے ڈاکٹر اظہار احمد گلزار	97	128	”نیت اڈیکاں“ از فقیر فیصل آبادی (2011ء)
غزلاں توں اڈ 4 نظماں	43	112	”نظراں پیار دیاں“ از عاشق رحیل (2002ء)
فلپ ڈاکٹر صغرا صدف، ڈاکٹر محمد شہزاد تے احمد ندیم قاسمی	172	399	”نظراں کتھے ٹھہر دیاں“ از احسان رانا (2015ء)
غزلاں توں اڈ 79 نظماں تے کجھ چومصرے	67	210	”نکی جی سدھر“ از رمضانہ دراب (2016ء)
دیباچے فخر زمان، امجد مرزا امجد، پروفیسر عاشق رحیل، پروفیسر آغا مزمل درانی تے یونس احقر	56	124	”نکھیرے چنگے نہیں“ از مجاہد اقبال مجاہد (2010ء)
	51	112	”ننگے پیر“ از شاکر سردری (1982ء)

دیباچے تعقو پرواز تے افضل سالک تے	152	154	”نویاں ریتاں“ از اعجاز پارس (2010ء)
دیباچے حافظ محمد افضل فقیر تے ڈاکٹر اسلم رانا	155	232	”نویاں زمیناں“ از اکرام مجید (1990ء)
غزلاں توں اڈ 12 نظماں	43	128	”نیناں دی مہار“ از ارشاد سجو کہ (2000ء)
غزلاں توں اڈ 26 نظماں تے کجھ ٹپے	40	128	”نین اڈیکن ہار“ از طاہرہ جیس (2011ء)
غزلاں توں اڈ 16 گیت تے کجھ دوہڑے	20	96	”نین سمندر“ از صابر سودانی (1989ء)
غزلاں توں اڈ 20 نظماں تے کجھ تن لڑی	35	144	”ورتا“ از کاہل کانپوری (1997ء)
شعر، دو لڑی شعر			
	56	144	”واج“ از امتیاز علی گوہر (2016ء)
	38	48	”وتھاں ناپدے ہتھ“ از ماجد صدیقی
			(1965ء)
غزلاں توں اڈ 17 نظماں	52	112	”ورھیاں بدھیاں سوچاں“ از آتش کیانی
			(2003ء)
غزلاں توں اڈ 38 نظماں	48	126	”وساں“ از ڈاکٹر عظمت اللہ عظمت
			126 (2008ء)
دیباچہ ڈاکٹر نوید شہزاد نے لکھیا	66	160	”دکھ اڈاری لگے“ از ڈاکٹر یونس احقر
			(2009ء)
غزلاں توں اڈ 12 نظماں تے کجھ قطعے	24	160	”ون سونیاں ونگاں“ از انور ملک
			(2018ء)
دیباچے اخلاق عاطف تے پروفیسر اکرم سعید	78	208	”ون سونے دکھ“ از مسعود چودھری
			(2019ء)
	61	128	”دیکھن والی اکھ“ از ظفر اقبال (2013ء)

غزلاں توں اڈ 47 نظماں	67	136	”ویلن دے وچ گنا“ از حکیم ہمدارشہ شہزاد (1999ء)
غزلاں توں اڈ 24 نظماں تے 5 گیت	16	128	”ویلے دی اکھ“ از بوسفیان جانی جان (2013ء)
دیباچہ خالد محمود قاری	111	120	”ویلے دی جاگ“ از عارف حسین عارف (2017ء)
دیباچہ خالد محمود قاری	111	120	”ویلے دی جاگ“ از عارف حسین عارف (2017ء)
غزلاں توں اڈ 20 نظماں	47	128	”ویلے دے کیرنے“ از معراج خاور (2009ء)
دیباچہ عارف عبدالمتمین	55	128	”ویلے ہتھ نیاں“ از منظور وزیر آبادی (1978ء)
غزلاں توں اڈ 1 نظم	69	112	”ویہڑا کھیاں دا“ از عبدالقدوس کیفی (2009ء)
دیباچہ سیف علی	71	144	”ویہڑے دارکھ“ از تجل کلیم (2012ء)
دیباچہ انور مسعود	76	144	”ہان دی سولی“ از تجل کلیم (2012ء)
غزلاں توں اڈ 50 نظماں	25	176	”ہتھھاں وچ ہواواں“ از انور جمیل (1998ء)
غزلاں توں اڈ 14 نظماں، 19 کافیاں ، 3 گیت	33	112	”ہجر سزاواں“ از امجد اقبال امجد (2001ء)
دیباچہ پیراجی تے پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد	57	144	”ہجر عذاب“ از اقبال راحت (2008ء)

غزلاں توں اڈ 24 نظماں	66	128	”ہجر نہ چتھیا جاوے“ از اے۔ ایچ عاطف (2009ء)
غزلاں توں اڈ 23 نظماں، 2 کافیاں، کجھ ماہیے	32	144	”ہجر ہلونے“ از فضل احمد خسرو (2008ء)
غزلاں توں اڈ 126 ڈوہرے، 33 قطعے تے کجھ گیت	149	264	”ہد ہد سلیمانی“ از کریم بخش شعیب (2010ء)
غزلاں توں اڈ 20 نظماں	28	144	”ہرکھ“ از رائے محمد خاں ناصر (2010ء)
	90	118	”ہرے ہرنیرے“ از ظفر اقبال (1994ء)
دیباچہ نازاؤ کاڑوی	70	160	”ہنجواں دے پھل“ از گل زیب عباسی (2013ء)
فلیپ پروفیسر عاشق رحیل	64	160	”ہنجوان دی دریا“ از ساجد پریمی (2017ء)
غزلاں توں اڈ 27 نظماں، 1 کافی	48	159	”ہواوان زہر پیالے پیتے“ از محبوب سرمد (2003ء)
دیباچہ احسان اللہ طاہر	67	112	”ہو کے بھر دیاں سدھراں“ از امجد شریف (2011ء)
دیباچے پیراجی تے پروفیسر ڈاکٹر ارشد اقبال ارشد نے لکھے	92	224	”ہو کے ہاڑے“ از طارق جاوید طارق (2013ء)
	144	160	”ہے سورج روپ ماہی دا“ از بشیر باوا (2000ء)
دیباچہ زاہد حسن	63	96	”یاداں دی خوشبو“ از نسیم اختر (2002ء)

غزلاں توں اڈ 7 نظماں، 1 گیت	88	144	”یاداں دی تصویر“ از منشا منصف (2018ء)
فلیپ پروفیسر خالد ہمایوں	39	55+44	”یاداں دے پچھو کڑ“ از زبیر کنجاہی (2008ء)
غزلاں توں اڈ 13 نظماں، 21 گیت	25	142	”یاداں دے پرچھاویں“ از نسیم حیدر نسیم گورایہ (1993ء)
غزلاں توں اڈ 37 نظماں، 10 گیت	50	192	”یادسہاگن ہوئی“ از اخلاق عاطف (2012ء)
	139	160	”یوسف گھوہ“ از عاشق (2003ء)

ISSN:2518-5039

Research Journal

BIENNIAL
PARAKH
LAHORE No. 16

Department of Punjabi Language & Literature
Lahore College for Women University,
Lahore-Pakistan
2023

ISSN: 2518-5039

- Patron-in-Chief:** Prof. Dr. Shagufta Naz (Vice Chancellor, Lahore College for Women University, Lahore)
- Editor:** Prof. Dr. Mujahida Butt
- Sub Editor:** Ms. Anila Sarwar (Ph.D Research Scholar)
- Editorial Board:** Dr. Anjum Tahira (Director ORIC), Dr. Qurat-ul-Ain (LCWU), Dr. Rehana Kausar (Chairperson Dept. of Urdu), Dr. Nasreen Mukhtar (Retd. Associate Prof. LCWU), Dr. Abida Hassan (Retd. Assistant Prof. LCWU), Dr. Samina Batool
- Advisory Board:** Prof. Dr. Dilshad Tiwana (Retd. Prof. Apwa College Lahore), Prof. Dr. Nabila Rehman (Chairperson Punjabi, Punjab University Lahore), Prof. Dr. Saeed Khawar Bhutta (Chairperson GCU Lahore), Dr. Sugra Sadaf (Director PILAC), Dr. Naveed Shahzad (Prof. Punjabi P.U Lahore), Prof. Dr. Arshad Iqbal Arshad (Diyal Singh College Lahore), Dr. Muhammad Munir (Chairperson Sargodha University), Parveen Malik (Chairperson Punjabi Adbi Board), Dr. Jaswinder Singh (Retd. Prof. Patiala University India), Prof. Dr. Dhanwant Kaur (Prof. Patiala Uni. India), Ajayb Singh Chattha (Chairman International Punjabi Conference Canada), Dr. Margoob Hussain Tahir (Prof. Osaka University Japan), Dr. Muhammad Idrees (Chairperson Punjabi, Patiala University India)
- Address:** Department of Punjabi, Lahore College for Women University, Lahore-Pakistan.
- Ph. No.** 042-99203806-297 +92-334-4050347
- E-mail:** parakhjournal@gmail.com, drmujahida@gmail.com
- Website:** www.parakhlcwu.pk
- Price:** Rs. 500/- (in Pakistan), US\$ 10 (Abroad)

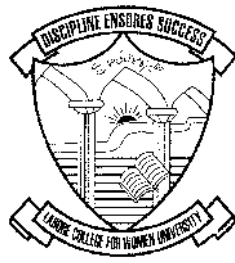
PARAKH

Issue 8

July - Dec. 2023

Vol. 2

Serial No. 16

Patron-in-Chief

Prof. Dr. Shagufta Naz

Editor

Prof. Dr. Mujahida Butt

Department of Punjabi

Lahore College for Women University, Lahore-Pakistan

2023

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University
Lahore (Pakistan) Vol: 8
July-Dec. 2023, pp

ਪਾਰਖ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਭਿਗਾ ਜਰਨਲ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬੀ
ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ
ਮਹਿਲਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਹੌਰ ਕਾਲਜ, ਲਾਹੌਰ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ)
ਲਈ: 8, ਜੁਲਾਈ-ਦਸੰਬਰ 2023,

ਅਸਾਇੰਟ ਪ੍ਰੋਫੈਰਿ
ਮੁਲਤਾਨੀ ਮੱਲ ਮੇਦੀ ਕਾਲਜ, ਪਟਿਆਲਾ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਨਾਰੀ ਪਰਰਪੇਖ ਡਾ. ਪਰਮ ਦਿਰ ਮ ਘਿ

Abstract

ਕਸਿ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਰਵਪੱਖੀ ਕਵੀਸ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਕਵਚ ਔਰਤ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਉਪਰ ਕਰਿਭਰ ਰਿਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਤੁਕਤਿ ਕਵੀਸ ਇੰ ਰਿ-ਚੇਤੀ, ਰਿ-ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੇ ਰਿ-ਬਰਾਬਰੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਇੰ ਕਸਿ ਵੀ ਕਵਚਾਰਸ਼ੀ ਸਮਾਜ ਕਵਚ ਰਿ ਦੀ ਸਕਤਿ ਅਤੇ ਸਮੱਕਸਆਵਾਂ ਕਚੰਤੀ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਹੱਸਾ ਬਣਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹੀਇੰ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਸਮਾਜ ਕਵਚ ਰਿ ਦਾ ਗੌਰਵਮਈ ਸਹਿ ਸੀ ਪਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜ, ਆਰਕੀ ਅਤੇ ਸਕਭਆਚਾਰ ਵਰਤਾਕਰਆਂ ਹੀ-ਹੀ ਰਿ ਦੁਜੀ ਉਪਰ ਪੌ ਕਦੱਤਾ। ਸਾਰੀ ਮੁੱਖਤਾ ਦਾ ਕਿਆਣ ਚਾਹੁਣ ਵੀ ਸੰਤਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵੀ ਰਿ ਸੰਬੰਧੀ ਕਵਿਣਯੋਗ ਸ਼ਬਦਾਵੀ ਹੀ ਵਰਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਅਰਧਾਂਗਣੀ-ਰੂਪ ਕਵਚ ਿ ਦੇਖ ਿ, ਵਿੰ ਕਿਮੀ-ਰੂਪ ਕਵਚ ਹੀ

ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ। ਉੱਤਰੀ ਕੰਠੀ ਦੀ ਕੰਠੀਆਂ 'ਤੇ ਪਛਾਣ ਇੰ ਸ਼ਬਦ 'ਔਰਤ' ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਕਵਚ ਚਿਤਾ ਅਤੇ ਮਿਜ਼ੇਰੀ ਦਾ ਪਰਤੀ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਭਾਵੇਂ ਸਿਰ ਕਵੱਚ ਸਕੀ ਵੀ ਮਿਜ਼ ਦੀ ਹੋਵੇ ਉਂ ਨਾਲ ਸਕੀ ਨਾ ਸਕਮਿ ਦੇ ਧੱਕੇ ਵਧੀਕੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਆਈ ਹੈ। ਉਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਹੀ ਦੇਇਮ ਦਰਜੇ ਦੀ ਪਛਾਣ ਸਦੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਂ ਨਾਲ ਲਿ ਕ ਵੀ ਇੰ ਸਕਮਿ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਮਿਮੀ ਮਿਜ਼ ਕਵੱਚ ਵੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਿਤੀ ਬਹੁਤ ਮਾੜੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ 'ਔਰਤ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸਵਉਤਪ੍ਰਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਨੀਚਤਾ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਜੋਂ ਵਰਸਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਔਰਤ' ਸ਼ਬਦ ਫਾਰਸੀ ਮ ਲ ਦੇ ਸ਼ਬਦ 'ਅਵਰਾਹ' ਤੋਂ ਬਸਣਾ ਸਜਦਾ ਅਰਾ 'ਨੁਕਦਾਰ, ਅਪੁ ਰਨ, ਧੱਬਾ, ਕਮਜ਼ੋਰ'1 ਆਸਦ ਦਰਜ ਹੈ। ਭਾਈ ਕਾਨਹ ਸਾਧਿ ਨਾਭਾ ਨੇ ਅਉਰਤ ਮਦ ਨੂੰ ਇੰ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ- "ਉਹ ਚੀਜ਼ ਜੋ ਛੁਪਾਉਣ (ਲੁਕੇਣ) ਲਾਇਕ ਹੋਵੇ। ਭਾਵ- ਇਤਿਰੀ, ਜਨਾਨੀ, ਤੀਮੀ, ਨਾਰੀ, ਤਰੀਮਤ।"2 ਕੁਰਾਨ ਕਵੱਚ ਅਵਰਾਹ ਸ਼ਬਦ ਨਾਰੀ ਲਈ ਵਰਸਤਾ ਸਗਾ ਹੈ। ਕੁਰਾਨ ਕਵੱਚ ਨਾਰੀ ਪ੍ਰਤੀ ਦ ਜੈਲੀ ਮਿ ਗੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਉਹ ਬੰਦੇ ਦੀ ਸਲਾਫਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਂ ਉੱਪਰ ਜੁਲਮ, ਕੁੱਟਮਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀ ਨੂੰ

ਨਾਰੀ ਨਾਲੋਂ ਗਿਰਕ ਸਰਸਤਾ ਤੇੜਨ ਦੀ ਵੀ ਹਦਾਇਤ ਹੈ। ਕੁਰਾਨ ਕਵੱਚ ਦਰਜ ਹੈ ਸਕ 'ਮਰਦ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਉੱਪਰ ਰੱਸਿਅਕ (ਕਵਾਮ) ਹੈ, ਇੰ ਅਧਾਰ ਤੇ ਅੱਲਾਹ ਨੇ ਇੰ ਨੂੰ ਦ ਜੇ ਉੱਪਰ ਭਾਰੀ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇੰ ਅਧਾਰ ਉੱਪਰ ਸਕ ਮਰਦ ਨੇ ਆਪਣਾ ਧਨ ਰਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇੰ ਲਈ ਜੇ ਨੇਕ ਔਰਤਾਂ ਹਨ ਉਹ ਅਸਗਾਕਾਰੀ ਹਨ। ਸਪੁੱਨ ਸਪੁੱਨੇ ਰਿੱਸਿਆ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨਹਾਂ ਦੀ ਸਜਨਹਾਂ ਦੀ ਰਿੱਸਿਆ ਦਾ ਅੱਲਾਹ ਨੇ ਆਦੇਸ਼ ਸਦੀਤਾ ਹੈ। ਸਜਨਹਾਂ ਇਤਿਰੀਆਂ ਤੋਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਬੇ-ਸਵਸਵਾਹੀ ਦਾ ਡਰ ਹੋਵੇ ਉਨਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਜ਼ਾਉ ਅਤੇ ਉਨਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨਹਾਂ ਦੇ ਸਬਤਿਰੇ ਕਵੱਚ ਇਕੱਲਾ ਛੱਡ ਸਦਉ ਅਤੇ ਉਨਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿ ਦੇਵੇ। ਸਰਿ ਜੇਕਰ ਉਹ ਤੁਹਾਡਾ ਆਸਗਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਤਾਂ ਉਨਹਾਂ ਦੇ ਸਵਰੁੱਧ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਰਤਿ ਨਾ ਲਭੇ। ਬੇਸ਼ਕਿ ਅੱਲਾਹ ਭਿ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹੈ।3 ਭਾਰਤੀ ਉਪਮਹਾਂਦੀਪ ਕਵੱਚ ਵੀ ਅਸਤ ਸਘਨੋਣੇ ਰ ਪ ਕਵੱਚ ਨਾਰੀ ਦਾ ਸਤਰਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਆਇਆ ਅਤੇ ਇੰ ਸਤਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬਾਕਾਇਦਾ ਦੇਵੀ ਸਾਧਿ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਾਤਿਰੀ ਰ ਪ ਸਦੀਤਾ ਸਗਾ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਸ਼ਾਤਿਰਾਂ ਕਵੱਚ ਸਾਧਿ ਕੀਤਾ ਸਗਾ ਸਕ ਬਰਹਮ ਨੇ ਇਤਿਰੀ ਦੀ ਘਾੜਤ ਹੀ ਦੇਇਮ ਦਰਜੇ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਂ ਨੂੰ ਬੰਦੇ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਨਾ ਰੱਸਿਆ ਤਾਂ ਉਂ ਦੀ ਮਿਸਜਕ ਸਿਤੀ ਦਾ ਅਦਿਜ਼ਾ ਤਾਂ ਸਿਸਿਆਂ ਹੀ ਲਾਇਆ ਜਾ ਕਿਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਧਿ ਅਤੇ ਜੈਨ ਧਰਮਾਂ ਕਵੱਚ ਵੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਿਤੀ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਬੁੱਧਿ ਨਾਲ ਬਿੱਸਿਧਤ ਅਥਿਪਾਲੀ ਦੀ ਕਾ ਇਹ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਸਕ ਬੁੱਧਿ ਨੇ ਇੰ ਲਈ ਸਲਫਵੀ ਰਾਜਕੁਮਾਰਾਂ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਦੀ ਮਿ 'ਤੇ ਇੰ ਵੇਵਿ ਅਥਿਪਾਲੀ ਦਾ ਦਿੰਦਾ ਕਬ ਲ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਂ ਦੇ ਵੇਵਿਘਰ ਕਵੱਚ ਰੁਕੇ ਵੀ ਨਿ ਪੁਰ ਸਰਿ ਵੀ ਬੁੱਧਿ ਧਰਮ ਕਵੱਚ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਉਹ ਮਿ ਹਾਲਿ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਜੇ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਹਲੇ ਸਦਨ ਤੋਂ ਹੀ ਹਾਲਿ ਹੈ। ਬੁੱਧਿ ਅਤੇ ਜੈਨ ਧਰਮ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਕਾਮ-ਵਾਨਿ ਤੋਂ ਦ ਰ ਰਸਹਣ ਲਈ ਨਾਰੀ ਤੋਂ ਦ ਰ ਰਸਹਣ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਾਮ-ਵਾਨਿ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸਗਾ ਹੈ। ਸ਼ਵੇਤਾਂਬਰ ਪੁਰਪ੍ਰਿਰਾ ਕਵੱਚ 'ਨਾਰੀ ਮੁਕਤੀ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਭਿਵ ਨਹੀਂ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਆਦਮੀ ਦੇ ਰ ਪ ਕਵੱਚ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਲੈਦੀ।'4 ਜੇਗੀਆਂ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਵੀ ਨਾਰੀ ਪ੍ਰਤੀ ਸਤਰਕਾਰ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਬਾਘਣ ਦੇ ਰ ਪ ਕਵੱਚ ਸਚਤਸਰਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਂ ਬੰਦੇ ਦੇ ਨਾਲ ਲਈ ਸਜਮਿਵਾਰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ: -

ਦਾਸਮ ਕਾਸੀ ਬਾਘਸਨ ਲੈ ਆਇਆ, ਮਾਉ ਕਰੇ ਮੇਰਾ ਪੁ ਤ ਬੇਆਸਹਆ
ਗੀਲੀ ਲਕੜੀ ਕਉ ਘੁਨ ਲਾਇਆ, ਸਤਨ ਡਾਲ ਮ ਲ ਸਿਣ ਿਇਆ5

ਬੁੱਧਿ ਧਰਮ ਕਵੱਚ ਬੁੱਧਿ ਨਾਲ ਜੁਸੜਆ ਨਾਰੀ ਪ੍ਰਤੀ ਜੇ ਸੁਰ ਆਤੀ ਪੁਰਵਚਨ ਸਮਲਦਾ ਹੈ ਉਂ ਕਵੱਚ ਨਾਰੀ ਬਾਰੇ ਸਵਚਾਰ ਜੇਗੀਆਂ ਵਾਲੇ ਹੀ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਸਕ ਬੇਧੀਆਂ ਕਵੱਚ ਜੇਗੀਆਂ ਵਾਂਗ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਨਫਰਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬੇਧੀ ਵੀ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਸਨਰਵਾਣ ਪ੍ਰਾਪ੍ਰਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਕਵੱਚ ਅਸੜਕੀ ਮੰਨਦੇ ਨਿ। ਕਾਫੀ ਸਜਆਦਾ ਸਗਣਤੀ ਕਵੱਚ ਇਤਿਰੀਆਂ ਦੇ ਮਠਾਂ ਕਵੱਚ ਆਗਮਨ ਨਾਲ ਇਤਿਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਠਾਂ ਕਵੱਚ ਆਉਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਸਮਲੀ ਪੁਰ ਉਹ ਵੀ ਕਈ ਸਕਮਿ ਦੇ ਸਨਯਮਾਂ ਨਾਲ। ਬਸਿਦਆਂ ਲਈ ਵੀ ਸਨਯਮ ਨਿ ਪੁਰ ਇਤਿਰੀਆਂ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਸਨਯਮਾਂ ਦੀ ਸਗਣਤੀ ਬਸਿਦਆਂ ਨਾਲੋਂ ਸਜਆਦਾ ਹੈ। ਬਸਿਦਆਂ ਲਈ 2 ਤਰਹਾਂ ਦੀ ਦੀਸਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਤਿਰੀਆਂ ਲਈ 3 ਸਕਮਿ ਦੀ, ਬਸਿਦਆਂ ਲਈ 227 ਸਕਮਿ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਨਿ ਅਤੇ ਇਤਿਰੀਆਂ ਲਈ 311 ਸਕਮਿ ਦੇ। ਇੰ ਤਰਹਾਂ ਬੁੱਧਿ ਮਠਾਂ ਕਵੱਚ ਭੀਣੀਆਂ ਦਾ ਦਾਲਿ ਮਿ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸਕਮਿ ਦੇ ਵਾਧ ਸਨਯਮਾਂ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਧਮ ਕਵੱਚ ਦਾਸਲਿ ਹੋਣ ਸਦੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਗਲੇਰੇ ਬੇਧੀ ਗਰੀ ਕਵੱਚ ਭਾਵੇਂ ਇਤਿਰੀ ਪੁਰੀ ਦਾ ਫਰਕ ਕਾਫੀ ਸਮਟ ਸਗਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗਿਰ ਵਜੋਂ ਨਾ ਜਾਣ

ਕੇ ਹੱਡੀਆਂ ਦੀ ਇੱਠ ਮਿਠ ਹੀ ਮਸਿਨਆ ਸਗਆ ਹੈ। ਆਨੰਦ ਬੁੱਧਿ ਦਾ ਭਿ ਤੋ ਨੇੜਲਾ ਸਾਠੀ ਮਸਿਨਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਨੰਦ ਅਤੇ ਬੁੱਧਿ ਦੇ ਵਿੱਚ ਰਾਹੀ ਬੁੱਧਿ ਦੇ ਇਤਿਰੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਵਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਰਹਾਂ ਅਸਿਕਤ ਕੀਤਾ ਸਗਆ ਹੈ: -

ਆਨੰਦ ਬੁੱਧਿ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤੀਗਤ ਨਿੰ ਅੰਤ ਅੱਗੇ ਸਕਵੇ ਪੇਸ਼ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ? - ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਤੋ ਬਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਆਨੰਦ। - ਪ੍ਰ ਜੇ ਉਹ ਨਿੰ ਸਦਾਈ ਦੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਸਰਿ ਨਿੰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ? - ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ਼ ਬੋਲਣਾ ਨਹੀ ਚਾਹੀਦਾ ਆਨੰਦ। - ਪ੍ਰ ਤੀਗਤ ਜੇ ਅੰ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ਼ ਬੋਲ ਲਈਏ, ਰਿ? - ਸਰਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਮਿਲ ਗੱਣਿ ਪ੍ਰਏਗਾ ਆਨੰਦ।⁶

ਇਤਿਰੀਆਂ ਘਰ ਦੀ ਭਿ ਹਨ, ਪ੍ਰ ਜਾ ਯੋਗ ਹਨ। (1/26) ਸਜੀਂ ਇਤਿਰੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰ ਜਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉੱ ਦੇਵਤਾ ਵਦਿ ਹਨ। (3/56-57) ਮਨੂੰ ਦਾ ਇਤਿਰੀਆਂ ਬਾਰੇ ਇਹ ਸਬਆਨ ਪ੍ਰਫ਼ ਕੇ ਇੰਝ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਸਜਵੇ ਉਹ ਸਲਾਗਿ ਭੇਦ ਦਾ ਉਪ੍ਰਕਿ ਨਹੀ ਗਿੰ ਉਨਿੰ ਤਾਂ ਇਤਿਰੀਆਂ ਦੇ ਮਾਣ ਕਵੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਕੁਝ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪ੍ਰ ਇਹ ਭੁਲੇਗਿ ਉਦਿ ਸਨਮਸਲਸਤਿ ਸਬਆਨਾਂ ਤੋ ਦ ਰ ਹੋ ਜਾਏਗਾ ਜਦੋ ਉਹ ਇਤਿਰੀ ਨੂੰ ਸਰਿਫ਼ ਇੰ ਆਸਰਤ ਅਤੇ ਹੀਨ ਜੀਵ ਸਾਧਿ ਕਰਦਾ ਹੈ: -

- ਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਧਨ ਨੂੰ ਰਿਚ ਕਰਨ, ਗਰਸਹੀਂ ਦਾ ਗਿਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਿ, ਠਿਣ-ਪ੍ਰਸਹਨਣਾ, ਘਰ ਆਸਦ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਅਸਧਕਾਰ ਦੇਣ ਅਤੇ ਸੁੱਧਿ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਵੱਤਰ ਰਸਹਣ ਨਾਲ਼ ਇਤਿਰੀ ਵੀ ਕਵੱਚ ਰਸਹੀਂਦੀ ਹੈ।⁷
- ਤਿਰੀਆਂ ਦੇ ਸਿਕਾਰ ਆਸਦ ਸਕਸਰਆਵਾਂ ਮਤਿਰਪ੍ਰ ਰਵਕ ਨਹੀ ਹੁੰਦਿ, ਇਹੀ ਧਰਮ ਕਵੱਚ ਸਵਵੀਂ ਹੈ, ਇਤਿਰੀਆਂ ਧਰਮ ਸ਼ਾਤਿਰ ਦੇ ਸਗਆਨ ਤੋ ਹੀਨ ਅਤੇ ਵੇਦ ਆਸਦ ਦੇ ਮਤਿਰਾਂ ਦੇ ਅਸਧਕਾਰ ਤੋ ਹੀਨ ਹਨ, ਯਾਸਨ ਸਕ ਉਹ ਅਪ੍ਰਸਵੱਤਰ ਹਨ।⁸
- ਤਿਰੀਆਂ ਸਵਭਚਾਰੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਹ ਸਾਧਿ ਕਰਨ ਲਈ ਵੇਦਾਂ ਕਵੱਚ ਵੀ ਇਤਿਰੀਆਂ ਦੇ ਦੁਰਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ।⁹
- ਤਿਰੀ ਤਿੰ ਮਿਠ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ ਬੀਜ ਤੁੱਲਿ, ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮਲਣ ਨਾਲ਼ ਹੀ ਰਿਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਉਤਪ੍ਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।..... ਰਿਰੇ ਬੀਜਾਂ ਕਵੱਚ ਰਿਰ ਰਚਨਾ ਬੀਜ ਮੁਤਾਸਬਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਮੀਨ ਅਨੁਰਿ ਨਹੀ। ਇਤਿਰਹਾਂ ਬੀਜ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।¹⁰
- ਤਿਰੀ ਭਾਵੇਂ ਬਾਲ ਅਵੀਂ ਕਵੱਚ ਹੋਵੇ ਭਾਵੇਂ ਜੁਆਨੀ ਕਵੱਚ ਜਾਂ ਸਬਰਧ ਹੋਵੇ, ਕੋਈ ਵੀ ਕਮਿ ਤਿਤਿਰ ਯਾਸਨ ਸਕ ਸਪ੍ਰਤਾ, ਪ੍ਰਤੀ, ਪ੍ਰਤਿਰ ਆਸਦ ਦੀ ਆਸਗਆ ਤੋ ਸਬਨਾਂ ਨਾ ਕਰੇ।¹¹
- ਤਿਰੀ ਬਚਪਨ ਕਵੱਚ ਸਪ੍ਰਤਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਹੇ, ਜੁਆਨੀ ਕਵੱਚ ਪ੍ਰਤੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀ ਦੀ ਮੌਤ ਮਗਰੋਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤਿਰ ਦੀ ਅਧੀਨਤਾ ਕਵੱਚ ਰਹੇ। ਕਦੇ ਤਿਤਿਰ ਨਾ ਰਹੇ।¹²
- ਭਾਵੇਂ ਸਨਕਮਿ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸਕੀਂ ਹੋਰ ਇਤਿਰੀ ਨਾਲ਼ ਪ੍ਰੀਤ ਗੱਦਿ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਗੁਣਹੀਣ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਵਰਤਾ ਇਤਿਰੀ ਉਦਿ ਵਿੰ ਦੇਵਸਤਆਂ ਵਾਂਗ ਕਰਦੀ ਹੈ।¹³

ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਅਲਿ ਮੁਤਾਸਬਕ ਹੀ ਵਿਦਰਸ਼ਨ ਕਵੱਚ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਪੁਰਸਕਰਤੀ ਦੇ ਮਿਲ ਤੋਂ ਆਰ ਦੀ ਸਰਿਜਣਾ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਜੀ ਕਵੱਚ ਪੁਰਸਕਰਤੀ ਨੂੰ ਪੁਰਧਾਨ ਤੱਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪੁਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਪੁਰਧਾਨ ਤੱਤ ਅਤੇ ਪੁਰਸਕਰਤੀ ਨੂੰ ਬੇਮਾਅਨੇ ਬਣਾ ਸਦੱਤਾ ਸਗਆ। ਨਾਰੀ ਦੀ ਇਹ ਸਿਤੀ ਦਾ ਅਦਿਅਜ਼ਾ ਲਾਉਣ ਲਈ ਜੇ-ਜੇ ਸ਼ਾਤਿਰਾਂ ਕਵੱਚ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਸਗਆ ਉਹ ਤੇ ਨਜ਼ਰਾਨੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਬਹੁਸਤਾਂ ਸਵਚੋਂ ਕੁਝ ਹਵਾਲੇ ਡਾ. ਵਿਆ ਆ ਦੀ ਸਕਤਾਬ 'ਕਬੀਰ ਕਾ ਸੁਰੀ-ਦ੍ਰਫ਼ਟਕੀਠਾ' 14 ਸਵਚੋਂ ਸਨਮਨਸਲਸਤਿ ਉਧਸਰਤ ਹਨ ਸਜਹਨਾਂ ਕਵੱਚ ਇਤਿਰੀ ਬਾਰੇ ਅਪ੍ਰਮਾਨਜਨਕ ਉਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਨਯਮ ਦਰਾਏ ਗਏ ਹਨ: -

- ਸਤਰਯ ਸਿਹਤਾ ਕਵੱਚ ਇਤਿਰੀ ਨੂੰ 'ਝ ਠੀ' ਸਕਹਾ ਸਗਆ ਹੈ। (1.10.11)
- ਤਪੁ ਬਰਾਹਮਣ ਕਵੱਚ ਸਲਸਿਆ ਹੈ ਸਕ ਇਤਿਰੀਆਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਮੱਤਰਤਾ ਨਾ ਗੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਹਰਦੇ ਭੇੜੀਏ ਮਿਾਨ ਹਨ ਅਗਤਿ ਉਹ ਕਠੋਰ ਅਤੇ ਧੌਬਾਜ਼ ਹਨ। (11.5.1.9)
- ਸਤਰਯ ਸਿਹਤਾ ਅਨੁਰਿ ਇਤਿਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਹੀਨ ਹੁਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਾਨ ਨਹੀ ਸਮਲਦਾ। ਉਹ ਦੁਸ਼ਟ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧਕੇ ਹਨ। (6.5.8.2)
- ਤਪੁ ਕਵੱਚ ਸਲਸਿਆ ਹੈ ਸਕ ਇਤਿਰੀ, ਸ਼ ਦਰ, ਕੁੱਤੇ ਅਤੇ ਕਾਂ ਕਵੱਚ ਅਤਿ, ਪ੍ਰਾਪੁ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਸਵਰਾਜਮਾਨ ਰਸਹੁਦਾ ਹੈ। (14.1.1.31)
- ਹਾਭਾਰਤ ਦੇ ਅਨੁਸ਼ਾਨਿ ਪੁਰਵ ਕਵੱਚ ਇਤਿਰੀਆਂ ਨੂੰ 'ਝ ਠੀਆਂ' ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਇਤਿਰੀਆਂ ਤੋਂ ਵਧਕੇ ਕੋਈ ਦੁਸ਼ਟ ਨਹੀ ਹੈ, ਇਹ ਇਕੋ ਮਿੰ ਹੀ ਸੁਰਧਾਰ, ਜਸਹਰ, ਸਿਪੁ ਅਤੇ ਅੰਗ ਹਨ। (19.6)
- ਗਵਤ ਕਵੱਚ ਸਲਸਿਆ ਹੈ ਸਕ ਇਤਿਰੀ ਆਪੁਣੇ ਪੁ ਰਵਲੇ ਜਨਮ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇਤਿਰੀ ਰ ਪੁ ਜਨਮ ਲੈਦੀ ਹੈ। (ਇਤਿਰੀ ਨੂੰ ਹੀਨ ਮਿਝਦੇ ਹੋਏ) (33/32)
- ਸਤਰਯ ਬਰਾਹਮਣ ਦੇ ਸੁਨ:ਸ਼ੇਸ਼ ਆਸਿਆਨ ਕਵੱਚ ਨਾਰਦ ਨੇ ਹਸਰਸਚੰਦਿਰ ਨੂੰ ਪੁੱਤਿਰ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦੱਸਿਦਆਂ ਸਕਹਾ ਹੈ - ਪੁਤਨੀ ਇੰ ਸਿੰ ਹੈ, ਪੁੱਤਿਰੀ ਇੰ ਸਬਪੁਤਾ ਹੈ, ਪੁੱਤਿਰ ਰਿਵਉਚ ਵਿਰਗ ਦਾ ਪੁਰਕਾਸ਼ ਹੈ।
- ਸਤਰਯ ਸਿਹਤਾ ਅਨੁਰਿ ਇਤਿਰੀਆਂ ਦਾ ਭਿਾ ਮਿਲਨਾ ਕਵੱਚ ਜਾਣਾ ਵਰਸਜਤ ਹੈ। (ਅਰਿਵਵੇਦ, 7.38.4)
- ਕੰਦਿ ਪੁਰਾਣ ਦੇ ਕਾਸ਼ੀ ਸਿੰਡ (ਅਸਧਆਇ 4) ਕਵੱਚ ਸਨਮਨ ਉਕਤੀਆਂ ਆਈਆਂ ਹਨ- ਸਵਧਵਾ ਦੇ ਕਬਰੀ ਬਧਿ (ਸਰਿ ਦੇ ਕੋਂ ਨੂੰ ਆਰ ਕੇ ਬੰਨਣ) ਨਾਲ ਪੁਤੀ ਬਧਿਨ ਕਵੱਚ ਪੈਦਾ ਹੈ, ਸਵਧਵਾ ਨੂੰ ਆਪੁਣਾ ਸਰਿ

ਮੁੰਨਿ ਕੇ ਗੋਣਿ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਨਿ ਸਦਨ ਕਵੱਚ ਸਰਿਫ਼ ਇੱਠਿ ਵਾਰਿ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਨਿ ਪ੍ਰਾ ਮਹੀਨਾ ਵਰਤ ਗੋਣਿ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਚੰਦਰ ਦਾ ਵਰਤ ਗੋਣਿ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਸ਼ਾਂਤੀ ਗਿੰਗੁਪਤਾ ਅਸਿਰ ਸ਼ਵੇਤਾਂਬਰ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਕਸ਼ਵਭੂਤੀ ਦਾ ਸਿੱ ਹੈ ਕੀ 'ਓਂ ਕਚਰ ਇਸਤਰੀ ਮੁਤਿ ਹਿ ਕਮ ਸਿਦੀ ਕਜੀ ਕਚਰ ਉਹ ਆਦਮੀ ਦੇ ਰੂਪ ਕਵਚ ਜਮਿ ਹਿ ਦਿ।' ਮੁਗੀ ਸਿੰਦੋਰਾ ਵੀ ਰਿਰੀ ਭੋਗਣ ਦੀ ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਵਧੀ ਸਿੰਗਿ ਹਿ ਸੀ ਰੱਖਦੀ ਤੇ ਉਸ ਪਰਦੇ ਤੋਂ ਸੀਮਤ ਰਿ ਕਦੱਤਾ ਕਰਆ ਸੀ ਅਰਥਿ ਉਸ ਪੁਰੀ ਕਵਚ ਦਿ ਰਕਹਣਾ ਪੈਦਾ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਕਸਰਜਣ ਕਵਚ ਆਰੀਅ ਕਵਚਾਰਧਾਰਾ ਵਾਗਿ ਕਰਆ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਹਾਵੀ ਕਰਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਰਆ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਕਭਆਚਾਰ ਤੇ ਧਾਰਕਮ ਵਰਤਾਕਰਆ ਪੁਰਖ-ਪੱਖੀ ਸਾਬਤ ਰਿ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਰੁਕਚਤ ਕਰਹਾ ਹੈ। ਸੂਤਰਾਂ, ਕਸਮਰਤੀਆਂ ਤੇ ਆਰੀਅ ਗਰੀ ਕਵਚ ਇਸ ਦੇ ਸਪਸ਼ਟ ਹਵੀ ਕਮਦਿ ਹਿ ਕੀ ਰਿਰੀ ਧਾਰਕਮ, ਰਾਜੀਤੀ, ਆਰਕੀ ਤੇ ਕਵਅਤਿਗਤ ਪੱਖ ਅਧੀਗਿ ਵਾਗਿ ਜੀਵ ਗੁਜ਼ਾਰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਹਰੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕਰਗਵੈਕਦੀ ਕਵਚ ਜੇ ਗਰੀ ਰਚੇ ਗਏ, ਉਹਿ ਦੇ ਹੁਮਿਮਿ ਧਰਮ ਦੇ ਹਿ ਉਤੇ ਉਸੀ ਗੁਮਿ ਵੀ ਪੈਦੇ ਸੀ। ਰਮਾਇਣ ਵਰਗੇ ਗਰੀ ਕਵਚ ਤੁਸੀਦਾਸ ਤੋਂ ਹਿ ਦਿ ਪ੍ਰਿਅ ਨਾਰੀ ਚਾਰੇ ਤਾੜਨ ਕੇ ਅਸਧਕਾਰੀ ਵਰਗੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀ ਰਿਰੀ ਦੀ ਤੁਸੀ ਪਸੁਆਂ ਸਿੰਗਿ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਕਬੀ ਅੰਰਤਾਂ ਪੂਜਾ ਪਾਠ ਰਿ ਜਾਂ ਮੰਦਰਾਂ ਕਵਚ ਜਾਣ ਦਾ ਅਕਧਾਰਿ ਹਿ ਸੀ। ਕਹੰਦੁਸਤਾਂ ਦੇ ਇ ਵੱਡੇ ਮੰਦਰਾਂ ਕਵਚ ਤਾਂ ਅੱਜ ਤੋਂ ਵੀ ਅੰਰਤਾਂ ਦੇ ਜਾਣ ਦੀ ਮਹੀ ਉਸੇ ਤਰਹਾਂ ਸਿੰਮ ਹੈ। ਛੱਜੂ ਤੋਂ ਇੱ ਤੋਂ ਵੀ ਕਹਿ ਸੀ ਕਿ-ਇਸਤਰੀ ਗਿਗਜ ਦੀ ਵੀ ਬਣੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੀ ਰਹੇ। ਪਤੀ ਕੀ ਵੀ ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਹੋਵੇ, ਸ਼ਿਈ ਹੋਵੇ-ਉਹ ਉਸ ਦਾ ਮਾਗਿ ਹੈ ਤੇ ਪਤੀ ਉਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਹੀ ਗੀ ਹੈ। ਅੰਰਤ ਦੇ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ-ਸੰਜਮ, ਸੇਵਾ, ਕਪਆਰ, ਪਰਉਪਾਰਿ, ਸਕਹਸ਼ੀਤੀ, ਮਮਤਾ, ਕਮਗਤੀ ਸੁਭਾਅ ਆਕਦ ਵੀ ਕਸਿੰਦਿ ਕਧਆ ਹਿ ਹਿ ਕਦੱਤਾ।

ਰਿਰੀ ਪਰਤੀ ਕਸੱਖ ਗੁਰੂ ਸਕਹਬਾਗੀ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਉਪਰੇਤਿ ਸੰਤ-ਪੁਰਖਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਸੀ। ਮੱਧੀ ਸਾਕਹਤ ਕਵਚ ਰਿਰੀ ਕਚੰਤ, ਜਾਕਗਰਤੀ, ਬਰਾਬਰੀ ਅਤੇ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਗੀ ਗੁਰਮਕਤ ਕਿਵ ਰਾਹੀ ਤੁਰੀ। ਬੇਸ਼ੀ ਬਹੁਤੇ ਸਮੀਕਖਆਂ ਦਾ ਮੰਣਾ ਹੈ ਕੀ ਗੁਰਮਕਤ ਕਿਵ ਕਵਚ ਵੀ ਰਿਰੀ ਰਿ ਕਰਝਾਉਣ ਵਾਗਿ ਅਤੇ ਪਤੀ ਦੇ ਕਮਪਿਠੀ

ਕਵਦੀ ਤਰਸਦੀ ਹੀ ਕਦਖਾਈ ਗਈ ਹੈ ਪਰ ਭਾਰਤੀ ਇਕਤਹਾਸ ਕਵਚ ਇਹ ਪਕਹੀ ਵਾਰ ਵਾਪਕਰਆ ਕੀ ਕਸਿ ਧਰਮ ਦੇ ਸਾਕਹਤ ਕਵਚ ਰਿਰੀ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਉਭਾਕਰਆ ਕਰਆ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਦਸ਼ਾ ਕਵਚ ਪਕਰਵਰਤੀ ਇੰ ਅਮੀ ਯਤੀ ਆਰੰਭ ਤੇ ਗਏ। ਗੁਰਮਕਤ ਸਾਕਹਤ ਦੇ ਇਸ ਵਡੱਪਣ ਦੀ ਕਸ਼ਿਦਿਰੀ ਰਿਦੇ ਹੋਏ ਡਾ. ਗੁਰਭਗਤ ਕਸੰਘ ਕਖਿਦੇ ਹਿ:

“ਅੱਧੀ ਸਾਕਹਤ ਕਵਚ ਗੁਰੂ ਵੀਆਂ ਰਿਰੀ ਕਚੰਤ ਦੀ ਹਿ ਰੱਖ ਕਦੱਤੀ ਸੀ।
... ਰਿਰੀ ਦੀ ਕਜਹੜੀ ਕਸਰਜਣਾਤਮ ਸ਼ਤੀ ਉਹਿ ਪਛਾਕਣਆ, ਉਸ ਦਾ ਪਰੇਮ, ਉਸ ਦੀ ਰਚੀਤਮ ਸ਼ਤੀ, ਉਸ ਦਾ ਕਸਰਜਣਾਤਮ ਸ਼ਤੀਆਂ ਸਿੰ ਜੁੜੇ ਹੋਣ।”

ਇਹ ਗੀ ਸੱਚ ਹੈ ਕੀ ਕਸੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਹੋਦ ਆਰੀਅ ਕਵਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਮਮਿਖੀ ਕਵਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਕਸਧਾਂਤ ਦੇ ਕਵਰੇਧ 'ਚ ਪਰਗਟ ਹੋਈ ਸੀ ਤਾਂ ਜੇ ਮੁੱਖੀ ਅਕਧਾਰਿ, ਮੁੱਖੀ ਬਰਾਬਰੀ ਅਤੇ ਮੁੱਖੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਬਰਿਰਾਰ ਰੱਕਖਆ ਜਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪੱਛੜੇ ਵਰਗਾਂ ਤੇ ਰਿਰੀ ਜਾਤੀ ਸਿੰ ਹੋ ਰਹੀ ਵਧੀ ਪਾਈ ਜਾ ਸੀ। ਪੰਦਰਵੀ ਸਦੀ ਕਵਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮੀ ਕਖੱਤੇ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾ ਪੰਜਾਬ ਕਵਚ ਗੁਰੂ ਸਿੰ ਸਾਕਹਬ ਗੁਰਮਕਤ ਦੀ ਰੋਸ਼ੀ ਉਦੈ ਤੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮਾਜ ਰਿਰੀਤੀਆਂ ਦੂਰ ਰਿ ਦੇ ਸੁਚੇਤ ਯਤੀ ਆਰੰਭ ਕਜਹਿ ਕਵਚੋ ਮਾਵੀ ਸਰੋਗਾਂ ਵਾਗਿ ਬਾਣੀ ਰਚੀ ਵੀ ਇੰ ਸੀ। ਗੁਰਮਕਤ ਅਸਿਰ ਰਿ-ਰਿਰੀ ਦਿਰਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੂਰੀ ਬਰਾਬਰੀ ਅਤੇ ਸਕਹਹੋਦ ਵਾਗਿ ਜੀਵ ਬਸਰ ਰਿ; ਤਾਂ ਹੀ ਸੁਖਦ ਜੀਵ ਹੋ ਸਦਿ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਿੰ ਦੇਵ ਜੀ ਇਸ ਗੀ ਦੇ ਧਾਰੀ ਸਿ ਕੀ ਰਿਰੀ ਰਾਹੀ ਮੁੱਖ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਕਵਚ ਜਮਿ ਹੋਇਆ ਹੈ ਇਸ ਇੰ ਰਾਜੇ-ਮਹਾਰਾਕਜਆਂ ਦੀ ਜੀ ਬੁਰਾ ਕਉ ਕਹਿ ਜਾਵੇ:

ਭੰਕਡ ਜੰਮੀਐ ਭੰਕਡ ਕੰਮੀਐ ਭੰਕਡ ਮੰਗਣ ਵੀਆਹੁ ॥
ਭੰਡਹੁ ਹੋਵੈ ਦੇਸਤੀ ਭੰਡਹੁ ਚੌਰਾਹੁ ॥
ਭੰਡੁ ਮੁਆ ਭੰਡੁ ਭਾਐ ਭੰਕਡ ਹੋਵੈ ਬੰਧੁ ॥

ਸੇ ਕਉ ਮੰਦਾ ਆਖੀਐ ਕਜਤੁ ਜੰਮਕਹ ਰਾਜਾ ॥

ਨਾਰੀਵਾਦ ਆਲੋਚਕ ਅਸਿਰ ਕਜਰਿ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਸਾਰੇ ਧਾਰਕਮੀ ਪਰਵਚਿ ਕਵਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਗਾਇਬ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਹਾਲਾਤ ਮੁਤਾਬਕ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕਵਚ ਕਜਹੜਾ ਨਾਰੀ ਕਬੰਬ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਕਵਚ ਕਵੱਖਣ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਕਹਬ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਰੀ ਰੂਪ ਵੇਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਰੱਬ ਜੁੱਖਸਮ ਰੂਪ ਕਵਚ ਕਬਆਂ ਰਿਦੇ ਹਨ। ਕਜਵੇਂ ਆਂਠੀ ਆਲੋਚਕ ਆਪਣਾ ਸ਼ੌਂਕ ਇਸ ਦਿਰ ਜ਼ਾਹਰ ਰਿਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਕਹਬ ਨੋ ਨਾਰੀ ਅਤੇ ਮਰਦ ਦੀ ਇਸ ਪੈਰਾਡਾਇਮ ਜੁੱਇੰ-ਕਬੰਬੀ ਸੰਸਾਰੀ ਰੂਪ ਕਬਆਂ ਰਿ ਕਦੱਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸਦੀ ਹੋਰ ਪਰਮਾਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਖੋਜ ਰਿਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਹੀ ਅਰੀ ਕਵਚ ਗੁਰੂ ਸਾਕਹਬ ਨੋ ਆਂਠੀ ਪੁਰਖ ਜੁੱਇੰ ਪੁਰਖ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਰਕਹਤ ਅਤੇ ਰਿਰੀ ਪੁਰਖ ਦੀ ਦਵੈਦਤਾ ਤੋਂ ਮੁਤਿ ਰੱਕਖਆ ਹੈ।

ਪੁਰਖ ਮਕਹ ਠਿਕਰ ਠਿਕਰ ਮਕਹ ਪੁਰਖਾ ਬੁਝਹੁ ਬਰਹਮ ਕਗਆਂ ॥15

“ਇਹੀ ਪੰਗਤੀਆਂ ਕਵਚ ਬਾਣੀਆਂ ਨੋ ਬਰਕਹਮੰਡੀ ਚੇਤੀ ਦੇ ਉਸ ਪਰਮਕਛਣ ਦੀ ਸੰਠਿਪੀ ਪੇਸ਼ ਜੀਤੀ ਹੈ ਕਜੌਂ ਕਸਰਸਟੀ-ਰਚੀ ਕਵਚੀ ਸਮੁੱਚੀ ਦਵੈਤ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਅਰਧਾਰੀਸ਼ਵਰ ਦੀ ਸਕਤੀ ਹੈ।” 16 ਰਿਰੀ ਦੀ ਜਨਮ ਦੇਣ ਦੀ ਸ਼ਤੀ ਜੁੱ ਅਪਕਵੱਤਰਤਾ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਕਵਚ ਰੱਖ ਨੋ ਵੇਕਖਆ ਜਾਂਦਾ ਕਰਹਾ ਹੈ। “ਹਰ ਮਹੀਂ ਕਸਰ ਵਿਵਣੀ ਰੰਢਾਉਕਦਆਂ ਜਮਿਣ ਪਰਕਕਿਰਆ ਦੇ ਸੰਠਿ ਜੁੱ ਸਕਹਜਤਾ ਜਿੰ ਕਭਿਕਦਆਂ ਉਹ 'ਸੁਤੀ ਕਵਚੋ ਘਿਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਰਿਰੀ ਕਜਹੜੇ ਮੁੱਖੀ ਕਵੀਸ ਕਵਚ ਯੋਗਦਾ ਪਾਉਣ ਸਦਾ ਦਿਰਤੀ ਤੋਂ 'ਤੇ ਉਸ ਜਿੰ ਜੁੜੇ ਹਨ:..... ਗੁਰੂ ਜਿੰ ਸਾਕਹਬ... ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਕਵਚ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੀ ਇਸ ਸਾਕਜਸ ਦਾ ਭਾਂਡਾ ਇਉਂ ਭੰਦੇ ਹਨ।” 17

ਜੇ ਕਿਰ ਸੁਤੀ ਮੀਐ ਸਭੁ ਤੈ ਸੁਤੀ ਹੋਇ ॥
ਗੋਹੇ ਅਤੇ ਜਿੰ ਅੰਦਕਰ ਜਿੰ ਹੋਇ ॥
ਜੇਤੇ ਦਾਣੇ ਆਂ ਜੀਆ ਬਾਕਝ ਜਿੰ ਹੋਇ ॥
ਪਕਹੀ ਪਾਣੀ ਕਜਉ ਹੈ ਕਜਤ ਹਕਰਆ ਸਭੋਇ ॥
ਸੁਤੀ ਕਉ ਕਿਰ ਰਖੀਐ ਸੁਤੀ ਪਵੈ ਰਸੋਇ ॥
ਜਿੰ ਸੁਤੀ ਏਵ ਚਿਉਤਰੈ ਕਗਆ ਉਤਾਰੇ ਧੋਇ ॥18

ਫਰਾਂਸ ਦੀਆਂ ਦੇ ਰਿਰੀਵਾਦੀ ਕਚੰਤੀ ਜਿੰ ਇਕਰਗੈਰੇ ਅਤੇ ਗੈਂ ਕਸਥੂ ਨੋ ਰਿਰੀ ਦੀ ਕਵਸੇਸ਼ ਦੇਹ, ਭਾਵ ਅਤੇ ਸੇਚ ਰਿਰਣ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ, ਵਾ-ਪਰਬੰਧ ਆਕਦ ਜੁੱ ਵੀ ਕਵਸੇਸ਼ ਮੰਕਿਆ ਹੈ। ਇਹੀ ਦੇਵਾਂ ਕਚੰਤੀ ਦੇ ਹਵਾਂ ਜਿੰ ਡਾ. ਗੁਰਭਗਤ ਕਸੰਘ ਕਖਿਦੇ ਹਨ, “ਰਿਰੀ ਇੰ ਕਵੱਖਣ ਸੱਚ ਹੈ, ਇਸਦੀ ਵਿੰ ਰੂਪ ਕਸਰਜਣ ਦੀ ਸਮਗੀ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚਾ ਕਵਧਾ ਇਸ ਜੁੱ ਇੰ ਵੱਖਰਾ ਆਤਮ ਕਦੰਦੇ ਹਨ, ਕਜਸਦੀ ਪਛਾਣ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਜਿੰ ਇਸ ਜੁੱ ਵੱਖਰਾ ਪਕਰਪੇਖ, ਵੱਖਰਾ ਕਦਰਸ਼ਟੀਣ ਅਤੇ ਜੀਵੀ ਸ਼ਤੀਆਂ ਜੁੱ ਅਭਿਵ ਰਿਰੀ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਕਵਸੇਸ਼ਤਾ ਕਮੀ ਹੈ ਕਜਸ ਜੁੱ ਪੁਰਖ ਪਰਧਾ ਸੇਚ ਕਵਚ ਅਣਗੌਕਿਆ ਰਿ ਕਦੱਤਾ ਕਗਆ ਹੈ। ਰਿਰੀ ਇੰ ਖਪਤ ਵਾੀ ਵਸਤੂ ਰਿਰੀ ਸਗੋਂ ਆਸਚਰਯ ਹੈ, ਕਵਸਮਾਦ ਹੈ।” ਇਕਰਗੈਰੇ ਨੋ ਤਾਂ ਇੰ ਤਕਿਕ ਕਦਤਾ ਹੈ ਕਿ ਰਿਰੀ ਦੀ ਕਵਸੇਸ਼ਤਾ ਜੁੱ ਮੁਖ ਰੱਖ ਨੋ ਸਭ ਸੰਸਾਰੀ ਵਿੰ ਕਸਕਰਓ ਸੰਗਕਠਤ ਰਿਰੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਕਹਬ ਦਾ ਰਿਰੀ ਕਚੰਤੀ ਇਹੀ ਕਚੰਤੀ ਦੀ ਰਿਰੀਵਾਦੀ ਸੇਚ ਤੋਂ ਅਗੋਰੀ ਪਹੁੰਚ ਰੱਖਦਾ ਸੀ; ਉਹੀ ਅਸਿਰ ਜੁੱ ਕਸਰਸਟੀ ਦਾ ਰਹੱਸ ਹੀ ਰਿਰੀ-ਅਕਧਆਤਮ ਰਾਹੀ ਪਰਾਪਤ ਹੋ ਸਦਾ ਹੈ। ਸਹੀ ਗੁਰੂ ਜਿੰ ਦੇਵ ਜੀ ਨੋ ਦਿਰ ਅਤੇ ਜਿੰ ਇੰ ਤ ਦੇ ਪੁਰੀ ਰਹੱਸ ਜੁੱ ਅਭਿਵ ਰਿਰੀ ਇੰ ਮੁੱਖ ਜੁੱ ਰਿਰੀ-ਅਕਧਆਤਮੀ ਸਰੂਪ ਬਣੀ ਭਾਵ ਇਸਤਰੀ ਆਤਮਾ ਬਣੀ ਦਾ ਕਚੰਤੀ ਕਦੱਤਾ ਅਤੇ ਰਿਰੀ-ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਭੇਦ ਜੁੱ ਕਮਟਾਇਆ। ਡਾ. ਗੁਰਭਗਤ ਕਸੰਘ ਅਸਿਰ ਗੁਰੂ ਸਾਕਹਬ ਨੋ ਰਿਰੀ ਦੀ ਇਸ ਦੈਵੀ, ਬਰਕਹਮੰਡੀ ਅਤੇ ਅਟੀਮੇਟ ਪਰਾਰ ਦੀ ਕਵਸੇਸ਼ਤਾ ਜੁੱ ਪਛਾਕਣਆਂ ਜੇ ਉਸਦੀ ਸਮਗੀ ਜੁੱ ਕਵੱਖਣ ਬਣਾਉਦੀ ਹੈ, ਜੇ ਪੁਰਸ਼ ਜਿੰ ਰਿਰੀ। ਪੁਰਸ਼ ਜੁੱ ਇਰ ਸਮਗੀ ਪਰਾਪਤ ਰਿਰੀ ਆਦੇਸ਼ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਜਿੰ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਾਹਿਰ, ਰਾਗ ਤੁਖਾਰੀ ਕਵਚ ਕਸਰਕਜਆ “ਬਾਰਹਮਾਹਾ” ਇੰ ਅਦੱਤੀ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ, ਇਸ ਕਵਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮਹੀਕਿਆਂ ਅਤੇ ਰੁੱਤਾਂ ਕਵਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਆਪਣੇ ਕਪਰਯ ਇੰ ਜਕਗਆਸਾ ਰਾਹੀ, ਦਿਰ ਅਤੇ

ਇੰਦਰ ਦਾ ਰਹੱਸ ਅਭਿਵ ਰਿਵਾਇਆ ਕਰਿਆ ਹੈ। ਕਮਣਿ ਇੰ ਤੀਬਰਤਾ, ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਕਸ਼ਦਤ, ਕਬਰਹਾ ਦੀ ਤੀਖਣਤਾ, ਸਭ ਜਕਰਆਸਾ ਦਾ ਕਹੱਸਾ ਹੀ; ਕਜਹਿੰਗੀ ਿਰੀ ਦੇ ਕਵੱਖਣ ਗੁਣਾਂ ਵਜੋਂ ਕਸਰਕਜਆ ਕਰਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਕਵੱਖਣ ਗੁਣ ਜੋ ਆਤਮ ਕਸਰਜਦੇ ਹੀ ਉਹਿੰ ਰਾਹੀਂ ਕਵਸ਼ੇਸ਼ ਰਹੱਸ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:

ਬਰਸੈ ਅੰਕਮਰਤ ਧਾਰ ਬੁੰਦ ਸੁਹਾਵਣੀ
ਸਾਜਿ ਕਮੋਂ ਸਹਕਜ ਸੁਭਾਇ ਹਕਰ ਕਸਉ ਪਰੀਕਤ ਬਣੀ
ਹਕਰ ਮੰਦਕਰ ਆਵੈ ਜਾ ਪਰਭ ਭਾਵੈ ਧੀ ਉਭੀ ਗੁਣ ਸਾਰੀ
ਘਕਰ ਘਕਰ ਤਿੰ ਰਵੈ ਸੋਹਾਗਕਣ ਹਉ ਕਉ ਕਿਤ ਕਵਸਾਰੀ
ਉਕਿਵ ਘਿ ਛਾਏ ਬਰਸੁ ਸੁਭਾਏ ਮਕੀ ਤਕੀ ਪਰੇਮੁ ਸੁਖਾਵੈ
ਗਿੰ ਵਰਸੈ ਅੰਕਮਰਤ ਬਾਣੀ ਕਿਰ ਕਰਿਪਾ ਘਕਰ ਆਵੈ

ਪੁਰਸ਼ੁ ਿਰੀ-ਅਕਧਆਤਮੀ ਸਰੂਪ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਕਹੱਤ ਆਪਣੇ ਪਰਕਰਿਤੀ ਸੰਗਠੀ ਿੰ ਿੰ ਹੀ ਇਹ ਸਮਗੀਂ ਪਰਾਪਤ ਰਿੰ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਪਰਿਰਿ ਸਰੀ ਗੁਰੂ ਗਿੰ ਦੇਵ ਜੀ ਿੰ “ਬਾਰਹਮਾਹਾ” ਕਵਚ ਜੋ ਿਰੀ-ਕਬੰਬ ਕਸਰਕਜਆ ਹੈ ਉਹ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਅਰਿ ਤੀ ਸੀਮਤ ਸਮਗੀਂ ਿਰੀਵਾਦੀ ਸੋਚ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਅੱਗੇ ਿੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗਿੰ ਦੇਵ ਜੀ ਰਕਚਤ “ਬਾਰਹਮਾਹਾ” ਕਵਚ ਿਰੀ ਿੰ ਪਰਕਰਿਤੀ ਿੰ ਤੁੰਗਿਉਣ ਦੇ ਿੰ-ਿੰ ਉਸਦੇ ਪਰੇਮ-ਭਾਵ ਤੀ ਿੰ ਵੀ ਪਛਾਕਣਆਂ ਕਰਿਆ ਹੈ ਜੋ ਵਿੰ ਉਤੇਜੀ ਿੰ ਸਗੋਂ ਇਸ ਕਵਚ ਚੋਣ ਅਤੇ ਚੇਤਤੀ/ਕਰਆ ਿੰ ਸ਼ਾਕਮੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਕਵਚ ਪਰੇਮ-ਭਾਵ ਅਤੇ ਕਰਆ ਿੰ ਸਮੁੰਅਤ ਵੀ ਸਕਹਜ ਜੀਵੀ ਿੰ ਆਦਰਸ਼ ਬਣਾਇਆ ਕਰਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਕਹਬ ਅਸਿਰ ਿਰੀ ਦਾ ਪਰੇਮ-ਭਾਵ ਸਕਹਜ ਕਬਰਤੀ ਵਾ ਿੰ ਕਜਸ ਿੰ ਿਦਰ ਅਤੇ ਿੰਦੀਤ ਦਾ ਰਹੱਸ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਦਿਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਿਸਹਬ ਨੇ ਿਰੀ ਦੀ ਕਜੀਂ ਉਪਮਾ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਗੀਂ ਿੰ ਤੀ ਹੈ, ਉੰ ‘ਬਾਬਰ ਬਾਣੀ’ ਕਵਚ ਉਹਿੰ ਿੰ ਬਾਬਰ ਹਮੋਂ ਦੋਰਾ ਬੇਪੱਤ ਹੋਈ ਿਰੀ ਦੇ ਗੋਂ ਕਵਚ ਪੁਰਜੋਰ ਅਵਾਜ਼ ਬੁੰਦ ਿੰ ਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਿਰੀ-ਦੁਖਾਂਤ ਿੰ ਆਪਣੀ ਸਾਇਰੀ ਕਵਚ ਬਹੁਤ ਪਰਭਾਵਸ਼ਾ ਿੰ ਢੰਗ ਉਭਾਕਰਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਾਇਰ ਮੀਂ ਿਰੀ ਦੀ ਹੋਈ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਜੋ ਸਬਦ ਉਚਾਰੇ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵੇਦੀ ਭਰੇ ਸੀ। ਬਾਬਰ ਹਮੋਂ ਦੋਰਾ ਿਰੀ ਦੀ ਹੋਈ ਦੁਰਗਤੀ ਬਾਰੇ ਆਪ ਕਖਿਦੇ ਹੀ:

ਕਜਕਿ ਕਸਕਰ ਸੋਹਕਿ ਪਟੀਆ/ਮਾਂਗੀ ਪਾਇ ਸੰਧੁਰੁ ॥
ਸੇ ਕਸਰ ਿੰ ਤੀ ਮੁੰ ਿਕ/ਗਿ ਕਵਕਚ ਆਵੈ ਧੁਕੜ ॥
ਮਹੀ ਅੰਦਕਰ ਹੋਦੀਆ/ਹੁਕਣ ਬਹਕਣ ਿੰ ਕਮਕਿ ਹਦੁਕਰ ॥

ਗੁਰੂ ਗਿੰ ਦੇਵ ਜੀ ਿੰ ਿਕਮੀ ਰੂਪ ਕਵਚ ਿਰੀ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਿੰ ਘਟਾਇਆ ਿੰ ਸਗੋਂ ਅਕਧਆਤਮੀ ਉਦਾਸੀਆਂ ਵੀ ਿੰ-ਬਾਣਾਂ ਿੰ ਵਸ ਰਿੰ ਵਾ ਿੰ ਿਕਮੀਆਂ ਿੰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਗਿੰ ਦੇਵ ਜੀ ਿੰ ਪੁੰਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਰਾਜਮਿਾਰੀਆਂ ਕਿਹੋਂ ਸੰਬੋਕਧਤ ਿੰ ਤੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਕਹਬ ਫਰਮਾਉਦੇ ਹੀ:

ਗਾਛਹੁ ਪੁਤਰੀ ਰਾਜ ਿੰ ਆਕਰ ॥ ਿੰ ਮੁ ਭਣਹੁ ਸਚੁ ਸਵਾਕਰ ॥
ਕਪਉ ਸੇਵਹੁ ਪਰਭ ਪਰੇਮ ਅਧਾਕਰ ॥ ਗੁਰ ਸਬਦੀ ਕਬਖੁ ਕਤਆਸ
ਕਵਿਕਰ ॥

ਗੁਰਬਾਣੀ ਕਵਚ ਰਿ-ਿਰੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸੰਤੁਕਤਿ ਕਸਧਾਂਤ ‘ਏਂ ਜੋਤ ਦੁਇ ਮੂਰਤੀ, ਧੀ ਕਪਰ ਹੀਏ ਸੋਇ।। (ਪੰਨਾ 787) ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗਿੰ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਗੁਰਮਕਤ ਕਵਚਾਰਧਾਰਾ ਅਸਿਰ ਰਿ-ਿਰੀ ਦਾ ਕਵਆਹ ਵਿੰ ਸੰਤਾ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧੀ ਹੀ ਿੰ, ਬਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਆਤਮੀ ਮੇਂ ਹੈ। ਇਹੀ ਵਜਹਾ ਹੈ ਕਿ ਕਸੱਖ ਧਰਮ ਕਵਚ ਕਵਆਹ ਦੀ ਰਸਮ ਿੰ ਅੰਦਿ ਰਿਜ ਆਕਖਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਤੀ-ਪਤੀ ਦੇ ਆਤਮੀ ਮੇਂ ਿੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕਵਚ ਇੰਝ ਪੇਸ਼ ਿੰ ਤੀ ਕਰਿਆ ਹੈ:

ਧੀਕਪਰੁ ਏਕਹ ਿਆਖੀਅਕਬਿਬਕਇਠਿ ਹੋਇ ॥
 ਏਜੋਕਤ ਦੁਇ ਮੂਰਤੀ ਧੀਕਪਰੁ ਹਿਠਿ ਸੋਇ ॥

ਬਹੁਤੇ ਧਾਰਕਮ ਪਰਵਚਿ ਰਿਰੀ ਦੀ ਪਰਜਨਾ ਸ਼ਿਤੀ ਿ ਅਪਕਵੱਤਰਤਾ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਕਵਚ ਰੱਖ ਿ ਕਬਆਦਿ ਹੀ।
 ਗੁਰੂ ਿ ਸਾਕਹਬ ਿ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਕਵਚ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੀ ਇਸ ਸਾਕਜਸ਼ ਿ ਭੰਕਡਆ:

ਜੇ ਕਿਰ ਸੂਤ ਮੀਐ, ਸਭ ਤੇ ਸੂਤੁ ਹੋਇ ॥
 ਗੋਹੇ ਅਤੇ ਿੜੀ ਅੰਦਕਰ ਿੜਾ ਹੋਇ ॥
 ਜੇਤੇ ਦਾਣੇ ਅੰ ਿ ਜੀਆ ਬਾਕਝ ਿ ਿਇ ॥
 ਪਕਹਿ ਪਾਣੀ ਕਜਉ ਹੈ ਕਜਤ ਹਕਰਆ ਸਭ ਿਇ ॥
 ਸੂਤ ਕਉ ਕਿਰ ਰਖੀਐ ਸੂਤ ਪਵੈ ਰਸੋਇ ॥
 ਿ ਸੂਤੁ ਏਵ ਿ ਉਤਰੈ ਕਗਆ ਿ ਉਤਾਰੇ ਧੋਇ ॥

ਗੁਰੂ ਿ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਫ਼ਸਿਫ਼ੇ ਿ ਕਜੋ ਕਜੋ ਵੀ ਪਾਸਾਰਾ ਿਤਾ ਉਂ ਉਂ ਰਿਰੀ ਅੱਜ ਸਮਾਜਿ ਪੱਖੋ ਕਬਹਤਰੀ ਵਾਿ
 ਜੀਵੀ ਬਸਰ ਿ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਹੱਸਾ ਅੱਜ ਵੀ ਮਰਦ ਪੱਖੀ ਰਵਾਇਤਾਂ ਿ ਕਤਓਗ ਹੀ
 ਸਕਆ। ਅੱਜ ਵੀ ਯੋ ਕਹੱਸਾ, ਛੇੜਛਾੜ, ਅਸ਼ਿ ਿ ਕਟੱਪਣੀਆਂ, ਬਿਤਰਿ, ਤੇਜ਼ਾਬੀ ਹਮੋ, ਭਰੂਣ-ਹੱਕਤਆ ਵਰਗੇ ਰਿਰੀ-
 ਕਵਰੋਧੀ ਵਰਤਾਰੇ ਰਿਰੀ-ਗੁਮਿ ਦੀ ਦਾਸਤਾ ਕਬਆ ਰਿਦੇ ਹੀ। ਖਾਪ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਅਤੇ ਅਖੱਤੀ ਧਰਮਗੁਰੂ ਸੰਕਵਧਾ ਦੇ
 ਉਟਿ ਮੁੰ ਕਸਮਰਤੀ ਕਵਚੋ ਹੁਮਿਕਮਆਂ ਿ ਗੁ ਰਿ ਿਈ ਸਰਗਰਮ ਹੀ।

ਅੱਜ ਿੜ ਹੈ ਕੀ ਗੁਰੂ ਿ ਸਾਕਹਬ ਦੀ ਕਵਚਾਰਧਾਰਾਂ ਅਪਿਉਦੇ ਹੋਏ ਰਿਰੀ-ਕਵਰੋਧੀ ਵਰਤਾਕਰਆਂ ਿ ਠੱਹਿ
 ਪਾਉਣ ਦੇ ਯਤ ਿਤੇ ਜਾਣ। ਇਹ ਰਿਰੀਵਾਦ ਦੇ ਕਸਧਾਂਤ ਚੱਖਟੇ ਅੰਦਰ ਿ ਰਕਹਣ ਸਗੋ ਗੁਰੂ ਸਾਕਹਬ ਦੀ ਤਰਹਾਂ
 ਕਵਵਹਾਰ ਿ ਤੌਰ 'ਤੇ ਯਤ ਿਤੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਜੇ ਰਿਰੀ ਦੇਸ਼, ਕਵਸਵ ਦੇ ਹਰ ਿ ਕਵਚ ਮੁੰਖੀ ਹੋਦ-ਹਸਤੀ ਿ ਮਾਣ ਸੋ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਮਿੱਠਪਣੀਆ

1. Hans Wehr, *Arabic-English Dictionary – The Hans Wehr Dictionary of Modern Written Arabic*, J.M Cowan (Ed.), Spoken Language Services, 1976, P-131
2. ਭਾਈ ਕਾਨਹ ਸਾਹਿਬ ਨਾਭਾ, **ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਹਾਨ ਕੇਸ਼**, ਭਾਸ਼ਾ ਸਵਭਾਗ, ਪ੍ਰਿੰਜਾਬ, 2011, ਪ੍ਰੀ-24
3. **ਪਮਵੱਤਰ ਕੁਰਾਨ**, 4:34, ਮੁਹੰਮਦ ਹਬੀਬ (ਡਾ.) ਅਤੇ ਭਾਈ ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਸਾਹਿਬ (ਅਨੁ.), ਗੁੱਡਵਰਡ ਬੁੱਕਿ, ਚੇਨੱਈ, 2017, ਪ੍ਰੀ-94-95
4. ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਹਿ ਗੁਪਤਾ (ਡਾ.), **ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ**, ਪ੍ਰਿੰਜਾਬ ਟਿੱਟ ਯ ਨੀਵਰਸਟੀ ਟੈਕਟਿ ਬੁੱਕ ਬੋਰਡ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1974, ਪ੍ਰੀ-74
5. ਸਕਰਪਾਲ ਸਾਹਿਬ ਕੌਲਿ (ਪ੍ਰੋ.), ਪ੍ਰਸਮਦਿਰ ਸਾਹਿਬ (ਡਾ.) **ਪੰਜਾਬੀ ਅਮਰਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਮਵਕਾ**, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕਿ, ਲੁਸਧਆਣਾ, 2013, ਪ੍ਰੀ-36
6. Hermann Oldenberg (Dr.), William Hoey (Trans.), *Buddha – His Life, His Doctrine, His Order*, William and Norgate, London, 1882, P-165
7. **ਮਨੁਸ੍ਰਮ੍ਰਤਿ**, ਪੁਸ੍ਰੁਤਕ ਮਥਦਰਿ, ਸਥੁਰਾ, ਸਮ੍ਰਕ 2016, ਪੁ-431
8. ਵਹੀ, ਪੁ-432
9. ਵਹੀ, ਪੁ-433
10. ਵਹੀ, ਪੁ-437
11. ਵਹੀ, ਪੁ-240
12. ਵਹੀ, ਪੁ-240
13. ਵਹੀ, ਪੁ-242
14. ਸੇਕਾ ਸਸਹਿ (ਡਾੱ), **ਕਬੀਰ ਕਾ ਸ੍ਰੀ-ਦ੍ਰਫਟਕਿਊਊ**, ਨਰਿਮਲ ਪਬਲਕੇਸ਼ਦਸ, ਦਲਿਲੀ, 1997
15. **ਰੀ ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਅਮਰਬ**, ਅੰਗਿ-878
16. ਜਗਬੀਰ ਸਾਹਿਬ, **ਰੀ ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਅਮਰਬ ਦੀ ਕਾਲੀਨ ਪਰਾ ਮਿਗਕਤਾ**, ਪ੍ਰਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਸਬਉਰੇ, ਪ੍ਰਿੰਜਾਬੀ ਯ ਨੀਵਰਸਟੀ, ਪ੍ਰਸਟਆਲਾ, 2012, ਪ੍ਰੀ-92
17. ਜਗਦੀਸ਼ ਕੌਰ (ਡਾ.), **ਰੀ ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਅਮਰਬ ਰਵੱਚ ਨਾਰੀ ਦਾ ਮਹਿਨੀਕਰਨ**, ਰਸਵਦਿਰ ਸਾਹਿਬ ਭੱਠਲ (ਪ੍ਰੋ.)_ਰਿਜੀਤ ਸਾਹਿਬ (ਡਾ.) (ਪ੍ਰਿੰਪਾ.), **ਰੀ ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਅਮਰਬ ਮਵਮਭੰਨਿ ਪਾ ਅਰ**, ਪ੍ਰਿੰਜਾਬੀ ਮਿਸਹੱਤ ਅਕਾਡਮੀ, ਪ੍ਰਿੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਸਧਆਣਾ, 2005, ਪ੍ਰੀ-97
18. **ਰੀ ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਅਮਰਬ**, ਅੰਗਿ-472